

МАТЕРИАЛЫ
Республиканской научно-практической конференции

МАТЕРИАЛЫ
Республиканской научно-практической конференции

«ПОЛЬША, РЕСЕЙ, УКРАИНА, БЕЛАРУСЬ ЖӘНЕ БАЛТЫҚ ЕЛДЕРІНДЕГІ
ФАШИСТІК КОНЦЛАГЕРЬЛЕРДЕ ҚАЗАҚСТАНДЫҚ ӘСКЕРІ ТҮТҚЫНДАРДЫҢ
ТАҒДЫРЫ МЕН БОЛУ ТАРИХЫ»

Республикалық ғылыми-тәжірибелік конференцияның
МАТЕРИАЛДАРЫ

МАТЕРИАЛЫ

Республиканской научно-практической конференции на тему
«ИСТОРИЯ СУДЕБ И ПРЕБЫВАНИЕ ВОЕННОПЛЕННЫХ-КАЗАХСТАНЦЕВ
В ФАШИСТСКИХ КОНЦЛАГЕРЯХ НА ТЕРРИТОРИИ ПОЛЬШИ, РОССИИ, УКРАИНЫ,
БЕЛОРУССИИ И СТРАН ПРИБАЛТИКИ»

+7 7027135005

ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫ ҒЫЛЫМ ЖӘНЕ
ЖОҒАРЫ БІЛІМ МИНИСТРЛІГІ
ҒЫЛЫМ КОМИТЕТІ
Ш. УӘЛИХАНОВ АТЫНДАҒЫ ТАРИХ ЖӘНЕ ЭТНОЛОГИЯ ИНСТИТУТЫ

Ш.Ш. Уәлиханов атындағы
Тарих және этнология институтының
80-жылдығына арналған

«ПОЛЬША, РЕСЕЙ, УКРАИНА, БЕЛАРУСЬ ЖӘНЕ БАЛТЫҚ ЕЛДЕРІНДЕГІ
ФАШИСТІК КОНЦЛАГЕРЬЛЕРДЕ ҚАЗАҚСТАНДЫҚ ӘСКЕРІ ТҮТҚЫНДАРДЫҢ
ТАҒДЫРЫ МЕН БОЛУ ТАРИХЫ»

Республикалық ғылыми-тәжірибелік конференцияның
МАТЕРИАЛДАРЫ

МАТЕРИАЛЫ

Республиканской научно-практической конференции на тему
«ИСТОРИЯ СУДЕБ И ПРЕБЫВАНИЕ ВОЕННОПЛЕННЫХ-КАЗАХСТАНЦЕВ
В ФАШИСТСКИХ КОНЦЛАГЕРЯХ НА ТЕРРИТОРИИ ПОЛЬШИ, РОССИИ, УКРАИНЫ,
БЕЛОРУССИИ И СТРАН ПРИБАЛТИКИ»

ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫ ҒЫЛЫМ ЖӘНЕ
ЖОҒАРЫ БІЛІМ МИНИСТРЛІГІ
ҒЫЛЫМ КОМИТЕТІ

Ц. УӘЛИХАНОВ АТЫНДАҒЫ ТАРИХ ЖӘНЕ ЭТНОЛОГИЯ ИНСТИТУТЫ

**«ПОЛЬША, РЕСЕЙ, УКРАИНА, БЕЛАРУСЬ ЖӘНЕ БАЛТЫҚ ЕЛДЕРІНДЕГІ
ФАШИСТІК КОНЦЛАГЕРЬЛЕРДЕ ҚАЗАҚСТАНДЫҚ ӘСКЕРИ ТҮТҚЫНДАРДЫҢ
ТАҒДЫРЫ МЕН БОЛУ ТАРИХЫ»**

**Республикалық ғылыми-тәжірбиелік конференцияның
МАТЕРИАЛДАРЫ**

МАТЕРИАЛЫ

**Республиканской научно-практической конференции на тему
«ИСТОРИЯ СУДЕБ И ПРЕБЫВАНИЕ ВОЕННОПЛЕННЫХ-КАЗАХСТАНЦЕВ
ФАШИСТСКИХ КОНЦЛАГЕРЯХ НА ТЕРРИТОРИИ ПОЛЬШИ, РОССИИ, УКРАИНЫ
БЕЛОРУССИИ И СТРАН ПРИБАЛТИКИ»**

Алматы-2025

Ш.Ш. Уәлиханов атындағы Тарих және этнология институтының Ғылыми кеңесі АР26102953 «Польша, Ресей, Украина, Беларусь және Балтық елдері аумағындағы фашистік концлагерьлерде қазақстандық әскери тұтқындардың болу тарихы» жобасы бойынша Республикалық ғылыми-тәжірбиелік конференция материалдарының басып шығаруға ұсынған

Редакциялық алқа:

З.Е. Қабылдинов, Н.А. Абуов., Д.Панто.З.К. Картова

Құрастырушылар:

Н.А. Абуов, А.А. Сисенбаева

«ПОЛЬША, РЕСЕЙ, УКРАИНА, БЕЛАРУСЬ ЖӘНЕ БАЛТЫҚ ЕЛДЕРІНДЕГІ ФАШИСТІК КОНЦЛАГЕРЬЛЕРДЕ ҚАЗАҚСТАНДЫҚ ӘСКЕРИ ТҮТҚЫНДАРДЫҢ ТАҒДЫРЫ МЕН БОЛУ ТАРИХЫ» Республикалық ғылыми-тәжірбиелік конференцияның материалдары./Құрас.: Н.А. Абуов, А.А. Сисенбаева. – Алматы: «Нұрлы Әлем», 2025. – 192 б. (қазақ, орыс)

«ИСТОРИЯ СУДЕБ И ПРЕБЫВАНИЕ ВОЕННОПЛЕННЫХ-КАЗАХСТАНЦЕВ В ФАШИСТСКИХ КОНЦЛАГЕРЯХ НА ТЕРРИТОРИИ ПОЛЬШИ,РОССИИ,УКРАИНЫ,БЕЛОРУССИИИСТРАНПРИБАЛТИКИ» Республиканская научно-практическая конференция./Сост.: Н.А. Абуов. А.А. Сисенбаева. – Алматы: «Нұрлы Әлем», 2025. – 192 с. (казахский, русский)

ISBN 978-601-205-850-5

Бұл жинақта Польша, Ресей, Украина, Беларусь және Балтық елдеріндегі фашистік концлагерьлерде болған қазақстандық әскери тұтқындардың тарихы қарастырылады. Зерттеу барысында архив құжаттары, естеліктер мен жеке күнделіктер негізінде тұтқындардың тұрмыс-тіршілігі, еңбек жағдайлары және соғыс жылдарындағы адам тағдырының күрделілігі талданады. Сонымен қатар, тұтқындардың моральдық-психологиялық күйі мен олардың фашистік жүйенің қатаң тәртібіндегі өмірі баяндалады. Зерттеу нәтижелері қазақстандық әскери тұтқындардың Екінші дүниежүзілік соғыстағы рөлі мен қайғылы тағдырларын тарихи тұрғыда жаңаша бағалауға мүмкіндік береді. Жинақ гуманитарлық ғылымдар, жоғары оқу орындарының студенттері мен оқытушыларына, сондай-ақ жалпы жұртқа арналған.

Жинақтағы мақалаларда көрсетілген мәліметтер мен тұжырымдардың мазмұны мен ғылыми сенімділігі үшін авторлар жауапты.

УДК 94 (574) «1941/1945»

ББК 63.3(5Қаз)622

ISBN 978-601-205-850-5

©Абуов Н.А., Сисенбаева А.А., 2025

©Институт истории и этнологии имени Ч.Ч. Валиханова, 2025 г.

УДК
ББК

Ш.Ш. Уәлиханов атындағы Тарих және этнология институтының Ғылыми кеңесі АР26102953 «Польша, Ресей, Украина, Беларусь және Балтық елдері аумағындағы фашистік концлагерьлерде қазақстандық әскери тұтқындардың болу тарихы» жобасы бойынша Республикалық ғылыми-тәжірбиелік конференция материалдарының басып шығаруға ұсынған

Редакциялық алқа:

З.Е. Қабылдинов, Н.А. Абуов., Д.Панто.З.К. Картова

Құрастырушылар:

Н.А. Абуов, А.А. Сисенбаева

«ПОЛЬША, РЕСЕЙ, УКРАИНА, БЕЛАРУСЬ ЖӘНЕ БАЛТЫҚ ЕЛДЕРІНДЕГІ ФАШИСТІК КОНЦЛАГЕРЬЛЕРДЕ ҚАЗАҚСТАНДЫҚ ӘСКЕРИ ТҮТҚЫНДАРДЫҢ ТАҒДЫРЫ МЕН БОЛУ ТАРИХЫ» Республикалық ғылыми-тәжірбиелік конференцияның материалдары./Құрас.: Н.А. Абуов, А.А. Сисенбаева. – Алматы: «Нұрлы Әлем», 2025. – 192 б. (қазақ, орыс)

«ИСТОРИЯ СУДЕБ И ПРЕБЫВАНИЕ ВОЕННОПЛЕННЫХ-КАЗАХСТАНЦЕВ В ФАШИСТСКИХ КОНЦЛАГЕРЯХ НА ТЕРРИТОРИИ ПОЛЬШИ,РОССИИ,УКРАИНЫ,БЕЛОРУССИИИСТРАНПРИБАЛТИКИ» Республиканская научно-практическая конференция./Сост.: Н.А. Абуов. А.А. Сисенбаева. – Алматы: «Нұрлы Әлем», 2025. – 192 с. (казахский, русский)

ISBN

Бұл жинақта Польша, Ресей, Украина, Беларусь және Балтық елдеріндегі фашистік концлагерьлерде болған қазақстандық әскери тұтқындардың тарихы қарастырылады. Зерттеу барысында архив құжаттары, естеліктер мен жеке күнделіктер негізінде тұтқындардың тұрмыс-тіршілігі, еңбек жағдайлары және соғыс жылдарындағы адам тағдырының күрделілігі талданады. Сонымен қатар, тұтқындардың моральдық-психологиялық күйі мен олардың фашистік жүйенің қатаң тәртібіндегі өмірі баяндалады. Зерттеу нәтижелері қазақстандық әскери тұтқындардың Екінші дүниежүзілік соғыстағы рөлі мен қайғылы тағдырларын тарихи тұрғыда жаңаша бағалауға мүмкіндік береді. Жинақ гуманитарлық ғылымдар, жоғары оқу орындарының студенттері мен оқытушыларына, сондай-ақ жалпы жұртқа арналған.

Жинақтағы мақалаларда көрсетілген мәліметтер мен тұжырымдардың мазмұны мен ғылыми сенімділігі үшін авторлар жауапты.

УДК
ББК

ISBN 978-601- © Институт истории и этнологии имени Ч.Ч. Валиханова, 2025 г.

КІРІСПЕ СӨЗ

Құрметті әріптестер, зерттеуші ғалымдар мен конференция қонақтары!

Қазақстан Республикасы Ғылым және жоғары білім министрлігі Ғылым комитетінің Ш.Ш. Уәлиханов атындағы Тарих және этнология институты **2025 жылғы 22 қазанында** АР26102953 «Польша, Ресей, Украина, Беларусь және Балтық елдеріндегі фашистік концлагерьлерде қазақстандық әскери тұтқындардың болу тарихы» жобасы аясында «Польша, Ресей, Украина, Беларусь және Балтық елдеріндегі фашистік концлагерьлерде қазақстандық әскери тұтқындардың тағдыры мен болу тарихы» атты республикалық ғылыми-тәжірибелік конференция өткізіп жатыр.

Екінші дүниежүзілік соғыс – адамзат тарихындағы ең қасіретті кезеңдердің бірі. Бұл соғысқа Кеңес Одағы құрамындағы Қазақ КСР-інен миллиондаған астам адам қатысып, олардың көпшілігі майдан даласында ерлікпен қаза тапты, мыңдаған Қазақстандық жауынгерлер жау қолына тұтқынға түсті. Өкінішке орай, соғыстан кейінгі кезеңде әскери тұтқын тағдыры кеңестік идеология шеңберінде жабық тақырыпқа айналып, олардың ерлігі мен тағдыры ұзақ жылдар бойы зерттелмей келді.

Тек соңғы жылдарда ғана архивтердің ашылуы мен тарихи әділеттілікті қалпына келтіру үрдісінің аясында тұтқындардың шынайы тарихын зерделеуге жол ашылды. Қазақстандық әскери тұтқындар фашистік Германия мен оның одақтастары құрған концлагерьлер жүйесінде – Польшадан бастап Ресей, Украина, Беларусь және Балтық жағалауы елдеріне дейін – адам төзгісіз жағдайда ұсталды. Көпшілігі сол лагерлерде мерт болып, әлі күнге дейін анықталмаған. Ал аман қалып, елге оралғандары кеңестік биліктің сенімсіздікке толы саясатына тап болып, қайтадан қуғын-сүргін көрді.

Осы тұрғыда, қазіргі таңда әскери тұтқындардың тағдырын зерттеу – тек ғылыми міндет емес, бұл – тарихи әділеттілікті қалпына келтіру, ұрпақтар сабақтастығын сақтау, тарихи сананы нығайту ісінің ажырамас бөлігі.

Конференцияның мақсаты – фашистік концлагерьлерде болған қазақстандық әскери тұтқындардың тағдырын жан-жақты зерттеу, олардың өмір сүру жағдайларын, тұтқынға түсу себептерін, лагерлердегі күнделікті тіршілігін, адам құқықтарының бұзылуын, соғыстан кейінгі реабилитация мен отанына оралу барысындағы қиыншылықтарды ашып көрсету. Сонымен қатар, ғылыми деректер негізінде концлагерьлердің нақты орналасуын, тұтқындардың санын, шығу тегін, жастық құрамын және олардың жерленген орындарын айқындау мақсат етіледі.

Бүгінгі конференция – осы күрделі тарихи мәселені терең зерттеуге арналған маңызды алаң. Біз ғалымдарды, жас зерттеушілерді, архив және музей саласы мамандарын өзара пікір алмасуға, бірлескен жобалар жасауға және ғылыми ынтымақтастықты дамытуға шақырамыз.

Бұл жиын – тек тарихи зерттеу алаңы ғана емес, сонымен бірге жауынгерлеріміздің есімін ұлықтап, ұмытылмас ерлігін ұрпақ жадына сіңіру жолындағы азаматтық парызды өтеу.

Конференция жұмысына еліміздің түрлі өңірлерінен және шет мемлекеттерден ғалымдар қатысуда. Бұл – аталған мәселенің өзектілігін, ғылыми қауымдастық тарапынан зор қызығушылық тудырып отырғанын көрсетеді. Барша әріптестеріме бүгінгі конференция барысында жемісті ғылыми ой-пікір алмасу, мазмұнды баяндамалар мен табысты шығармашылық жұмыс тілеймін.

Қабылдинов З.Е.

*Ш.Ш. Уәлиханов атындағы Тарих және этнология
институтының бас директоры,
ҚР ҰҒА академигі, т.ғ.д., профессор*

АБУОВ Н.А.,
Руководитель проекта,
директор филиала Института истории и
этнологии имени Ч.Ч. Валиханова
в г. Петропавловск.
Кандидат исторических наук, ВНС.
г.Петропавловск, Казахстан

ЗАРУБЕЖНЫЕ И ОТЕЧЕСТВЕННЫЕ АВТОРЫ О СУДЬБАХ ВОЕННОПЛЕННЫХ ВО ВТОРОЙ МИРОВОЙ ВОЙНЕ: ИСТОРИОГРАФИЧЕСКИЙ ОБЗОР

Аннотация. Статья посвящена историографическому анализу зарубежных и отечественных исследований, о судьбах военнопленных, оказавшихся в плену во время Второй мировой войны. Цель статьи показать, что на протяжении десятилетий судьбы военнопленных, в том числе и казахстанцев не достаточно рассматривались в исторической науке по ряду причин. В период существования СССР ученые в своих трудах ограничивалась героико-патриотической трактовкой проблемы плена, то после распада Советского союза исследования постепенно выходят на новый уровень, отражая более комплексный подход и рассматривая ее уже с объективной точки зрения.

Статья подчёркивает, что необходимо дальнейшее развитие историографии, рассмотрение судеб всех, кто оказался в плену, прошел не только фашистские концлагеря, но и фильтрационные лагеря НКВД и после войны подвергался гонениям и ущемлениям прав. В статье подчеркивается необходимость комплексного анализа судеб военнопленных-казахстанцев, систематизация новых архивных документов и включение казахстанского опыта исследований в широкий контекст истории Второй мировой войны.

Ключевые слова: историография, Казахстан, Вторая мировая война, историческая память. военнопленные, концлагеря, движение Сопротивления.

Статья написана в рамках ГФ ИРН АР26102953, Министерство науки и высшего образования Республики Казахстан по теме «История пребывания военнопленных-казахстанцев в фашистских концлагерях на территории Польши, России, Украины, Белоруссии и стран Прибалтики»

Солдаты и офицеры из Казахстан приняли активное участие во Второй мировой войне, их судьбы сложились по-разному. Одни из них одерживая победы дошли до Берлина, другие погибли на полях сражений, определенная часть была вынуждена принять смерть в концлагерях и испытать все тяготы фашистского плена в силу разных причин до их освобождения.

Трагедия советских военнопленных очень долгое время отсутствовала в массовом сознании граждан СССР, на то были определенные причины. Так, Советское государство не затрагивало эту тему, так как исследование и детальная разработка этой проблемы сразу ставило на повестку дня выяснение причин крупных поражений Красной армии в начале войны, причины массового пленения советских военнослужащих. Соответственно вставал и вопрос, кто должен нести ответственность за эти крупные потери в начале.

По данным польских исследователей в 1941-1945 гг. Германия взяла в плен 5 734 528 солдат Красной армии, из которых 3 350 000 были пленены еще до декабря 1941 г. [1, с. 29-30]. В самом Советском *судьба* военнопленных СССР, в том числе и казахстанцев как известно была решена еще в начале войны *с выходом* 16 августа 1941 г. Приказа Ставки Верховного Главнокомандования № 270 «Об ответственности военнослужащих за сдачу в плен и оставления врагу оружия» [2, с. 478]. Этот Приказ тоталитарного государства одномоментно сделал всех советских солдат и офицеров, попавших в плен изменниками Родины. Советское государство засекретило данные об этих событиях и о военнопленных во всех республиках СССР, стремясь скрыть провалы военных действий своей армии.

В зарубежных странах особенно в Германии к этой теме также было не просто обратиться, так как это вызывало острую реакцию в мире, учитывая демографические последствия стран. История Второй мировой войны и судьбы военнопленных сразу актуализировали вопрос о развязывании войны, массовой гибели евреев и другого мирного населения оккупированных территорий, а также непосредственно военнопленных. Щепетильная тема истории концлагерей и судеб ее узников вскрывали масштабы и характер военных преступлений, которые были совершены фашистской Германией.

Тем не менее за рубежом тема истории военнопленных Второй мировой войны была поднята и стала разрабатываться. Одним из первых зарубежных ученых обратившихся к теме военнопленных Второй мировой войны был А. Штрайм. В своем труде в 1981 г. он раскрыл характер отношения немецко-фашистских войск к советским военнопленным в начальный период войны [3].

Немецкие ученые Отто Р., Келлер Р. в 2020 г. также опубликовали труд под названием «Советские военнопленные в системе концлагерей Германии», которая стала результатом более чем 30-летней работы авторов [4]. Их монография, написанная с использованием широкого круга источников раскрывает историю деятельности отдельных концлагерей, авторы демонстрируют работу нацистской системы уничтожения.

Авторами отмечается, что советские солдаты и офицеры оказались в гораздо более тяжелом положении, чем военнопленные из европейских стран. Практически все они страдали от мизерного питания, жили в малопригодных бараках, среди них часто были массовые случаи эпидемии тифа. Любая провинность могла стать основанием для расстрела [4, с. 146].

На русский язык было переведено последнее издание, пожалуй, наиболее важной немецкой работы о советских военнопленных в Германии, принадлежащей перу Кристиана Штрайта «Они нам не товарищи. Вермахт и советские военнопленные в 1941-1945 гг.» [5]. В этом труде вновь ставится вопрос о том о количестве советских военнопленных. К. Штрайт, а за ним большинство представителей мировой историографии утверждают, что всего насчитывалось 5,7 млн советских военнопленных, из них в плену погибло 3,3 млн. человек.

В российской историографии приводят цифры в меньшую сторону. Так исследователи Г.Ф. Кривошеев, В.М. Андронников и другие в своем труде «Великая Отечественная без грифа секретности. Книга потерь» пишут о 4 млн 559 тыс. военнопленных и пропавших без вести военнослужащих СССР, из которых вернулось из плена 1 млн. 836 тыс., а 938 тыс., считает погибшими [6].

Отсутствие согласия в приводимых цифрах еще раз подтверждает об отсутствии единой базы учета военнопленных, использование разных методик и подходов к подсчету численности военнопленных и необходимости продолжать разработку данного вопроса.

Свою весомую лепту в разработку истории военнопленных вносят польские исследователи. В 2018 году об условиях жизни советских военнопленных в концлагерях на территории Польши был издан сборник статей под редакцией Я. Войтовчака. В нем, в частности приводятся сведения что: «В 1941-1945 гг. на территории Польши *(в современных ее границах)* немцы имели около 80-ти лагерей для советских военнопленных *(эта цифра приведена в статье Гжегожа Мотыки)*. Строительство некоторых из них началось еще до нападения Германии на СССР» [7, с.7].

Польские исследователи рассматривают отдельные сюжеты нахождения советских военнопленных в концлагерях на территории Польши. Авторы отмечают, что советские военнопленные после евреев были второй по численности группой, которая подлежала обязательному массовому уничтожению. Следует отметить, что публикации, польских историков Тукашкевича З. Марчика В. и других посвященные теме уничтожения евреев в концлагерях в Польше появились сразу после Второй мировой войны. Как и евреи, военнопленные умирали от голода, холода и болезней в большинстве лагерей на территории Польши. Бежавшие из плена участвовали в Соппротивлении польского подполья, составили первую

по численности группу иностранцев, участвовавших в Варшавском восстании, или вступали в советские партизанские отряды. Ученые историки акцентируют, что тема судеб советских военнопленных на польских землях, может быть существенно дополнена, что со временем может привести к переоценке сделанных ранее выводов общего характера.

География истории советских военнопленных достаточно широка среди европейских стран. Так, в 2012 году вышел труд норвежской исследовательницы М. Н Сулеймы «Советские военнопленные в Норвегии в 1941-1945 гг. Численность, организация, репатриация» [8], который посвящен судьбам советских военнопленных во время Второй мировой войны на территории оккупированной немцами Норвегии.

Тема судьбы советских военнопленных в немецком плену разрабатывается также в белорусской и украинской историографии. Многие лагеря для военнопленных находились на территории республик Прибалтики, Украины и Белоруссии. Это неудивительно – ведь большую часть советских военнопленных, на начальном этапе войны находились на оккупированной территории СССР. Авторы такого труда как «Лагеря советских военнопленных в Беларуси: 1941-1944: документы и материалы» изданного в Минске в 2016 году отмечают, что: «политика в нацистских лагерях на оккупированной территории Беларуси включала в себя три периода. Первый период (*июнь-сентябрь 1941 г.*) – фильтрационный: разделение военнопленных на категории – «политически нежелательные», «политически безопасные», те, с кем можно было сотрудничать, а также выработка определенной политики для каждой из категорий пленных. Второй период (*сентябрь 1941 г. – март 1942 г.*): усиление политики геноцида, проявившейся в высокой смертности пленных в лагерях, особенно в тыловом районе группы армий «Центр». Третий период (*март 1942 г. – июль 1944 г.*): использование труда советских военнопленных в качестве бесплатного источника рабочей силы [9, с.11].

Российские историки также активно включились в разработку данной проблемы, после распада СССР. Свой вклад в исследование проблемы пребывания жизни советских военнопленных внесли П.М. Полян [10], М.И. Семиряга [11], В.Н. Земсков [12]. Их работы посвящены разработке вопросов по выяснению численности советских военнопленных, смертности, коллаборационизму, репатриации а также условиям содержания в концлагерях.

Вместе с тем нельзя не отметить, что в советское время эта тема совсем не рассматривалась. Так исследование об участие казахстанцев в партизанской деятельности в странах Европы посвятил И.И. Маляр [13]. В период существования СССР такие же аспекты истории казахстанцев, оказавшихся в плену, а затем в Движении Сопротивления свои труды

посвятили П.С. Белан, М.К. Козыбаев, Г.А. Абишев, К.С. Алдажуманов и другие. Однако в силу идеологических причин, засекреченности документов государством историки не могли расширить предметное поле исследований о военнопленных.

В Республике Казахстан освобождение от коммунистической идеологии позволило пересмотреть подходы к изучению проблем военнопленных-казахстанцев и способствовало началу разработки этой тематики на объективной основе. В частности появились труды Б.И. Садыкова [14], А. Қара [15], Б.Г. Аягана [16], С. Бекенова [17], которые на новых архивных материалах раскрывают историю формирования Туркестанского легиона, ее состав численность и многие другие аспекты истории нахождения советских военнопленных азиатского происхождения.

Проблеме Туркестанского легиона и его деятельности в 2020-2022 гг. была посвящена научно-исследовательская работа д.и.н., профессора Г.К. Кокебаевой. Так исследователь Г.К. Кокебаева справедливо утверждает, что «В советское время воинские формирования из военнопленных упоминались только в связи с обвинениями эмигрантов в антисоветской деятельности, и эта проблема до сих пор остается малоизученной» [18, с. 46]. Публикации данного автора посвящены формированию и истории Туркестанского легиона и многим другим аспектам политики нацистских властей среди военнопленных.

Следует отметить, что несмотря на начало разработки истории военнопленных казахстанцев, научные публикации носят отрывочный характер или посвящены лишь отдельным аспектам нахождения военнопленных казахстанцев в европейских странах.

Сконца XX века большой вклад в разработку истории казахов вне пределов исторической родины внесла ученый-исследователь Г.М. Мендикулова, чьи научные труды посвящены судьбам казахской диаспоры. Её работы отличаются тем, что автор провел масштабную работу, проанализировав документальную базу в архивах и библиотеках *Казахстана, России, стран Европы и Азии. Работы ученого также базируются на полевом материале, который был собран в ходе личных встреч с представителями казахской диаспоры за рубежом. Значительное число ее статей посвящены военному плену, военнопленным казахстанцам* [19,20,21], которые были в концлагерях Норвегии, Финляндии, Франции, Италии. Особо стоит также подчеркнуть труд ученого по пополнению источниковой базы и издание такого труда в двух томах как: «Казахи во Второй мировой войне: документы из зарубежных архивов» [22-23], благодаря которым удалось вернуть память о тех, кто считался пропавшими без вести.

Вместе с тем данная работа требует дальнейшего приложения сил историков всех регионов республики. Следует отметить, что к настоящему

времени проведена определенная работа региональными комиссиями по изучению истории репрессированных в Казахстане в 2021-2023 гг., в том числе и по истории о военнопленных-казахстанцах в годы Второй мировой войны. Так в период работы Государственной комиссии по реабилитации жертв массовых и политических репрессий были изданы три тома: VIII-ой «Военнопленные-казахстанцы Второй мировой войны», IX-ый – «Военнопленные-казахстанцы Второй мировой войны. Акмолинская область», X-ый «Военнопленные-казахстанцы Второй мировой войны. Северо-Казахстанская область» [24-26]. Однако два последних сборника отражают в основном персональные данные военнопленных лишь двух регионов, в которых практически нет исторической составляющей об истории их судеб: таких как период нахождения их в плену, так и после освобождения их плена и концлагерей. История судеб военнопленных казахстанцев не раскрыта в полной мере, так как мы не знаем их окончательной численности, особенностей попадания их в плен и пребывания в плену в фашистских концлагерях, состояние узников, динамику смертности, причины переброски военнопленных-казахстанцев из одного лагеря в другой, факты их побегов из концлагерей и многое другое.

История судеб военнопленных СССР, в том числе казахстанцев была на долгие годы «заморожена» из-за грифа секретности. В целом для большинства семей единственным документом их защищавшим в период СССР было постановление ЦК КПСС и Совет Министров СССР от 29 июня 1956 г., который имел следующее название «Об устранении последствий грубых нарушений законности в отношении бывших военнопленных и членов их семей» [27, с. 129-132].

Выжившие военнопленные, даже те из них, кто охотно возвращался на родину, проходили через унижительную процедуру проверки их поведения в немецком плену, сменяя лагеря для военнопленных на фильтрационные спецлагеря НКВД, где они подвергались унижительным допросам, и в случае доказательства вины попадали на один из островов ГУЛАГа. В любом случае все они были заклеены как трусы, которым не хватило смелости погибнуть с оружием в руках, их семьи подвергались гонениям и сталкивались с разного рода притеснениями. Таким образом, формирование новой историографии, на основе новых документальных данных, анализ истории судеб военнопленных будет восстанавливать объективную историческую память, что очень важно для потомков бывших военнопленных.

Список использованной литературы

1. Гжегож Мотыка. Трагедия Советских военнопленных во время второй мировой войны в Польской историографии СТР 20 – 34 // Советские военнопленные Во время Второй мировой войны на польских землях: сб.ст / науч.ред. Я. Войтковяк, пер. М.А. Крисань. СПб.: Алетейя, 2021. 196 с.
2. Приказ Ставки Верховного Главнокомандования Красной армии «О случаях трусости и сдачи в плен и мерах по пресечению таких действий» от 16 августа 1941 г. // 1941 год: в 2 кн. Сост. Л. Е. Решин и др. Под ред. В. П. Наумова. Кн. 2. М., 1998 (*«Россия. XX век. Документы»*). Под. ред. акад. А. Н. Яковлева). Док. № 639. С. 478.
3. Streim A. Die Behandlung sowjetischer Kriegsgefangenenlager im Fall Barbarossa. Heidelberg; Karlsruhe. 1981. – 422 s.
4. Отто Р., Келлер Р. Советские военнопленные в системе концлагерей Германии / Райнхард Отто, Рольф Келлер / Пер. с нем. Л.В. Ланника и Н.А. Власова; под науч. ред. Е.Л. Киселевой. – М.: Издательство «Аспект Пресс», 2020. – 400 с., илл.
5. Штрайт К. Они нам не товарищи. Вермахт и советские военнопленные в 1941-1945 гг. М., 2009.
6. Великая Отечественная без грифа секретности. Книга потерь. 2025. 384 с. С. 51.
7. Советские военнопленные во время Второй мировой войны на польских землях: сб. ст. / науч. ред. Я. Войтковяк; пер. М.А. Крисань; науч. конс. В.А. Невежин. – СПб.: Алетейя, 2018. – 196 с.
8. Сулейм М. Н. Советские военнопленные в Норвегии в 1941-1945 гг. Численность, организация, репатриация. М., 2012.
9. Лагерь советских военнопленных в Беларуси: 1941-1944: документы и материалы/ сост.: В. Д. Селеменев [и др.] ; редкол.: В. И. Адамушко [и др.]. – Минск: Беларусь, 2016. – 327 с.
10. Полян П.М. Жертвы двух диктатур: жизнь, унижения и смерть советских военнопленных и оstarбайтеров на чужбине и на родине. М., 2002. 978 с.
11. Семиряга М.И. Коллаборационизм. Природа, типология и проявления в годы Второй мировой войны. М.: Российская политическая энциклопедия, 2000. 863 с.
12. Земсков В.Н. Возвращение советских перемещенных лиц в СССР: 1944-1952 гг. // Труды Института Российской истории РАН. М., 2013. Вып. 11. С. 244-284
13. Маляро И.И. Участие казахстанцев в европейском Движении сопротивления // Петров И.И. Всегда начеку. Алма-Ата, 1971. С. 160-168
14. Садыкова Б.И. История Туркестанского легиона в документах [Электронный ресурс] / Б.И. Садыкова. – Алматы: Кайнар, 2002. – 248 с.
15. Қара А. Түркістан легионның ақиқаты: свастика мен қызыл жұлдыз арасындағы жанталас. Түркістан, 2011.
16. Аяган Б. Красные и черные [Текст]: материалы Гуверовского архива / Б. Аяган, 2005. – 240 с.

17. Бекенов С. Қазақ тұтқыны / Бас ред. Б. Аяған. – Алматы: Қазақ энциклопедиясы, 2007. – 256 бет.
18. Кокебаева Г.К., Имярова З.С. История создания Русской освободительной армии // Вестник КазНПУ, серия «Исторические и социально-политические науки». – 2017. – №4. – С. 46-51.
19. Мендикулова Г.М., Надежук Е.А., Габдуллина А.Ж., Акатаева А.А., Тумабаев Т.С. Военнопленные казахи в лагерях Норвегии и Финляндии в годы Второй мировой войны // Вопросы истории. 2019. №10. С. 169-178.
20. Мендикулова Г.М. О компаративистике и достоверности архивных и оцифрованных документов об участии казахов во Второй мировой войне // Социо-гуманитарные науки в цифровом мире: сб. мат-лов Междунар. кругл. стола. Алматы, 2018. С. 19-23.
21. Mendikulova G.M. New documents about Kazakhs (*called Mongols*) in France in 1944-1945 // Евразийская цивилизация: история и современность: сб. мат-лов Междунар. науч.-практ. конф. Улаанбаатар, 2018. С. 69-72.
22. Казахи во Второй мировой войне: документы из зарубежных архивов: сб. док-тов. Т. 1. / сост. Г.М. Мендикулова, Е.А. Надежук, А.А. Акатаева, А.Ж. Габдуллина, Г. Байтасова. Алматы: Satbayev University, 2018. 383 с.
23. Казахи во Второй мировой войне: документы из зарубежных архивов: сб. док-тов. Т. 2. / Сост. Г.М. Мендикулова, Е.А. Надежук, А.А. Акатаева, Т.С. Тумабаев, Г. Абдигапарова. Алматы: Satbayev University, 2020. 353 с.
24. Материалы Государственной комиссии по полной реабилитации жертв политических репрессий 20–50 годы XX века. Т. VIII: Военнопленные-казахстанцы Второй мировой войны: Сб. док. и материалов / Сост.: Г. К. Кокебаева, К. Ш. Алимгазинов, Н. Т. Асиров, Е. Б. Бятов; под общ. ред. Е. Т. Карина. – Астана : Институт истории и этнологии им. Ч. Ч. Валиханова; Проектный офис Государственной комиссии по полной реабилитации жертв политических репрессий; ТОО «Литера-М», 2022. – 200 с.
25. Материалы Государственной комиссии по полной реабилитации жертв политических репрессий 20–50 годы XX века. Т. IX: Военнопленные-казахстанцы Второй мировой войны. Акмолинская область: Сб. док. и материалов / Сост.: Г. К. Кокебаева, К. Ш. Алимгазинов, Н. Т. Асиров, Б. А. Джапаров, Е. Б. Бятов, А. С. Макипов; под общ. ред. Е. Т. Карина. – Астана : Институт истории и этнологии им. Ч. Ч. Валиханова; Проектный офис Государственной комиссии по полной реабилитации жертв политических репрессий; ТОО «Литера-М», 2022. – 632 с.
26. Материалы Государственной комиссии по полной реабилитации жертв политических репрессий (20-50 годы XX века). Т. X: Военнопленные-казахстанцы Второй мировой войны. Северо-Казахстанская область. Сборник документов и материалов. Составители тома: Г.К. Кокебаева, Г.С. Ныгыметов, А.Г. Ибраева, С.З. Маликова, Н.Т. Асиров, К.Ш. Алимгазинов, Б.А. Джапаров, Е.Б. Бятов / Под общ. ред. Е.Т. Карина. – Астана, 2022. – 648 с.
27. Реабилитация: Как это было. Февраль 1956 – начало 80-х годов. Т. 2. М., 2003. Док. № 43. С. 129-132.

ИНДИВИДУАЛЬНЫЕ ИСТОРИИ КАЗАХСКИХ ВОЕННОПЛЕННЫХ НА ТЕРРИТОРИИ ОККУПИРОВАННОЙ ПОЛЬШИ: СУДЬБА ПАРТИЗАНА САТЫМБЕКА ТУЛЕШЕВА

Аннотация. История военнопленных Красной армии оставила множество сломанных судеб. Вторая мировая война серьезным образом повлияла на судьбы миллионов людей, особенно тех, кто оказывался в статусе военнопленного. Плен и стремление всеми способами избежать его, искать альтернативные пути сопротивления и борьбы с фашизмом были основными мотивами побега из концлагерей советских военнопленных. Следует отметить, что отдельные личности добивались своих целей, совершая побег, присоединяясь к различным партизанским отрядам, участвуя в движении Сопротивления. Цель статьи – продемонстрировать результаты работы по исследованию индивидуальной судьбы С. Тулешев, который оказался на короткое время в плену, но смог совершить побег и в итоге присоединился к партизанскому движению в Польше. Несмотря на то, что он был лишён возможности рассказать о, возможно, самых тяжёлых переживаниях войны – пребывании в немецком плену, ему выпала иная роль: стать в советской историографии символом дружбы польского и казахского народов.

Ключевые слова: Польша, плен, побег, реабилитация, уроженцы Казахстана, Сатымбека Тулешев.

Статья написана в рамках ГФ ИРН АР26102953, Министерство науки и высшего образования Республики Казахстан по теме «История пребывания военнопленных-казахстанцев в фашистских концлагерях на территории Польши, России, Украины, Белоруссии и стран Прибалтики»

Широко известна трагическая судьба советских военнопленных периода Второй мировой войны. В историографии они нередко обозначаются как «жертвы двух диктатур».¹ Тем немногим, кому удалось выжить в условиях немецкого плена, предстояла репатриация в Советский Союз. Однако возвращение на Родину не означало окончания их испытаний: в первую очередь бывшие военнопленные проходили фильтрационные процедуры в лагерях, находившихся в ведении органов СМЕРШ. По итогам проверок лица, признанные «неблагонадёжными», направлялись в специальные поселения в системе ГУЛАГ НКВД.

¹ П. Полян, Жертвы двух диктатур. Жизнь, труд, унижение и смерть советских военнопленных и остарбайтеров на чужбине и на родине. Москва 2002.

Реабилитация бывших военнопленных началась лишь в середине 1990-х гг. До этого времени они были вынуждены скрывать факт своего пребывания в плену, лишены статуса ветеранов и соответствующих льгот. Корни подобной политики прослеживаются в Уголовном кодексе РСФСР 1926 г., где в статье 193 указывалось: «за сдачу в плен, не вызывавшую боевой обстановкой – расстрел с конфискацией имущества».² Эту норму усиливал Приказ Ставки Верховного Главнокомандования № 270 от 16 августа 1941 г., согласно которому командиры и политработники, снимавшие знаки различия и сдававшиеся в плен, объявлялись дезертирами; их семьи подлежали аресту, а также лишались государственного пособия. Красноармейцы и командиры, сдававшиеся врагу, не используя все возможности для сопротивления, также приравнивались к предателям.

Единственным способом искупить свою «вину» перед Родиной считался побег из лагеря и последующее участие в вооружённой борьбе с немецкими оккупантами в рядах партизанских соединений или регулярных частей Красной армии. При этом вступление в такие формирования сопровождалось обязательной проверкой, подтверждавшей искреннее желание воевать против противника и лояльность советской власти. Следует отметить, что немецкие спецслужбы нередко использовали бывших военнопленных в качестве агентов или диверсантов, что дополнительно усиливало подозрительность советских органов.

Таким образом, даже тем бойцам, которые, по мнению советского военного руководства, сумели искупить свою «вину», в послевоенный период зачастую приходилось скрывать факт пребывания в немецком плену, исключая этот «позорный» эпизод из собственной биографии. В подобной ситуации оказался и герой настоящего исследования – Сатымбек Тулешев.

Прежде чем перейти к основной теме настоящей статьи, представляется целесообразным кратко рассмотреть основные этапы развития польской историографии, посвящённой проблеме советских военнопленных в годы Второй мировой войны. Интерес к этой теме в Польше возник практически сразу после окончания войны, когда начали появляться первые публикации – как в форме отдельных статей, так и в виде более обобщающих трудов. Ранние исследования, опубликованные в конце 1940-х – начале 1950-х годов, носили преимущественно описательный и документальный характер. Их авторы стремились зафиксировать масштабы трагедии, показать условия содержания советских солдат в немецких лагерях на территории оккупированной Польши, а также подчеркнуть братскую солидарность польского и советского народов в борьбе против фашизма. Однако в силу политического контекста того времени – господства

2 Уголовный Кодекс РСФСР редакции 1926 г., Москва 1957

официальной идеологии и ограниченного доступа к архивным материалам – эти работы нередко отличались идеологизированной интерпретацией событий и ограниченностью источниковой базы. Ситуация начала меняться во второй половине 1980-х годов, когда польские исследователи получили возможность проводить более независимые изыскания, опираясь на широкий спектр архивных документов, мемуарных свидетельств и материалов Красного Креста. После 1989 года, в условиях демократических преобразований, польская историография этой темы значительно обогатилась новыми подходами: появились исследования, в которых советские военнопленные рассматривались не только как жертвы тоталитарных систем, но и как важный элемент сложной военной и политической реальности оккупированной Европы.³

Следующим этапом в развитии исследований по данной теме стали монографические работы, посвящённые изучению отдельных лагерей для военнопленных. Эти публикации, появившиеся в 1960–1970-е годы, характеризовались более детализированным подходом к источникам и стремлением реконструировать повседневную жизнь пленных, условия их содержания, систему охраны и медицинского обеспечения. Авторы таких исследований, опираясь на архивные документы, воспоминания бывших узников и местные материалы, стремились не только зафиксировать фактическую сторону происходившего, но и показать локальные особенности функционирования лагерей на территории Польши.⁴

Особое место в польской историографии занимает изучение судьбы

3 S. Płoski, *Zbrodnie niemieckie w obozach jeńców sowieckich*, «Biuletyn GKBZN», t. 1, Warszawa 1946; Z. Łukasziewicz, *Zagłada jeńców radzieckich w obozach na ziemiach Polski*, «Biuletyn GKBZH», t. 6, Warszawa 1949; S. Datner, *Zbrodnie Wehrmacht na jeńcach wojennych armii regularnych w II wojnie światowej*, Warszawa 1964; S. Datner, *55 dni Wehrmachtu w Polsce. Zbrodnie dokonane na polskiej ludności cywilnej w okresie 1 IX – 25 X 1939 r.*, Warszawa 1967; W. Marczyk, *Jeńcy radzieccy w niewoli Wehrmachtu na ziemiach polskich w latach 1941–1945*, Opole 1987

4 S. Zabierowski, *Szebnie. Dzieje obozów hitlerowskich*, Rzeszów 1985; M. Bartniczak, *Grądy i Komorowo 1941–1944. Z dziejów Stalagów 324 i 333 – Ostrów Mazowiecka*, Warszawa 1978; A. Jankowski, *Hitlerowskie obozy śmierci dla jeńców radzieckich w regionie kielecko-radomskim*, Kielce 1977; J. Pietrzykowski, *Stalag 367 obóz jeńców radzieckich w Częstochowie*, Katowice 1976; A. Rybak, *Stalag 319. Międzynarodowy obóz jeniecki w Chełmie w latach 1941–1944*, Chełm 2009; J. Sawczuk, *Hitlerowskie obozy jenieckie w Łambinowicach w latach 1939–1945: (studium monograficzne)*, Opole 1974; S. Senft, H. Więcek, *Obozy jenieckie na obszarze śląskiego okręgu Wehrmachtu 1939–1944*, Wrocław 1972; G. Bojar-Fijałkowski, *Losy jeńców wojennych na Pomorzu Zachodnim i w Meklemburgii 1939–1945*, Warszawa 1979; E. Drwota, *Jeńcy radzieccy w okupowanym Krakowie*, Kraków 1975; *Zwykły żołnierski los. Jeńcy wojenni na Pomorzu Zachodnim (1939–1945)*, red. J. Aniszewska, R. Kobylarz-Buła, P. Stanek, Opole 2011

советских военнопленных, в том числе уроженцев Казахстана, в контексте исследований, посвящённых системе концентрационных лагерей. В научной литературе данная тема рассматривается не только как часть общей проблемы военнопленного труда и репрессий, но и как важный аспект политики нацистской оккупации на восточноевропейских территориях. Исследователи акцентируют внимание на том, что советские военнопленные, включая казахстанцев, составляли одну из наиболее многочисленных и уязвимых групп заключённых, подвергавшихся особенно жестокому обращению, систематическому голоду, болезням и принудительному труду.⁵ Польские исследователи движения сопротивления также уделяли значительное внимание теме советских военнопленных в своих научных изысканиях. В рамках изучения структуры и деятельности подпольных организаций периода немецкой оккупации неоднократно подчеркивалась роль советских военнопленных как участников или союзников польского сопротивления. Исследования, посвящённые Армии Крайовой, Гвардии Людовой и другим подпольным формированиям, показывают, что среди их членов и сторонников нередко оказывались бывшие красноармейцы, бежавшие из лагерей или скрывавшиеся от преследований.⁶

Исследователи, обращающиеся к проблематике советских военнопленных, неизбежно сталкиваются с рядом трудностей и методологических ограничений. Основные сложности связаны с неполнотой и фрагментарностью источниковой базы, а также с идеологическими искажениями, присущими литературе и мемуарным свидетельствам, созданным в период коммунистического режима. Многие архивные документы долгое время оставались недоступными или были утрачены, что существенно осложняет реконструкцию индивидуальных судеб и событийного контекста. Кроме того, значительная часть воспоминаний и публикаций послевоенного периода носит отпечаток официальной

5 *Auschwitz 1940–1945. Węzłowe zagadnienia z dziejów obozu*, t. 1–5, red. W. Długoborski, F. Piper, Oświęcim-Brzezinka 1995; *Auschwitz. Nazistowski obóz śmierci*, red. F. Piper, T. Świebocka, Oświęcim 1993; A. Małek, *Obywatele ZSRR w KL Gross-Rosen, Wałbrzych 1993*; *Majdanek 1941–1944*, red. T. Mencil, Lublin 1991; J. Marszałek, *Majdanek obóz koncentracyjny w Lublinie*, Warszawa 1987; K. Dunin-Wąsowicz, *Obóz koncentracyjny Stutthof*, Gdańsk 1970.

6 J. Tobiasz, *Na tyłach wroga. Obywatele radzieccy w ruchu oporu na ziemiach polskich 1941–1945*, Warszawa 1972; R. Nazarewicz, *Nad górną Wartą i Pilicą. PPR, GL i AL w Okręgu Częstochowsko-Piotrkowskim w walce z hitlerowskim okupantem (1942–1945)*, Warszawa 1964; I. Paczyńska, *O latach wspólnej walki. Obywatele radzieccy w ruchu partyzanckim na ziemi kieleckiej i krakowskiej 1941–1945*, Warszawa–Kraków 1978. S. Lewandowska, *Ruch oporu na Podlasiu 1939–1944*, Warszawa 1982; J. Gmitruk, *Skazani na zagładę. Jeńcy i partyzanci radzieccy a Bataliony Chłopskie 1941–1945*, Warszawa 2001

идеологии, что требует от исследователя особой критичности и умения сопоставлять различные типы источников.

Прослеживая жизненный путь героя нашего исследования, мы стремимся не только восстановить его полную биографию, но и показать, каким образом возможно восполнить существующие пробелы посредством комплексного анализа архивных документов, научной литературы и воспоминаний. Сопоставление и критическое осмысление этих данных позволяют приблизиться к созданию максимально полной и, насколько это возможно, объективной биографической реконструкции, основанной на принципах источниковедческой точности и исторической достоверности.

Изучение участия казахов в партизанском движении на территории оккупированной Польши выявляет определённые неточности в биографии героя настоящего исследования – Сатымбека Тулешева. Впервые его имя появилось в печати на страницах газеты «*Chiopska droga*», которая одной из первых опубликовала материалы о нём. В статье содержалось следующее описание:

«Родился он в Алма-Ате, столице Казахской Советской Социалистической Республики, находящейся на расстоянии 5 тыс. км от Польши. Здесь он окончил офицерское училище, и в 1943 г. служил недалеко от Москвы, в г. Иванове. В конце апреля 1944 г. советский военный самолёт сбрасывает группу парашютистов – воинов Советской Армии в район Бельско–Живец. В эту группу входит и Тулешев».⁷ Данный газетный материал можно отнести к числу официальных версий биографии С. Тулешева, характерных для советского времени. Из приведённого фрагмента следует несколько наблюдений. Во-первых, отсутствует информация о ранних годах жизни героя. Во-вторых, и что особенно важно в контексте нашего исследования, в публикации полностью умалчивается факт его пребывания в немецком плену, в который он попал в апреле 1944 г.

В другом издании – «*Партизаны Казахстанцы*» (1963), в воспоминаниях Каратая Куттыбаева также содержатся сведения о Сатымбеке Омаровиче Тулешеве:

«В мае 1944 года вместе с двумя боевыми товарищами старший лейтенант Сатымбек Тулешев был сброшен по особому заданию в Старо–Любовном районе, на земле Словакии. По заранее известному адресу они отыскивали старого учителя. Это был человек, испытывавший на себе всякое злодеяние немцев. Он рассказал Сатымбеку о положении дел»⁸.

Анализ данного источника выявляет новые неточности и расхождения с другими версиями биографии Тулешева. Во-первых, согласно этим

⁷ Казахстан в период Великой Отечественной Войны Советского Союза 1941 – 1945. Сборник документов и материалов. Том второй 1944 – 1945 гг., Алма – Аты 1967, s. 252 – 253

воспоминаниям, десантирование произошло в Словакии, а не в Польше. Во-вторых, текст не содержит упоминаний о немецком плене, через который Сатымбек прошёл лишь за две недели до предполагаемой высадки⁹. Таким образом, этот очерк лишь усугубляет проблему биографической реконструкции, порождая больше вопросов, чем давая достоверных ответов.

В публикациях более позднего периода появляются более развернутые биографические сведения о герое настоящего исследования. Так, в одной из статей сообщается: «Серебряный крест ордена «*Virtuti Militari*» за подвиги в партизанской борьбе против фашистов вручен Сатымбеку Омаровичу Тулешеву, который родился в 1920 году в Чуйском районе Джамбульской области. В 1941 году он окончил в Алма-Ате пехотное училище. Участвовал в Великой Отечественной войне в составе 1024-го стрелкового полка 391-й стрелковой дивизии, а затем, в апреле 1944 года на польской земле, организовал и возглавил партизанский отряд «Заря», насчитывавший около шестидесяти человек. Интернациональный отряд «Заря» контролировал целый горный район, взрывал мосты, пускал под откос эшелоны с боеприпасами. На счету отряда «Заря» двадцать шесть крупных диверсионных операций. В декабре 1944 года Сатымбек Тулешев был назначен начальником штаба партизанского движения»¹⁰.

В этой публикации можно проследить несколько характерных тенденций советской историографии 1970–1980-х годов. Во-первых, в нарративе для обозначения немецких войск используется термин «фашисты» вместо «немцы», что отражает укрепление отношений между СССР и ГДР. Во-вторых, подчеркивается интернациональность партизанского движения, демонстрируя якобы «дружественную руку помощи» советских партизан соседним народам: полякам, чехам, словакам, итальянцам, французам и другим.¹¹ В этот период появляется значительное число научных публикаций, посвящённых сотрудничеству советских и иностранных партизан. Проблематичным элементом для советской историографии было объяснение, каким образом советские партизаны оказывались в глубоком тылу Третьего Рейха. Существовало два варианта: либо это

9 *Партизаны-казахстанцы: Рассказы. Очерки*, Алма-Ата 1965, s. 38

10 *И. Маляр, Участие казахстанцев в Европейском движении сопротивления, в: Всегда на чеку*, Алма-Ата 1971, s. 161–162

11 *М.И. Семиряга*, Советские люди в Европейском сопротивлении, Москва 1970; *Л. Береништейн*, Без виз и паспортов, Киев 1973; *П. Вершигора*, Рейд на Сан и Вислу, Москва 1960; *П.С. Белан*, Участие казахстанцев в завершающих сражениях великой отечественной войны, Алма-Ата 1979; *С. А. Ковпак*, От Путивля до Карпат, Москва 1945; *I. Paczyńska*, *O latach wspólnej walki: obywatele radzieccy w ruchu partyzanskim na Ziemi Kieleckiej i Krakowskiej 1941-1945*, Kraków 1978; *Центральный Государственный музей Республики Казахстан*, ЦМК КП 15090/1-9

были советские военнопленные, сбежавшие из немецких лагерей (*таких было большинство*), либо диверсанты-парашютисты, заброшенные в тыл противника. В этих обстоятельствах формировался определённый подход к представлению биографий: если речь шла о диверсанте, его биография публиковалась полностью; если же речь шла о бывшем военнопленном, «искупившем свою вину», факт пленения зачастую вычеркивался из официальной биографии.¹²

Еще более скудная информация о Сатымбеке Тулешеве представлена в Национальном музее Республики Казахстан. На главной экспозиции музея размещено фото партизана с подписью:

«С. О. Тулешев, командир партизанского отряда «Заря». С декабря 1944 г. – начальник штаба партизанского соединения имени Чапаева, действовавшего на территории Польши и Чехословакии».

Как видно из аннотации под фотографией, сведения о пребывании Тулешева в немецком плену отсутствуют, несмотря на то, что экспозиция была оформлена в 1980-е годы и до настоящего времени не обновлялась. Этот факт подтверждает устойчивую практику советской историографии и музейной традиции того периода – умалчивать о фактах, связанных с пленом, даже если речь шла о героях партизанского движения.

Свет на биографию Тулешева проливают воспоминания И. Золоторя,¹³

12 М.И. Семиряга, Советские люди в Европейском сопротивлении, Москва 1970; Л. Беренштейн, Без виз и паспортов, Киев 1973; П. Вершигора, Рейд на Сан и Вислу, Москва 1960; П.С. Белан, Участие казахстанцев в завершающих сражениях великой отечественной войны, Алма-Ата 1979; С. А. Ковпак, От Путивля до Карпат, Москва 1945; I. Paczyńska, *O latach wspólnej walki: obywatele radzieccy w ruchu partyzanskim na Ziemi Kieleckiej i Krakowskiej 1941-1945*, Kraków 1978; Центральный Государственный музей Республики Казахстан, ЦМК КП 15090/1-9

13 После Второй мировой войны в официальной советской и прорежимной польской историографии последовательно конструировался миф о полковнике Иване Золотаре как о человеке, искренне стремившемся помочь польскому народу в его борьбе за свободу. Однако факты свидетельствуют о другом: Золотарь, являясь сотрудником НКВД, действовал прежде всего как инструмент реализации стратегических задач Кремля. Его деятельность была направлена не столько на поддержку польского сопротивления, сколько на создание предпосылок для последующей политической и идеологической трансформации страны. Подготовка плацдарма для послевоенной советизации Польши означала систематическое ограничение её суверенитета, подчинение национальных интересов внешнему центру власти и навязывание тоталитарной модели государственного устройства. В результате эта политика не только подрывала демократические традиции и независимые устремления польского общества, но и способствовала формированию репрессивной системы, последствия которой ощущались на протяжении десятилетий.

опубликованные на польском языке в Варшаве в 1974 году.¹⁴ Благодаря этим материалам, а также исследованиям других польских авторов, становится возможным восстановить и описать более полную биографию партизана Сатымбека Тулешева без искажений и ретуширования исторических фактов.

Тулешев Сатымбек Омарович «Саша» родился в 1920 году в Чуйском районе Джамбульской области¹⁵. Рано лишившись родителей, с 1932 года воспитывался в детском доме. В 1938 году поступил в Московский горный институт. Со второго курса, в 1940 году, был направлен на обучение в Алма-Атинское военное училище, которое окончил в 1941 году в звании лейтенанта.

В должности командира роты 1024-го стрелкового полка 391-й стрелковой дивизии Тулешев участвовал в боях под Москвой и Старой Руссой, дважды был ранен. В 1943 году, с должности комбата, проходил специальную подготовку в городе Иваново под Москвой, после чего был вновь направлен на фронт. Можно предположить, что подготовка проводилась на базе Военно-юридической академии, которая до ноября 1941 года располагалась в Иваново. Во время наступления немецких войск под Москвой академия была эвакуирована в Ашхабад, а реэвакуация в Подмоскovie состоялась в сентябре 1943 года.

В апреле 1944 года, во время боев в составе 385-го полка 112-й дивизии 13-й армии, старший лейтенант Тулешев был взят в плен в бессознательном состоянии на расстоянии около 60 километров от Львова¹⁶. Он попал в лагерь для военнопленных, расположенный на границе Польши, Германии и Чехословакии в районе Звардонь. 8 июня 1944 года, спустя 54 дня, Тулешев бежал из плена вместе с капитаном Сагалиевым и Рудаковым.

После побега группа партизан двигалась в течение нескольких дней на восток «с надеждой дойти до линии фронта»¹⁷. Однако, достигнув окрестностей Нового Сонча, по словам самого Тулешева, они узнали о присутствии советских партизан в горных массивах региона. В связи с этим он и его спутники приняли решение не продолжать путь к фронту, а присоединиться к партизанской группе на месте.¹⁸

Почти месяц группа Тулешева искала партизанские формирования в данном регионе. К концу июля, в лесах между Новым Сончем¹⁹ и

14 I. Zołotar, *Pryjaźń wojennych lat*, Warszawa 1974

15 И. Маляр, *Участие казахстанцев в Европейском движении сопротивления*, в: *Всегда на чеку*, Алма-Ата 1971, s. 161

16 I. Zołotar, *Pryjaźń wojennych lat*, Warszawa 1974, s. 168

17 I. Zołotar, *Pryjaźń wojennych lat*, Warszawa 1974, s. 168

18 I. Zołotar, *Pryjaźń wojennych lat*, Warszawa 1974, s. 168

19 Важным представляется следующий факт: в период немецкой оккупации в Старом Сонче был организован рабочий лагерь для советских военнопленных,

Грыбовым, Сатымбек Тулешев встретил партизан из АК – Виктора Микусинский «Протазы» (*Wiktor Mikusicski, ps. Protazy*) и Мариана Варминского «Гервазы» (*Marian Waserman, ps. Gerwazy*) из соединения Станислава Кручка «Мака» (*Stanisław Kruczek, ps. Mak*).²⁰ Они сообщили Тулешеву, что в этом районе находится группа лейтенанта Алексея Батяна («Алеша»);²¹ Последний раз группу «Алеша» партизаны «Мака» видели а также два лагеря принудительного труда, в которых содержалось свыше 3 000 человек. Небольшой группе беглецов из этих лагерей впоследствии удалось присоединиться к партизанским формированиям Армии Крайовой, Батальонов Хлопских, а также к советскому отряду под командованием Ивана Золотаря. *Stanisław Kruczek na tle dziejów Sądeckizny, Niepodległość i Pamięć 24/3 (59)*, Warszawa 2017, s. 161

20 Воспоминание об этом отряде и его деятельности, оставил нам сын Станислава Кручка, Марк: «Основным принципом ведения партизанской деятельности в отряде «Мака» была глубокая конспирация, чтобы свести к минимуму риск разоблачения. В отряде Отца существовал строгий запрет на фотографирование. Партизанам было запрещено разглашать свои настоящие фамилии. Нарушение этих запретов должно было караться чрезвычайно сурово. Кроме того, отряд находился в постоянном движении и не оставался дольше двух дней в одном месте. По словам Отца, лишь один раз случилось так, что они задержались дольше в одном месте, и тогда немцы организовали на них облаву, из которой удалось вырваться без потерь. Отец гордился тем, что несмотря на интенсивную деятельность, отряд не понёс никаких потерь и все партизаны пережили оккупацию. Деятельность отряда включала: сбор оружия и военного снаряжения путём организации засад на небольшие военные транспорты на дорогах в лесных районах – это должно было защитить гражданское население от репрессий; проведение карательных акций против коллаборационистов и лиц, сотрудничавших с оккупантами; исполнение приговоров судов Польского Подполья; разрушение винокурен и молочных заводов. Самая зрелищная акция отряда «Мака» произошла в окрестностях местечка Пташкова в 1944 году. Немцы рыли оборонительные рвы, и в какой-то момент отряд «Мака», скрывшийся в кустах, наткнулся на два легковых автомобиля с немецкими офицерами, проводившими инспекцию работ. Машины остановились, офицеры вышли. «Мак» принял решение атаковать. Он приказал дать один залп по команде. Никто из немцев не выжил. Партизаны подбежали к автомобилям и забрали у немцев все документы, включая карты», w: Marian Marek Drozdowski, *Stanisław Kruczek na tle dziejów Sądeckizny, Niepodległość i Pamięć 24/3 (59)*, Warszawa 2017, s. 175

21 На первоначальном этапе сотрудничество между польским и советским партизанским движением в данном регионе носило относительно удовлетворительный характер и включало отдельные формы совместных действий. Однако впоследствии, по приказу Командования округа Армии Крайовой, это взаимодействие было прекращено. Руководство АК пришло к выводу, что советское партизанское движение являлось не самостоятельной формой сопротивления, а элементом более широкой стратегии, направленной на советизацию Польши. Данная стратегия реализовывалась, в частности,

в Прехыбе, и туда отправился Тулешев, взяв с собой семь²² советских партизан из отряда «Мака».²³

По пути к отряду к Тулешеву присоединились еще несколько партизан, сбежавших из лагерей для военнопленных. Согласно рапорту Тулешева, во время марша его группе удалось провести несколько успешных атак на шоссе Новый Санч – Пивнична, в ходе которых партизанам удалось захватить несколько карабинов и один автомат.²⁴

К середине августа отряд Тулешева превратился в боеспособное формирование и получил название «Заря»²⁵. Во время командования отрядом Тулешев вел дневник, где фиксировал результаты боевых действий: разрушение склада вооружения, обстрел группы немецких солдат, взятие в плен четырёх немецких военнослужащих, уничтожение такси и другие операции.²⁶ Воспоминания И. Золоторя также подчеркивают высокую боевую активность данного отряда.

Во второй половине сентября была назначена встреча между группами «Алеши» и Тулешева. Однако по пути группа Тулешева столкнулась с партизанским отрядом им. Чапаева под командованием майора Савелия Лесниковского («Леонид»), который включил отряд Тулешева в свои подразделения. На это «Алеша» отреагировал крайне негативно, назвав произошедшее скандалом.²⁷

10 февраля 1944 года Украинский Штаб Партизанского Движения под руководством майора Савелия Лесниковского организовал партизанский отряд имени Чапаева. Изначально отряд состоял из 38 человек²⁸ и был сформирован на территории современной Западной Украины.

посредством целенаправленного проникновения в структуры, лояльные польскому правительству в Лондоне, а также в командные органы Армии Крайовой и Батальонов Хлопских. Характерным для этого процесса было и то, что руководителями советских партизанских отрядов нередко становились опытные сотрудники НКВД, заброшенные на территорию оккупированной Польши в качестве диверсантов. Их задачей было формирование партизанских и диверсионных подразделений из числа советских военнопленных, которым удалось бежать из лагерей. Stanisław Kruczek *na tle dziejów Sądeczyny, Niepodległość i Pamięć* 24/3 (59), Warszawa 2017, s. 179

22 Согласно некоторым источникам, в отряде находились четверо советских военнопленных. Stanisław Kruczek *na tle dziejów Sądeczyny, Niepodległość i Pamięć* 24/3 (59), Warszawa 2017, s. 175

23 I. Zołotar, *Pryjażń wojennych lat*, Warszawa 1974, s. 168

24 I. Zołotar, *Pryjażń wojennych lat*, Warszawa 1974, s. 169

25 I. Paczyńska, *O latach wspólnej walki: obywatele radzieccy w ruchu partyzanckim na Ziemi Kieleckiej i Krakowskiej 1941-1945*, Kraków 1978, s. 13

26 Центральный Государственный музей Республики Казахстан, ЦМК КП 15090/1-9

27 I. Zołotar, *Pryjażń wojennych lat*, Warszawa 1974, s. 354

28 I. Paczyńska, *O latach wspólnej walki: obywatele radzieccy w ruchu partyzanckim na Ziemi Kieleckiej i Krakowskiej 1941-1945*, Kraków 1978, s. 190

Двигаясь на запад через Турки, Хырув и Устшики-Дольне, отряд достиг территории Словакии, а летом 1944 года перебрался в Польшу. Осенью к данному соединению присоединились следующие партизанские формирования: «За Советскую Родину» (М. Семенов-Женков), «Зоря» (С. Тулешев), «Смерть немецкому фашизму» (Б. Ахунов), отряд им. Чапаева (А. Иванов) и группа Д. Лабыка.

Во время пребывания в партизанском соединении им. Чапаева старший лейтенант Тулешев²⁹ вел журнал боевых действий, на основании которого можно судить о его военной активности, учитывая при этом необходимость критически оценивать возможное завышение данных.³⁰

Согласно записям, за время службы Тулешева в соединении партизаны осуществили диверсии, в том числе подорвали три эшелона с живой силой и военной техникой противника, уничтожили 11 грузовых автомобилей, уничтожили 60 немецких солдат и ранили более 120, а также взяли в плен 14 человек, среди которых был полковник Вольф. Осознавая безвыходность ситуации, полковник Вольф покончил с собой.³¹

Кроме того, отмечалось разрушение телефонных и электрических кабелей, захват более 1 700 литров бензина, 44 винтовок и другого военного имущества.³² Эти сведения позволяют оценить боевую активность отряда и вклад Тулешева в партизанское движение, однако требуют сопоставления с другими источниками для более точной реконструкции событий.

Недолго Сатымбеку Тулешеву пришлось служить под руководством «Леонида». После объединения отряда «Алеши» с подразделением старшего лейтенанта Ивана Таранченко во главе нового партизанского соединения встал майор Иван Золотарь («Иван»)³³. Именно к этому соединению 14 декабря присоединился Сатымбек Тулешев, заняв должность начальника штаба. В последующие недели соединение провело ряд успешных операций на территории Бескиду Сандетского, о которых ярко, хотя и с очевидным преувеличением, рассказывают воспоминания участников

29 В литературе так же встречается факт, что в соединении И. Золотаря, Тулешев был уже в звании капитана, Казахстан в период Великой Отечественной Войны Советского Союза 1941 – 1945. Сборник документов и материалов. Том второй 1944 – 1945 гг., Алма – Аты 1967, s. 349

30 *Центральный Государственный музей Республики Казахстан*, ЦМК КП 15091/12

31 *Центральный Государственный музей Республики Казахстан*, ЦМК КП 15091/12

32 *Центральный Государственный музей Республики Казахстан*, ЦМК КП 15091/12

33 I. Paczyńska, *O latach wspólnej walki: obywatele radzieccy w ruchu partyzanckim na Ziemi Kieleckiej i Krakowskiej 1941-1945*, Kraków 1978, s. 174

и сохранившиеся дневники³⁴. Вскоре поступил приказ из Москвы: «все партизаны мобилизационного возраста должны перебраться к линии фронта, за исключением парашютистов, которые должны вернуться в московскую бригаду полковника Орлова».³⁵ Таким образом, Сатымбек Тулешев вновь вернулся в состав действующей армии.

В знак признания заслуг Сатымбека Тулешева в создании интернационального отряда и оказании «братской помощи» польскому народу, 17 января 1964 года он был награждён Серебряным крестом ордена *Virtuti Militari* (№ I-4571).³⁶ Тем самым он удостоился высшей польской военной награды и стал единственным казахским партизаном, получившим это высокое отличие. Трудно сегодня определить, что именно чувствовал Сатымбек Омарович, осознавая, как его биография интерпретируется в официальной литературе. Несмотря на то, что он был лишён возможности рассказать о, возможно, самых тяжёлых переживаниях войны – пребывании в немецком плену, ему выпала иная роль: стать в советской историографии символом дружбы польского и казахского народов. Возможно, именно так он «искупил» свою вину перед Родиной, а возможно – своей яростной борьбой с немецкими захватчиками после того, как получил второй шанс. На наш взгляд, эти две интерпретации не исключают, а скорее дополняют друг друга.

Сатымбек Тулешев, пройдя через плен и побег, стал результативным партизаном, а в конце 1960-х – начале 1970-х годов его судьба была использована советской исторической наукой как яркий пример интернационализма и «братской помощи» союзным народам. Однако перед исследователями того времени неизбежно вставал вопрос: каким образом объяснить появление Тулешева в глубоком тылу противника? Решение находилось в создании удобного нарратива – превращении Сатымбека Омаровича в диверсанта-парашютиста, заброшенного с важным стратегическим заданием.

Существовал и другой вариант интерпретации, также активно использовавшийся в советской историографии: начинать рассказ о Тулешеве с момента его деятельности в Польше и Словакии, полностью обходя вниманием вопрос о том, каким образом он оказался в этих регионах. Подобные стратегии репрезентации наглядно демонстрируют, как идеологические потребности эпохи формировали образы героев и определяли границы допустимой памяти.

34 I. Zołotar, *Pryjażń wojennych lat*, Warszawa 1974, s. 411

35 I. Zołotar, *Pryjażń wojennych lat*, Warszawa 1974, s. 411

36 Центральний Государственный музей Республики Казахстан, ЦМК КП 15091/12

КАРТОВА З.К.,
Северо-Казахстанский университет им. М. Козыбаева,
к.и.н. ассоциированный профессор,
г. Петропавловск, Казахстан
kartov_m@mail.ru

ВОЕННОПЛЕННЫЕ КАЗАХСТАНЦЫ В ДВИЖЕНИИ СОПРОТИВЛЕНИЯ «КУРМАШЕВА -ДЖАЛИЛЯ»

Аннотация. В статье раскрывается деятельность военнослужащих из Казахстана, оказавшихся в плену во время Второй мировой войны и принявших активное участие в движении сопротивления в подпольной группе «джалильцев» или «Курмашев и еще десять». На основе архивных документов, опубликованных сборников и современных исследований формируется новое видение вклада казахстанцев в общую картину войны, восстанавливается историческая справедливость в отношении военнопленных.

Ключевые слова: Вторая мировая война, легион «Идель-Урал», военнопленные казахстанцы, движение Сопротивления, джалильцы.

Статья написана в рамках ГФ ИРН АР26102953, Министерство науки и высшего образования Республики Казахстан по теме «История пребывания военнопленных-казахстанцев в фашистских концлагерях на территории Польши, России, Украины, Белоруссии и стран Прибалтики»

История всех военных конфликтов, в том числе и Второй мировой войны, не может быть полной без всестороннего изучения правды о военнопленных: начиная от свидетельств попадания в плен, всех аспектов содержания их там и истории судеб людей в этой сложной жизненной ситуации. Замалчивание данной темы в советской историографии было связано с тем, что признав наличие огромного количества военнопленных, нужно было признать крупные просчеты и ошибки политического и военного руководства, панику и дезорганизацию советской армии, ответственность неумелых командиров, неподготовленность к войне и т. д.

Многовоеннослужащих попадало в плен тяжелоранеными или больными, безоружными, лишенными продовольствия, находясь в окружении, и самое главное, исчерпав все человеческие возможности дальнейшего сопротивления германским войскам. Советское правительство решило проявить преступное равнодушие к судьбе военнопленных, не захотело освещать полноценно тему положения своих солдат в немецком плену, не признавать ответственность за их трагическую судьбу и гибель.

Ситуация изменилась в связи с пересмотром методологических подходов по данной проблематике, рассекречиванием ряда уникальных

документов, углублением тематики изучения военных конфликтов и их последствий. В зависимости от рассекречивания документов менялась и тематика исследований. Главная тема в современных отечественных исследованиях – преступные медицинские эксперименты над военнопленными, использование их труда в промышленности и в сельском хозяйстве Германии, участие пленных и организация антифашистского Сопротивления в тюрьмах и лагерях, участие в партизанском движении. В 1960-е годы И.И. Маляр предпринял первую попытку систематизировать сведения о советских военнопленных, участвовавших в европейском движении Сопротивления. В его работе были представлены сведения о участии 95 человек в борьбе против фашизма в восьми странах Европы [1, с.77].

С обретением независимости Казахстана историография заметно обогатилась новыми публикациями Г.М. Мендикуловой, выявившей новые документы и свидетельства о военнопленных-казахстанцах в партизанских отрядах Франции, Италии и Югославии и подчеркнувшая их роль в европейском Сопротивлении. Исследования А. Кёкена [3] и Б.И. Садыковой [4] раскрыли проблематику Туркестанского легиона и участие в нём казахстанцев. Особое место в научной проблематике занимают современные работы, основанные на материалах отечественных и российских архивов. Так, К.С. Алдажуманов, С.К. Шилдебай и С.А. Асанова показали, что мобилизация людских и материальных ресурсов Казахстана, а также проблемы военнопленных и трудовой армии должны рассматриваться в едином контексте с общей военной историей страны [5].

Много военнопленных казахстанцев оказывали настоящие чудеса самопожертвования и любви к родине. Не нашло полноценного и объективного освещения в исторической науке вопросы деятельности военнопленных казахстанцев в составе легендарного движения сопротивления «джалильцев» или «Курмашев и еще десять», известного больше с именем татарского поэта Мусы Джалиля. 25 августа 1944 года в военной тюрьме Плётцензее в Берлине были гильотинированы 11 легионеров-татар: Гайнан Курмашев, Муса Джалиль, Абдулла Алиш, Фуат Сайфульмулюков, Фуат Булатов, Гариф Шабаев, Ахмет Симаев, Абдулла Батталов, Зиннат Хасанов, Ахат Атнашев и Салим Бухаров [6, с. 7]. Трое из 11 казнённых военнопленных были казахстанцами.

Следует признать, что германское военное руководство умело использовало популярные в начале XX века идеи пантюркизма и панисламизма, поддерживая тезис о тюркском единении и создании независимых тюркских государств. К тому же руководство нацистской Германии понимало, что в победе над СССР недостаточно использование исключительно военной силы. Глава Имперского министерства народного

просвещения и пропаганды Й. Геббельс, выступая на совещании 21 июля 1941 года, апеллировал к высказыванию немецкого военного теоретика К. фон Клаузевица о том, что «Россия может быть побеждена только в том случае, если посеять раздор среди ее народов» [7, с. 14].

Национальный вопрос также стал «разменной картой» в ходе Второй мировой войны. Об этом свидетельствует история Туркестанского легиона для тюркских этносов Средней Азии и легиона «Идель-Урал» для представителей татарского этноса. 30 декабря 1941 года Верховное командование вермахта официально создало Туркестанский легион, в состав которого вошли представители туркмен, узбеков, казахов, кыргызов, каракалпаков и таджиков, а численность легиона достигала примерно 180 тыс. человек [3, с. 14]. Создание легиона «Идель-Урал» достаточно хорошо освещено в российской и зарубежной историографии.

В период с 1942 по 1944 годы было сформировано 6 действующих батальонов – №№ 825, 826, 827, 828, 829, 830, 831 батальоны, 832-834-й батальоны встречаются в упоминаниях, но в действительности они так и не были сформированы по ряду причин, в том числе и из-за неблагонадежности легионеров. Имеются сведения о том, что численность коллаборационистских татарских формирований в 1942-1943 гг. достигала 40 тысяч человек. Кроме легиона «Идель-Урал» имелись 15 отдельных хозяйственных, саперных, железнодорожных и дорожно-строительных рот и боевая группа Восточно-тюркского соединения СС [8, с. 119].

С конца 1942 года в легионе усилиями Главного разведывательного управления Генерального штаба РККА СССР стала действовать подпольная организация, основная цель которой было проведение идеологической и политической работы с легионерами. Подпольщики печатали и распространяли антифашистские листовки, выступали с концертной бригадой, готовили организованный переход батальона на сторону партизан. Гайнан Курмашев и Муса Джалиль читали стихи собственного сочинения, Зиннат Хасанов пел татарские песни, Ахмет Симеев ранее работал в Берлине диктором на радиостанции «Винета», которая вела радиопропаганду на языках народов СССР [6].

Деятельность подпольной организации была достаточно результативна, ей удалось обеспечить переход 825 батальона легионеров на сторону партизан, но несмотря на хорошую конспиративную работу группа была раскрыта. Следствие по делу о «группе Курмашева» длилось полгода. 12 февраля 1944 года Второй Имперский суд обвинил 11 легионеров-татар легиона «Идель-Урал» в «содействии врагу» и «нанесении ущерба военной мощи Рейха» [6]. В августе 1944 года в Берлине все участники группы были гильотинированы. Трое из 11 казненных – Гайнан Курмашев, Фуат Сайфульмулюков и Ахат Атнашев – были казахстанцами.

Немецкий публицист Леон Нобенцаль опубликовал уникальный материал с карточками о смерти всех участников подпольной группы «Курмашева – Джалиля», в которых содержатся данные о месте рождения, полные имена, дата и место казни [9, с. 365]. Благодаря этим данным и личным документам, хранящимся в Музее-мемориале Великой Отечественной войны в Казанском Кремле, можно установить подлинную историю гибели военнопленных казахстанцев в военной тюрьме Плётцензее в Берлине.

Лидер подпольной группы «Курмашева-Джалиля» Гайнан Курмашев был уроженцем поселка Новоалексеевка Актюбинской области Казахской ССР. В 14 лет он уехал учиться в Параньгинский педагогический техникум Марийской республики, откуда были родом его родители. В 1937 году, вернувшись в Актюбинскую область, Гайнан был учителем 4-й татарской средней школы, в 1939 году стал её директором. Одновременно заочно учился в Казанском пединституте. В 1939 году он был призван в ряды Советской армии и первый боевой опыт будущий разведчик получил на советско-финской войне. Великую Отечественную войну он встретил в Белоруссии. В Казахстан Гайнан Курмашев уже не возвращался, но всегда помнил о своей родине.

В 1942 году Главное разведывательное управления Генерального штаба РККА СССР разработало спецоперацию по привлечению личного состава легиона «Идель-Урал» на сторону советской армии. В этих целях в легион был внедрен ветеран советско-финской войны, разведчик-десантник Гайнан Курмашев. Именно он был организатором подпольной группы, в числе которых был известный татарский поэт Муса Джалиль. Они вместе были в составе концертной бригады, создание которой было разрешено немецким командованием. Гайнан Курмашев не только предложил создать концертную программу, но и написал текст пьесы «Шурале», которую показывали в лагерях для военнопленных татар из Поволжья.

После раскрытия группы руководителей группы Курмашева Гайнана и Мусу Джалиля содержали в Варшавской тюрьме. Один из выживших арестованных Фарид Султанбеков вспоминал: «Я увидел его в окно своей одиночки, Гайнана вывели на прогулку. Он заметил меня, и на следующий день так, чтобы не увидел стражник, обронил записку. Я поднял её, там было: «Не забывай клятвы». Потом в тюремном душе Курмашев инструктировал меня, как вести себя на допросах и что говорить» [6].

Еще один выживший легионер Рушад Хисамутдинов вспоминал про очную ставку с ним: «Гайнан очень осунулся, лицо в кровоподтеках и ссадинах. Он сидел как-то неестественно выпрямившись, видно было, что допрашивали его со всей жестокостью.» [6]. Также он писал, что Гайнан был сильно изувечен и перед казнью хромал. Гайнан Курмашев не выдал ни одного своего товарища и был казнен, полностью взяв всю вину на себя.

Атнашев Ахат Махматович, уроженец города Степняк Северо-Казахстанской области, родился 12 декабря 1918 (*в некоторых документах 1917 года*). До войны работал бухгалтером. В его наградном листе зафиксировано: «1917 года рождения (*г. Петропавловск, Казахстан*), гвардии младший политрук бюро Российского Коммунистического Союза Молодежи 3 гвардейского кавалерийского полка 1 гвардейской кавалерийской дивизии. Татарин, член ВКП(б), в Красной Армии с 1933 года. В Отечественной войне участвовал с июня 1941 года. Ранений и контузий не имел. Призван Степнякским РВК Акмолинской области Казахстана» [6]. Далее есть сведения о его боевых заслугах: «Товарищ Атнашев будучи начальником пулемета в бою со своим расчетом 12 июля 1941 г. под д. Кукурузян (*Молдавия*) огнем своего расчета уничтожил до 80 немецких солдат и офицеров, тем самым дав возможность эскадрону выполнить приказ по овладению деревней. В последних числах июля 1941 г. в бою под д. Екатериновка Балтского района (*Молдавии*) будучи в обороне, отразил 2 атаки противника, уничтожил 2 огневые точки» [6].

Атнашев Ахат был секретарем бюро комсомола полка, вел активную идеологическую и политическую деятельность. За добросовестное отношение к работе был представлен к ордену Красного Знамени. 7 июля 1942 года решением командующего 1 гвардейского кавалерийского корпуса генерал-майора В.К. Баранова он был награжден орденом Красной звезды.

Атнашев Ахат попал в плен 22 июня 1942 года в г. Кирове Калужской области. В плену принял решение продолжить сопротивление в подпольной группе. Вместе с подпольщиками готовил организованный переход батальона легионеров на сторону партизанского движения, вел идеологическую пропаганду.

Сайфельмулюков (*Сайфульмулюков*) Фуат родился в 1914 году в Казалинске Кызылординской области Казахской ССР. Окончив школу, он прошел обучение в Институте народного хозяйства в Самарканде. Был призван на фронт в 1941 году, попал в плен тяжелораненым в боях за Украину. Фуат активно участвовал в антифашистской агитации, получал из центра и распространял листовки, агитировал легионеров перейти на сторону партизан. Был казнен 25 августа 1944 года вместе с товарищами по подпольной организации.

Действиями легионеров-татар подпольной группы «Курмашева-Джалиля» легион «Идель-Урал» был полностью деморализован. 23 февраля 1943 года военнослужащие 825-й батальона осуществили переход на сторону партизанской бригады в районе Витебска в Белоруссии вместе с военным вооружением, в том числе с пушками и минометами. Чтобы не допустить полного перехода легионеров к партизанам остальные батальоны были переброшены на фронт.

Изучение архивных документов и восстановление исторической памяти важны для дальнейшего изучения судеб подпольщиков-антифашистов, оставшихся в тени вполне заслуженной славы героя-поэта Мусы Джалиля. Их героизм и судьбы требуют отдельного исследования, так как появляются новые рассекреченные источники, воспоминания выживших военнопленных и участников войны.

Движение сопротивления в Туркестанском легионе и легионе «Идель-Урал», которые были сформированы по этническому происхождению, должны быть актуализированы историками республик Средней Азии и Казахстана. Необходимо раскрывать новые страницы Второй мировой войны, опубликовывать новые документы о трагичных судьбах военнопленных казахстанцев, оказавшихся в концлагерях и военных тюрьмах.

Список использованной литературы

1. Мендикулова Г.М. Казахи в европейском движении Сопротивления: новые документы из зарубежных архивов // Исторический курьер. 2021. № 3 (17). СС. 76-94.
2. Кәкен А. Түркістан легионы: *Деректі толғам. Астана, 2000. 140 б.*
3. Садыкова Б.И. История Туркестанского легиона в документах. Алматы, 2002. 248 с.
4. Алдажуманов К.С., Шилдебай С.К., Асанова С.А. Из истории Казахстана военного времени (1941-1945) // Edu.e-histori. kz 2020 4 (24). СС. 17–32.
5. Черепанов М. Новые документы о членах группы Курмаша-Джалиля. <https://www.kremnik.ru/node/461936>
6. Семиряга М.И. Фашистский оккупационный режим на временно захваченной советской территории. // Вопросы истории. 1985. № 3. С. 14.
7. Гилязов И.А. Легион «Идель-Урал». Представители народов Поволжья и Приуралья под знаменами «третьего рейха». Казань: Татарское книжное издательство. 2005. 383 с.
8. Кульбаев Т.С. Все для фронта, все для Победы. Алматы. Асыл сөз. 2015. 384 с.

ПОЛИТРУК ТУСКЕЙ КЕНТАНАУОВ РЕАБИЛИТИРОВАН БЛАГОДАРЯ УКРАИНСКИМ ПОИСКОВИКАМ

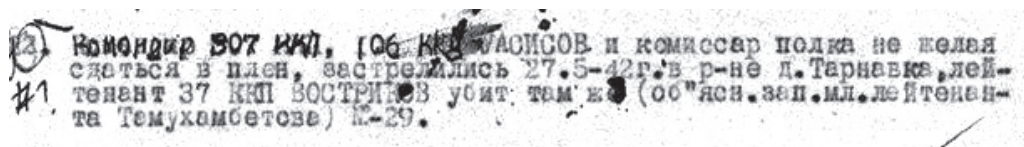
Аннотация. Советская эпоха оставила множество сломанных судеб. Начавшаяся советско-германская война 1941 года оторвала от мирной жизни и казахских мужчин. Цель статьи – доложить результаты поисковой работы украинских, точнее – харьковских энтузиастов, наших соотечественниц, которые самоотверженно помогают обрести потомкам погибших под Харьковом казахских бойцов и командиров, желанную информацию. Материалами из архивов они делятся через социальные сети. Так, благодаря украинским поисковикам была восстановлена правда о подробностях гибели командира и комиссара 307 кавалерийского полка 106-ой кавдивизии, один из них – близкий родственник одного из авторов данной статьи. Такие международные волонтерские проекты необходимы. Плен и альтернатива плену, на наш взгляд является философией военного времени; советские воины предпочитали самоубийство (тогда как в любой религии это – большой грех) плену, такова была идеология в СССР. Данный аспект возможно шире заявленной темы Конференции, однако он имел место, и умалчивать об этом не приходится, в преломлении конкретных судеб казахских военных. Тем более, что, вследствие неточной информации о гибели отца, дочь комиссара Т.Кентанауова испытала на себе унижения как «дочь предателя», во время учебы, а мать его так и не дождалась правды о гибели сына.

Ключевые слова: СССР, комиссар, плен, кавалерийский полк, репрессии членов семей, Харьковская область, военкомат

Об этом человеке родные горько говорят: «Ұлы Отан соғысына қатысып, оралмаған комиссар». Поводом к написанию этой статьи стала небольшая информация на сайте украинских поисковиков о находках в архивах. В частности, 12 декабря 2021 года Каражанова Макка из Харькова опубликовала следующее послание:

«Макка Каражанова: 12 декабря 2021 г. сегодня мною найдена информация, как погибли командир 307 кав. полка 106 к.д Увисов Тажигалий Тугаевич и комиссар Кентанауов Тускей, не желая сдаться в

плен застрелились 27.05.1942 г. в районе д. Тарановка, Харьковской обл. Объяснительная записка лейтенанта Тамухамбетова». Далее приложен был фрагмент (фото) объяснительной записки [1]. См. На фото:

Данное сообщение было скопировано казахстанскими поисковиками-волонтерами и размещено на сайте [Поиск воинов Казахстана пропавших без вести в ВОВ](#) [2].

В этой открытой группе количество участников превышает на данный момент более 19,5 тысяч человек из разных государств. В частности, был такой пост:

«Акмарал Шолакова: 12 декабря 2021 г. Макка Каражанова, где сказано Кентанауов Тускей застрелился, не желая сдаться в плен вместе с командиром 304 кав.полка 106 кав дивизии 27.05.1942 г. в районе д. Тарановка, Харьковской области – архивные документы в нашей группе».

УЧЕТНАЯ КАРТОЧКА ПОЛИТРАБОТНИКА			
№ личн. дела	1		
Фамилия	Кентанауов		
отчество	Год рождения	1910	Место рождения
		Национальность	
Партийность и партстаж	С какого времени в РККА		Общее и специальное образование
Военное образование		что и когда окончил	
Какими иностранными языками владеет		наимен. языков и степень знания—хорошо, слабо	
Состав и почтовый адрес семьи			
Воинское звание		Дата присвоения	За приказ о присвоении
политрук			
ОТМЕТКИ О НАГРАДАХ			
Дата награжден	Кем награжден	Чем награжден (название ордена, медали)	Дата награжден

Случайно, через дальних родственников и знакомых, эту информацию получила в 2024 году автор статьи, профессор Северо-Казахстанского университета им. М.Козыбаева Бимаканова Зылыыха Шахметовна. Летом 2025 года она поделилась своим желанием посвятить статью своему родственнику и земляку, Тускею Кентанауову, о котором слышала

в детстве от своей матери, общалась с его дочерью. Ведь нет сегодня в живых этих людей, а судьба родного им человека наконец стала известной. Он выбрал альтернативу плену, – не нам судить об этом поступке, – тем самым он, военный комиссар (*военком*) Кентанауов Тускей и командир 307-го кавалерийского полка майор Уваисов Ташгали (*Тажигалий*) Тугаевич застрелились 27 мая 1942 года в районе деревни Тарановка.

Удалось авторам статьи выяснить и о командире полка Т.Уваисове, что он родился в 1902 году в Уральской области. Род. в Коктерекской вол. (*Фурмановский район*) ЗКО. Казах. С юности – сирота. Происходит из рода Ерши Кызылкурт Младшего жуза. В РККА служил с 1924 года, то есть был кадровым военным. Член ВКП(б). Офицер Казахского кавалерийского нац. полка (*до 1938 года*). С 1938 года Уваисов служил на Дальнем Востоке, где участвовал в боях с японцами на Хасане и Халхин-Голе. В Великую отечественную войну проявился как командир 307 кавполка 106-ой (*Казахстанской, Акмолинской*) кавдивизии (*12.1941-04.1942*). Воинское звание – майор. О нем долгое время считалось что в мае 1942 г. комполка пропал без вести в окружении южнее г. Харьков. По ошибочным сведениям – «попал в плен, находился в конце войны в Югославии» так же его родные, по-видимому, испытали «тихие» репрессии. В документальной базе также есть сведения о семье майора Т. Уваисова: жена – Уваисова Мария, проживала – Фурмановский район ЗКО. На ее иждивении остались 2 сына и 2 дочери (*старшую дочь звали Надежда, ок. 1932 г.р.*) [3].

А на форуме поисковых движений о Т. Кентанауове указано, что он 1910 года рождения, пропал без вести в бою [4].

*На фото: командир 307 кавполка майор Уваисов Т.Т.
(1902–1942 гг.)*

Плен – этим словом и понятием пугали солдат Советской Армии, а военкомы и командиры даже думать не могли о том, чтобы сдаться врагу. Сегодня достаточно информации о том, как внезапно началась советско-германская война, какие потери несли на западных границах СССР. Соответственно, число плененных, обезоруженных, дезориентированных солдат и офицеров старались не публиковать. Тем не менее, при формировании казахских кавалерийских частей о плене если и говорили, то только в негативном ключе.

Другой вопрос: погибшие комиссары и командиры были обнаружены не сразу. Документальное свидетельство – объяснительная записка младшего лейтенанта Тамухамбетова, обнаружившего трупы, долго время пролежала в архиве. – Таких случаев было множество, поэтому при изучении истории военнопленных из КазССР следует учитывать, что многие донесения после боев составлялись наспех, не перепроверялись, то есть в тыл, к родным по месту прописки уходили официальные письма – что боец или командир «пропал без вести», а если не находили его тело, то заочно зачисляли в плененные. Никто тогда не задумывался, как эта весть отразится на судьбах членов семей бойцов, так огульно зачисленных в «предатели».

В учетных карточках так же имеются неточности. Например. По Т. Кентанауову указано, что о нем нет известий с июня 1942 года, тогда как он погиб в мае 1942-го.

«Информация из учетной карточки политработника:

Кентанауов Тускей дата рождения: – 1910, воинское звание политрук. Последнее место службы: 307 кп 106 кд.

Дата выбытия: 06.1942..

Военком 307 кавП. 106 кавДив.

15.XI-46

02441 Пропал б/в в июнь 1942 г.

Жена – Кентанауова Дарвала

Ленинский р-н с.Б.Михайловка Карагандинский ОВК» [5].

Действительно, Кентанауов Тускей (1910–1942 гг.) был комиссаром 307 кавалерийского полка, погиб в 1942 году. До войны с 1931 по 1935 годы служил командиром пулеметного эскадрона, секретарем комитета комсомола, в звании старшины был уволен в запас. В 1937 г. закончил школу пропагандистов им.Я.Суворова при ЦК ВКП(В). Происходит из Среднего казахского жуза, Арғын – Қаракесек (см. *Қояншытағай шежіресі (Қояншы, Дәулет, Тағай)* Алматы, 2018. 692 бет.) Фотографий его не сохранилось [7].

О его предках и родословной (*шежіре*) рассказывают земляки с большим уважением: «Сазанбайдан – Жомарт, Жомарттан – Шал, Тобышак,

и чей приказ	с дол- жности	приказ	причине выбыл
Воском 307 каб.П.			
106 каб.Дис.			
ХТ-46			
9244/			
Чуж.Вс			
Найза-Кентауова Дарыма			
Алматы р-н. с. Б. Михайловка			
Карагандинский ОВК			

Қоңырбай Құттыбай, Құдайқұл. Шал жүрек жұтқан батыр болған адам екен. Шал ақын жөнінде өз заманында Шамырхан ақын «Әбжылан» атты дастан жазып қалдырған. Дүзей Әйнекбай ақын Шал батыр жөнінде:

*Найза ұстап, он бесінде жаудан алған,
Одан қалса ағайын, баудан алған,
Кеңтанау мен Ерғараны батыр дейді,
Батырлық түптеп келсек,
Шалдан қалған- деген екен.
Тағай – Жетес- Сазанбай – Жомарт – Шал.
Шалдан – Байтас, Бектас, Меңдібай, Жортар.*

Шалдың баласы Байтас –даланың саяси сахнасында үлкен рольдер ойнаған өнерлі адам болған. Байтастан – Кеңтанау, Көшкінбай, Ерқара.

Кеңтанаудан – Әдісбек, Түскей, Үрістенбек» (7, ПМА).

Эти сведения получены путем опросов жителей Карагандинской области, старожилов, которые помнят родословную Т. Кентауова, который сполна хлебнул сиротства, его воспитывал старший брат Адисбек, об этом ниже. В биографии Тускея Кентауова – судьба Казахской республики – ему пришлось работать и на Турксибе, и на станции Уштобе, и служить в эскадроне, и учиться секретарем комсомольской организации по Кызылординской области...

Түскей Кеңтанауов (1910-1942) бұрынғы Қарқаралы уезіне қарасты Қызылтай болыстығының екінші ауылында дүниеге келген. Әкесінен бес

жасында жетім қалған, үлкен ағасы Әдісбектің тәрбиесінде болады. Кейін анасың әмеңгерлік жолмен Көшкінбайдың баласы Тарғынға үйлендіреді. Тарғын көкесі барынша көмек көрсетеді. Түскейдің бастауыш білім алуына түрткі болады. 1931 жылдың басында Үштөбе станциясының бас кондукторы болып еңбек етеді. 1931-1935 жылдары Жұмысшы-шаруа Қызыл армиясының құрамында болады. Полктік мектептің курсанттығын жақсы атқарады. Бөлімше командирі, пулемет эскадроны комсомол комитетінің хатшысы болып қызмет атқарады. Ол кезде бұл қазақ баласының түсіне де енбейтін қызмет болатын. Әскери борышын эскадрон старшинасы шенінде аяқтайды. 1935 жылдың күзінде әскер қатарынан босап, Түрксіб теміржолы саяси бөлімінің комсомол жұмысы бойынша нұсқаушысы болады. 1936-1937 жылдары БКП(б) Орталық Комитеті жанындағы Мәскеудің Я.Свердлов атындағы насихатшылар жоғары мектебін бітіреді. Кейін Түрксібтің саяси бөлімінде нұсқаушы, 1938 жылы Қазақстан Коммунистік комсомол жастар Одағының Қызылорда облысы бойынша бірінші хатшысы болады. 1938 жылдан бастап КОКП мүшесі. Екінші дүниежүзілік соғысқа алғашқы күннен бастап қатысады. Жоғары саяси білімі болғандықтан саяси жетекшілік қызметін атқарады. №307 атты әскер полкінің комиссары болып тағайындалады. 1942 жылы шілде айында майдан даласында ерлікпен қаза болады. Түскейден – Темірбек, Ольга [7].

О детях Тускея Кентанауова – сыне Темирбеке и дочери Ольге – надо обязательно упомянуть: они были достойны своего отца-героя. К сожалению, они не завели семей и детей. Злиха Шахметовна вспоминает, что Ольга Тусскеевна приходила к ним домой, когда училась в Карагандинском мединституте и рассказывала, что ее в очередной раз обошли поощрением, хотя она училась отлично. Причиной было, что она якобы «дочь предателя», как было ей обидно. И окончив ВУЗ, Ольга стала добиваться заочной реабилитации отца, не верила, что он предатель, ездила в Москву, делала запросы. Было обидно и матери Тускея, которой потом все же назначили пенсию «по потере кормильца», – престарелая апа говорила: лучше бы сын живой вернулся, чем получать каждый месяц такую пенсию и страдать...

Темирбек Түскейұлы 1939 жылы Қызылорда қаласында дүниеге келген. 1963 жылы Қарағанды политехникалық институтының пайдалы қазбаларды өңдеу факультетінде оқып, білім алады. Қарағанды облысының оқ ату бойынша чемпионы, I разряды альпинист болған. Үйленбеген. 1993 жылы №22 шахтада болған төтенше жағдайдың салдарынан дүниеден озды.

Ольга Түскейқызы 1942 жылы туған. 1965 жылы Қарағанды медицина институтының санитарық-гигиеналық факультетін алғашқы түлектердің бірі болып бітіреді. Егіндібұлақ аудандық санитарлық-эпидемиялық станциясында, кейін Қарағанды қалалық санитарлық-эпидемиялық

станциясында «Балалар мен жасөспірімдер гигиенасы» бөлімін басқарады. 1969 жылы Москва қаласында, 1972 жылы Баку қаласында дәрігерлердің білімін жетілдіру курстарын тәмамдайды [7].

Поиски сведений о погибших, угодивших в немецкий плен казахских офицерах продолжаются. Ранее мы писали о командире 106-й кавалерийской дивизии Нуркане Сеитове, беседовали с его младшим сыном Нурланом в Алматы. 106-я кавдивизия формировалась усилиями военкоматов Акмолинской, Костанайской, Северо-Казахстанской, Карагандинской, Восточно-Казахстанской областей. Несколько эшелонов перевозили бойцов и животных (*в Акте указаны 3180 лошадей*), когда на станции прибытия они были атакованы вражеской авиацией. Дивизия была окружена [8].

К сожалению, Нурлан Нурканович ушел из жизни, не дождавшись официальной реабилитации отца, Нуркана Сеитова, который был в плену, пережил показательный «суд» в Алма-Ате, но не был реабилитирован. И сын так и унес с собой горькое размышление: «Я не хочу умереть сыном предателя!», которое заставляет исследователей вновь и вновь доказывать, что попавшие в плен ранеными, в бессознательном состоянии, не могут огульно быть обвиняемы в нарушении приказа командования.

На сайте «Память народа» записи о Т. Кентанауове ограничиваются сухой строкой: «пропал без вести. Июнь 1942» [9]. Синхронизации обновленных данных также не наблюдается. Возвращаясь к Т.Кентанауову. Есть и другие факты: каким-то образом данные Кентанауова размещены на сайте по Костанайской области, в разделе «Воины Семиозерного района погибшие, пропавшие без вести в годы ВОВ», где есть такая запись:

«КЕНТАНАУОВ Кускен, род. 1910, аул № Шетского р-на Карагандинской обл. Призван Семиозерным РВК. Полк.комиссар. Пропал без вести в октябре 1942». – Здесь неверно указано имя «Кускен» вместо «Тускей» и дата – «октябрь 1942 года», хотя год рождения – 1910-й – совпадает, и место рождения – Шетский район Карагандинской области. Возможная причина того, что довольно редкая фамилия Кентанауова вышла на сайте Костанайской области, – что он служил или призывался из этой области и записи о нем остались в архивах. Тоже загадка. Но то, что до сих пор не исправлено уточнение о его гибели, свидетельствует в пользу неслаженной работе поисковиков по Казахстану и слабой связи их с зарубежными сайтами. Возможно, что найденные еще в 2021 году точные сведения о гибели Кентанауова, в период COVIDa, архивы о гибели 106-й кавдивизии под Харьковом, выпали из поля зрения.

В заключение предлагается сформировать базу данных о казахских / казахстанских офицерах и бойцах, записанных под грифом «пропал без вести» и вести поисковые работы по восстановлению подробностей их

гибели с целью реабилитации. Иначе так и уходят из жизни их матери, жены и дети, не зная, был в плену их родной человек, стоило ли им страдать за несправедливые упреки, – это травма, глубокая рана, боль.

Философия жизни и – смерти. Даже фотография командира полка передает силу духа казахского офицера. Быть плененным для них было просто неприемлемо. Честь, достоинство для степных орлов была выше земного существования. Таков урок прошлого.

Список использованной литературы

1. Публикация М. Каражановой https://www.facebook.com/profile/100000341487937/search/?q=%D0%BA%D0%B5%D0%BD%D1%82%D0%B0%D0%BD%D0%B0%D1%83%D0%BE%D0%B2&locale=ru_RU
2. Публикация на сайте «Поиск воинов Казахстана пропавших без вести в ВОВ: https://www.facebook.com/groups/934777446564889?locale=ru_RU
3. Информация о майоре Т. Уваисове <https://centrasia.org/person2.php?st=1303365976#gsc.tab=0>
4. Информация о Т.Кентанауове на Форуме поисковых движений <http://forum.patriotcenter.ru/index.php?topic=48398.0;wap2>
5. <https://centrasia.org/person2.php?st=1303365976#gsc.tab=0>
6. Қояншытағай шежіресі (*Қояншы, Дәулет, Тағай*) Алматы, 2018.
7. ПМА – полевые материалы авторов.
8. Муканова Г. Баллада о комдиве // Мысль. 2017. № 11. С. 9-15.
9. Участники войны https://pamyat-naroda.ru/heroes/memorial-chelovek_prikaz74896065/

СЕЙТҚАСЫМОВ А.А.,
Ш.Уәлиханов атындағы Көкшетау университеті
ректорының кеңесшісі,
т.ғ.к., ассоциаланған профессор.
Көкшетау қ. Қазақстан Республикасы

ӘСКЕРИ ТҰТҚЫНДАР ТАҒДЫРЫ. ПЕРДЕНІҢ АШЫЛУЫ

Аңдатпа. Мақала Екінші дүниежүзілік соғыс кезеңіндегі кеңестік әскери тұтқындардың тағдыры, зерттелуі, Кеңес үкіметінің оларға деген көзқарасы, жүргізген саясаты, тұтқын статусына деген халықаралық ұстанымдар, конвекциялар, совет әскерлерінің тұтқынға түсу саяси себептері туралы сөз болады.

Зерттеу барысында кеңес әскерлерінің соғыс барысында қаншасы тұтқынға түскендігі, олардың тұтқындағы жағдайы, олардың жаппай тұтқынға түсуінің саяси себептері талқыланады. Кеңес үкіметінің әскери тұтқындарға қасақана жазалау әдістерін қолданды деген қорытынды жасалады.

Түйін сөздер: конвенция, идеология, дулаг, шталаг, офлаг, «Әскери қылмыстар туралы» ереже, № 270 бұйрық, вермахт.

Әрбір соғыс кез келген халық үшін де, жекелей адам үшін де, сол қоғам, жүйе үшін де үлкен сынақ болатыны хақ. Ал тұтқында болу деген адам, пенде үшін психологиялық жағынан болсын, моральдық жағынан болсын өмір бойғы тағдырына салынатын рухани жарасы. Соғыстың тұтқынсыз болмайтынын ескерсек, осынау екінші дүние жүзілік соғыста миллиондардың тағдыры концлагерьлерде өтіп, әскери тұтқындардың тәніне де, жанына да жазылмас жара салды. Соғыс басталған кезде ол туралы ақиқатты айтпады, жазбады, жария етуге Кеңес басшылығы рұқсат етпеді.

1941-1945 жылдардағы Қызыл Армия әскерлерінің қаншасы тұтқында болды, ол туралы нақты сан көрсетілмеген. Герман әскери басшылығы 5 млн.270 мың адамды айтады. Ресей Федерациясы 4 млн. 559 мың адам деген санды алға тартады. Шетел әдебиетіндегі кеңестік әскери тұтқындардың жалпы саны 5,2-5,75 миллион адам шегінде анықталады. М.А.Гареевтің төрағалығымен жүргізілген мәліметі бойынша, тұтқыннан 1 836 562 адам оралды, оның ішінде: әскери қызметті одан әрі өткеру үшін -1 млн-ға жуық; жұмысшы батальондар құрамында өнеркәсіпте жұмыс істеу үшін – 600 мың; 339 мың (оның ішінде 233,4 мыңдайы айыпты болған бұрынғы әскери қызметшілер) – НКВД лагерьлеріне тұтқында өздерінің беделін түсіргендер ретінде жіберілді. Қорғаныс министрлігінің комиссиясы шамамен 4 миллион тұтқын туралы мәлімдейді. Бұл деректер де тексеруді қажет етеді.

Ал РККА (*Рабоче-Крестьянская Красная Армия*) тұтқында болғандарды мүлдем санат қатарынан сызып тастап отырған, ондайлар әскери атақ – шенінен айырылып, отбасылары берілетін тиісті көмектен ажыратылған. Ол туралы осы тақырыпты егжей-тегжей зерттеген тарихшы-ғалым, профессор Гүлжауһар Көкенқызы Көкебаева былай дейді: «Бұрынғы орыс тарихшыларының еңбектерінде кезікпейтін бір деректі таптым. Ол – 1941 жылы соғыс басталған кезде Кеңес Одағына жасалған ұсыныстар. Сол кездегі өзіміздің одақтасымыз – АҚШ-қа дейін Женева конвенциясына қосылу керектігін айтқан. Тіпті, 1942 жылы Молотов Вашингтонға барғанда АҚШ президенті Рузвельттің өзі одан одақтық келісім жасауды сұрайды. «Кеңес тұтқындарының жағдайы өте нашар. Оларға көмектесу үшін Кеңес Одағы Женева келісіміне қосылуы керек», – дейді ол. Байқап отырғаныңыздай, әскери тұтқындардың жағдайын Кеңес үкіметінен гөрі одақтасымыз көбірек ойлаған. Кеңес үкіметі билік басына алғаш келген сәтте тұтқынға деген көзқарасы түзу болатын. 1917 жылдары Ресейде Бірінші дүниежүзілік соғысының тұтқындары болды. Үкімет 1907 жылы 47 мемлекет қол қойған Тұтқындарды ұстау туралы конвенцияны жоққа шығармады.

Сол келісімшартқа сәйкес тұтқындарды лагерьде ұстап, кейіннен Германияға қайтарды. Алайда азамат соғысы кезінде ақ террор, қызыл террор болып, бір елдің екіге бөлініп, аяусыз соғысуы Кеңес үкіметінің көзқарасын өзгертіп жіберді. Ол бұрын әлеуметтік теңдікті алдыңғы орынға шығарып келсе, енді бірінші орынға идеологияны қойды. Яғни, «кім біздің идеологиямызды қабылдамайды, сол бізге – жау!» – деді. Сөйтіп, патша үкіметі кезінде жасалған келісімдердің барлығы жоққа шығарылды. Мұның ішінде – Гаага келісімшарты да бар еді. 1923 жылы конвенция қабылданған кезде үкімет түкке тұрмайтын сылтауларды айтып, келісімнен бас тартты. Конвенцияның 9-бабында «әр ұлттың, әр нәсілдің өкілдерін мүмкіндігінше бір лагерьде ұстау керектігі» жазылған. Меніңше, бұл – дұрыс нәрсе. Біріншіден, тұтқындар бір-бірінің тілін түсінбеуі мүмкін. Екіншіден, онсыз да айдауда жүрген адамға бұл қатты әсер етеді. Бірақ Кеңес үкіметі «бұл нәсілшілдікті уағыздайды», – деп түйді.

Кеңес үкіметінің мойындамауының басты себебі, идеологияда жатыр. «Кеңес солдаты – коммунист. Ал, коммунист неміске берілмеу керек. Оның тұтқынға түсуге қақысы жоқ», – деді. Тіпті, солдатты «Неге сен өзіңді-өзің атып тастамадың?» – деп те қинады. Өйткені, үкімет адамның өмірін құнды деп санамады. Тоталитарлық қоғамда адам – үлкен мемлекеттік аппараттың бір тетігі ғана. Тетік бүлініп қалса, лақтырып тастайды да, басқасын салады. Яғни, адам – ешкім емес». [1] Осы орайда жалпы тұтқын статусына тарихта қалай, қандай көзқарас болды, әр елдер қандай ұстанымда болды, соны қарастырсақ. Тұтқын, әскери тұтқын (*халықаралық*

құқықта) – соғыс майданында қолға түскен әскери адам (*партизан немесе қарсыласу қозғалыстың мүшесі, т.б. кіреді*). XIX ғасырға дейін соғысушы жақтар тұтқындардың жағдайы, оларды алмасу, т.б. мәселелерді өзара келісім жасау арқылы шешіп отырды. 1899 және 1907 жылы халықаралық Гаага конференциялары соғыс тұтқындары мәселелерін қарады. І-ші дүниежүзлік соғыстан кейін 1929 жылы өткен Женева конференциясында оған кейбір өзгерістер енгізілді. Бұл конференцияларда қабылданған халықаралық нормаларға сәйкес тұтқындарға оларды тұтқындаушы жақ адамгершілікпен қарауы керек, қорлауға, жәбірлеуге, өлтіруге, тәжірибе жасау құралы ретінде пайдалануға болмайды. Тұтқындаушы мемлекет тұтқындарды тегін асырап-сақтауға, қажетті жағдайда медициналық көмекпен қамтамасыз етуге міндетті. Олардың тек қару-жарағы ғана алынып, киімдері, жеке заттары өздерінде қалдырылады. Сыртқы әлеммен байланысуға, ақшалай және заттай сыйлық алуға рұқсат етіледі. Қызыл Крест қоғамы арқылы арыздануға, дәрі-дәрмек алуға және т.б. қарастырылды. Тұтқындарды (*офицерлерден басқасы*) әскери мақсатқа жатпайтын әр түрлі қара жұмыстарға пайдалануға болады, ол жұмыстар денсаулыққа зиянды болмауы және оларға жалақы төленуі тиісті еді. Жалақы тұтқынның күнделікті шығынын жабуға, ал қалғаны еліне қайтарылған кезде берілуі керек. Егер тұтқын жергілікті басшылыққа бағынудан бас тартса, әкімшілік жазалауға немесе сотқа тартылуы мүмкін. Тұтқындардың құқын бұзып, оларды жәбірлеуге жол берген қызметкерлер әскери қылмыскер ретінде сотқа тартылады. Бірақ бұл конвенция шешімдері көп жағдайда орындала бермейді. Мысалы, II-дүниежүзілік соғыс жылдарында Германияның концлагерьлерінде миллиондаған соғыс тұтқындары жойылып жіберілді [2].

Соғыстың алғашқы жылдарында жауынгерлер қоршауға түсіп, өздерінің әскери бөлімдеріне қосыла алмай, қару – жарақсыз, оқ – дәрісіз, қолбасшылардың қабылетсіздігінен мыңдап қолға түсіп жатты. Ұрыс даласында қалған жаралылар, байланыстың болмауы, тағы басқа себептер олардың қатарын толықтырды. Партизандар қатарына, астыртын топтарға қосылғандар да аз емес еді. Аш-жалаңаш, ауру – сырқау адамдар неміс концлагерьлерінің азаптарынан өтуіне тура келді. Неміс әскери басшылығы тұтқынға түскен жауынгерлерді дивизиондық жиналу пунктеріне жіберіп, сол жерден сұрыптап отырған. Алдымен жинақтау пунктері – дулаг, кейін қатардағы жауынгерлер мен кіші командирлер – шталагқа, ал офицерлер – офлагқа жөнелтілді. Ал тылға ашық платформалар мен жабық вагондармен жөнелтіп отырған, мұның өзі жол бойында көптеген шығындарға әкелді.

Тұтқындарды концентрациялық лагерьлерде ұстап, шахталарда, кен орындарында, құрылыс жұмыстарында, темір жолдарда, жалпы бүкіл Европа аумағында пайдаланған. Қазіргі ашық архив деректері әскери

тұтқындар туралы көптеген мәліметтер береді. Бірінші кезекте олардың қатарына – неміс органдарының құжаттары, концлагерьлік картотекалар жатады. Кеңес тұтқындарының карточкалары екі тілде, неміс және орыс тілдерінде толтырылып, оған тұтқынның жеке мәліметі, саусақ бедері, кей кезде фотосы жинақталып, реттік номері, жұмысқа жарамдығы көрсетілді. Негізінен совет жауынгерлерінің соғыс қарсаңында жаппай тұтқынға түсуінің саяси себептеріне үңілетін болсақ. Біріншісі ол – Әскери-стратегиялық себептер: Германияның КСРО-ға кенеттен шабуылы, Кеңес қолбасшылығының сауатсыз басқаруына *(қазіргі заманғы маневрлік соғыстың нақты жағдайларына дайын болмауы)* байланысты Қызыл Армия сарбаздарының басына түскен соғыстың ауыр жағдайлары *(тұтқындардың басым бөлігі «үлкен қазандықтар», деп аталатын қоршауларға тап болды)* әскери бөлімшелері мен құрамаларының ірі топтары қарсыласудың барлық мүмкіндіктерін тауысып, өз қолбасшылығының барлық қолдауынан айырылып, тұтқынға алынған, шарасыздыққа ұшыраған.

Басқару деңгейі мен сапасының төмендігі, командирлердің әскери кәсіптілігі мен тәжірибесінің аздығы, әрбір десін толық қабілетсіздігі. ЖШҚА *(Жұмысшы – Шаруа Қызыл Армиясы)* командалық құрамының жетіспеушілігі мен әскери кадрлар даярлаудың төмен деңгейі себептерінің арасында мыналар болды: орыс офицерлер корпусының жаппай эмиграциясына әкелген азаматтық соғыс; 1920 жылдардың аяғында армия қатарынан «әскери мамандар» деп аталатындардың көп санын алып тастау *(«Весна» ісі)*; 1937-1938 жылдардағы әскердегі сталиндік қуғын-сүргін; сондай-ақ 1939-1941 жылдары Қызыл Армияның жеке құрамының көбеюі, нәтижесінде офицерлердің 70%-ы мен саяси қызметкерлердің 75%-ы бір жылдан аз уақыт қызмет етуі, бір миллионнан астам шақырылған қызыл жауынгерлер бір жылдан аз-ақ қызмет етті, ЖШҚА-ның жеке құрамы, КСРО-ның барлық халқы сияқты, кеңестік үгіт-насихат бойынша жеңіл және жеңімпаз соғысына дайындалып, үш есе өсті, ал осы бұқараны барабар және сауатты басқаратын командирлер *(жоғары, орта және кіші буын)* мүлдем жетіспеді.

Бәріміз білетіндей Қызыл Армияны барлық насихаттау жүйесінде, фильмдер, көркем шығармалар, бұқаралық ақпараттарда жеңімпаз қылып көрсетті. ЖШҚА қолбасшылығына қатысты жаппай қуғын-сүргінді – әлеуетті жау жалпы Қызыл Армияның әлсіреуі ретінде қабылдады. 1937 жылы Wehrfront неміс журналы былай деп жазған: «Соттан кейін Сталин ЖШҚА-ның ең үздік сегіз әскери қолбасшысын атуға бұйрық берді. Осылайша, Қызыл Армия қолбасшылығын қайта құрудың қысқа кезеңі аяқталды. Әскери біліктілік – большевиктер жүйесінің саясаты мен қауіпсіздігінің құрбаны болды». Әлеуметтік саяси себептертеріне келетін болсақ, олар мыналар: Кеңес мемлекетінің репрессиялық саясаты *(қызыл*

террор, ұжымдастыру, сталиндік қуғын-сүргін және т. б.) КСРО-ның байырғы тұрғындары арасында, әсіресе, шаруалар арасында да, жаңадан қосылған өңірлердің тұрғындары арасында да (*Батыс Украина, Балтық жағалауы*) КСРО жағында қарулы қарсылық көрсетуден бас тартып, өз еркімен тұтқынға түсуді жөн көру көзқарастары, жаңа үкіметке деген сенімсіздік. Зерттеуші В.В.Гуркин неміс қолбасшылығы Гаага мен Женева конвенцияларын бұза отырып, әскери тұтқындарды, ЖШҚА-ның жеке құрамынан басқа, партияның және кеңестік органдардың барлық қызметкерлерін; жасына қарамастан, шегінген және қоршаудан шыққан әскерлермен бірге кеткен ер адамдарды; кейде 16 жастан асқан және 55 жасқа дейінгі барлық ер адамдарды; партизандар мен жасырынып қызмет еткен адамдарды; партизандық қозғалыспен қамтылған аудандарда кепілге алынған адамдарды да қамтыды деп санайды.

Мысалы, неміс қолбасшылығының хабарлауынша, 1941 жылдың 24 қыркүйегіне қарай Киевтің шығысында 665 мың әскери тұтқындалды, ал В.В. Гуркин Киевтің Қорғаныс операциясының басталуына қарай Оңтүстік-батыс майдан әскерлерінде 627 мың жеке құрам болғанын, оның 150 мыңнан астамы қоршаудан тыс әрекет еткенін, ал он мыңдаған адамдар қоршаудан әуірімдеп шыққанын жазады. Севастопольде 100 мың әскери тұтқынға алынғалы туралы мәлімделді. Ағылшын тарихшысы Фуллер «жеңістер туралы неміс коммюникесіне сенуге болмайды, өйткені олар астрономиялық сандарды жиі келтірілген», – деп мәлімдеді. Алайда, 1993 жылы Ресей Федерациясы Қарулы Күштерінің Бас штабы жариялаған мәліметтерге сәйкес, 1941 жылдың 1 қыркүйегіндегі жағдай бойынша Оңтүстік-батыс майданға (*алдыңғы резервтерсіз, қосалқы бөлшектер мен тылдарсыз*) 752-760 мың адам кірді, ал қоршау кезінде қазандықта 452 700 адам болды. Кеңестік шығындар 700 мыңнан астам адамды құрады, оның 627 800-і қайтарымсыз дейді. Бұл сандарға Киев бекінісінің шекарасында Киевті қорғау кезінде адам шығыны да кіреді, олар ЖШҚА-ның 48 мыңға жуық жалпы шығынын және вермахттың 14 мыңға жуық жалпы шығынын құрады. Сайып келгенде, Қызыл Армияның шашыраңқы шағын бөлімшелерден тұратын 30 мыңға жуық жауынгері ғана қоршаудан шыға алған.

Ал енді Кеңес басшылығының тұтқынға алынған кеңестік әскери қызметшілерге қатынасы, көзқарасы қандай болды? Ұлы Отан соғысының басынан бастап тіпті қысқа мерзім ішінде майдан шебінен тыс қалған барлық әскери қызметшілер мен бейбіт тұрғындар сатқындық жасады деген күдікке ілінді. Барлық кадрлық сауалнамаларда «Сіздің туыстарыңыз басып алынған аумақта болды ма?», – деген сұрақ қойылды. 1926 жылғы РКФСР Қылмыстық кодексінің 193-бабында «ұрыс жағдайынан туындамаған тұтқынға түскені үшін мүлікті тәркілеп алу» қарастырылған. 1927 жылғы

«Әскери қылмыстар туралы ереженің» 22-бабында ұрыс жағдайынан туындамаған тұтқынға түсу, сондай-ақ жау жағына өткені үшін мүлкі тәркіленіп, ең жоғары жаза (*ату*) көзделген. Заңның мәні бойынша тек «ұрыс жағдайынан туындамаған» тұтқынға берілу жазаға тартылды. 1926 жылы Ереженің аталған бабы былай түсіндірілді: «белгілі жағдайларда ұрыс алаңындағы жағдай қарсыласу мүмкін еместігін көрсетсе, ал жауынгерлерді жою мақсатсыз болса, мұндай жағдайларда тұтқынға түсуге рұқсат етілген және қудалауды тудыруы мүмкін емес акт болып табылады». Отанға опасыздық жасағандар ретінде майдан шебінен тыс қалған әскери қызметшілерді сырттай соттау тәжірибесі кеңейеді. Мұндай шешімге жедел түрде алынған олардың антисоветтік қызметі туралы мәліметтер жеткілікті негіз болды. Үкімдер ешқандай тексерусіз, кейде бір ғана мәлімдеме бойынша шығарылып отырды. Жоғарғы Бас қолбасшылық ставкасының 1941 жылғы 16 тамыздағы № 270 бұйрығына сәйкес, қарсыласуға барлық ұрыс құралдары таусылмай, айырым белгілерін жұлып алып, тұтқынға берілген Қызыл Армия командирлері мен топтары, командирлер мен саяси қызметкерлер дезертирлер деп жарияланған, ал олардың отбасылары қамауға алынып, мемлекеттік жәрдемақы мен көмектен алынып тасталды. Бұйрық «өз адамдарына жету үшін соңғы мүмкіндікке дейін соғысуға» шақырды. Неміс қолбасшылығының мәліметтері мен бірқатар орыс тарихшыларының бағалауы бойынша Германия жағында Қарулы құрылымдарға кірген КСРО халықтары өкілдерінің жалпы саны (*вермахт, СС әскерлері, полиция*) мынадай болды: орыстар – 300 мыңнан астам, украиндар – 250 мың, белорустар – 70 мың, казактар – 70 мың, латыштар – 150 мың., эстондықтар – 90 мың, литвалықтар – 50 мың, Орта Азия халықтары – шамамен 70 мың, әзірбайжандар – 40 мыңға дейін, Солтүстік Кавказ халықтары – 30 мыңға дейін, грузиндер – 25 мың, армяндар – 20 мың, Қырым татарлары – 12,5 мың, қалмақтар – 7 мың адам (*барлығы 1 млн 200 мың адам*).

Жауға қызметке кірген кеңес азаматтарының жалпы саны туралы мәселені зерттеуде зерттеушілер арасында өзара бір көзқарас жоқ. Жалпы, Үшінші рейх пен оның одақтастары басып алған аумақтарда 70 миллионға жуық кеңес азаматтары болды. 1941–1945 жылдар аралығында вермахт қатарында КСРО-ның 1,5 миллион азаматы қызмет етті (*тек 1944 жылы 1 миллионға дейін, тағы 3 миллионға жуығы Үшінші рейхте остарбайтер ретінде мәжбүрлі жұмыстарда болды*). Германия тарапынан төленетін өтемақы бірқатар жылдардан кейін шешімін тапты. Ұзақ уақыт бойы Германия билігі бұрынғы кеңестік әскери тұтқындарға ешқандай өтемақы төлемеді. Тек 2015 жылы Бундестаг Германияның бюджетіне 10 миллион еуро өтемақы салып, 4 мың әлеуетті үміткерге 2,5 мың еуро береді деп күтілгенді. [85] Өтемақы шарттары Германияның Қаржы министрлігінің

2015 жылғы 30 қыркүйектегі нұсқаулығымен төмендегідей белгіленген: Өтемақы алушылар – 1941 жылдың 22 маусымы мен 1945 жылдың 8 мамыры аралығында вермахт тұтқындаған Қызыл Армияның бұрынғы әскери қызметшілері. Өтемақы мөлшері – 2015 жылдың 20 мамыры мен 2017 жылдың 30 қыркүйегі аралығында жеке жүгінген әрбір әскери тұтқынға 2500 евро болып белгіленді. Совет адамдарының ішінде тар қапаста болған белгілі адамдардың көп болғандығын білеміз. Неміс тұтқынында мынадай әйгілі тұлғалар болды, яғни белгілі кеңестік әскери тұтқындар қатарына генерал-лейтенант Власов Андрей Андреевич, лейтенант Гусейн-заде Мехти Ганифа оглы, генерал-майор Данилов Сергей Евлампиевич, аға политрук, белгілі татар ақыны Мұса Жәлел, Сталиннің баласы, аға лейтенант Джугашвили Яков Иосифович, генерал-лейтенант Ершаков Филипп Афанасьевич, әйгілі жойғыш ұшқыш Девятаев Михаил Петрович, ерліктің үлгісі болған инженерлік әскерлердің генерал-лейтенанты Карбышев Дмитрий Михайлович, генерал-майор Кириллов Николай Кузьмич, генерал-лейтенант Лукин Михаил Фёдорович, генерал-лейтенант Музыченко Иван Николаевич, генерал-майор (1961 жылдан – генерал-полковник) Потапов Михаил Иванович, генерал-майор Понеделин Павел Григорьевич, атақты жазушы Степан Павлович Злобин. Фашистік тұтқында болған кеңес жауынгерлерінің қиын жағдайына гитлерлік басшылық КСРО-ны айыптады. Өйткені КСРО, жоғарыда айтқанымыздай, 1907 жылғы «Құрлықтағы соғыстың заңдары мен талаптары» туралы Гаага конвенциясын мойындамады және әскери тұтқындардың құқықтық мәртебесін анықтайтын 47 ел қол қойған 1929 жылғы Женева конвенциясына қосылмады деп түсіндірді. Жалпы тұтқындарды қорғау туралы халықаралық құжаттарға мыналар жатады. 1907 жылғы 18 қазандағы соғыс заңын сақтау туралы конвенция, 1929 жылғы 27 шілдедегі әскери тұтқындар жағдайы туралы конвенция, 1949 жылғы 12 тамыздағы әскери тұтқындарды ұстау конвенциясы [3,5-686].

Ал КСРО-ның конвенцияға қол қоюдан бас тартуы кеңес тұтқындарын Халықаралық Қызыл Крест ұйымының көмегінсіз қалуына және фашистердің шамадан тыс азаптауына мүмкіндік берді. 1941 жылдың 8 қыркүйегінде кеңестік тұтқындарға өте қатал түрде қарау, оларға ешқандай аяушылықтың болмауы туралы фашистер әскеріне де бұйрық келді. Екінші дүниежүзілік соғыс кезінде Шығыс майдандағы КСРО да, Германия да Гаага және Женева конвенцияларының талаптарын сақтамады. Кеңес Одағы екінші дүниежүзілік соғыс басталған сәтте-ақ кеңес өкіметінің тұтқынға түскен өз азаматтарынан біржолата бас тартып, керісінше КСРО мемлекеттік қорғаныс комитетінің төрағасы И.Сталин 1941 жылы 16 тамызда № 270-бұйрыққа қол қойды. Бұл бұйрық бойынша кеңес әскерлеріне тұтқынға түсуіне тиым салынды. «Тұтқынға түсіп қалу

жағдайы туындағанда ондайларды командирлер мен комиссарлар сол жерде атып тастауы қажет» деген тапсырма берілді. Кейін де КСРО Мемлекеттік Қорғаныс Комитетінің тұтқындар туралы бірнеше бұйрықтары шығады. Олардың қатарында 1941 жылы 27 желтоқсанда шыққан «Қызыл Армия қатарындағы әскери тұтқындар арасындағы дезертирлер, сатқындар мен шпиондарды әшкерелеу және олар үшін арнайы лагерьлер құру» туралы, ал 28 желтоқсанда НКВД-ның әскери тұтқындарға арналған арнайы лагерьлер туралы, 1942 жылы 24 маусымда ГКО -ның «О членах изменников Родины», 1943 жылы 21 қаңтарда бұрынғы тұтқындарды фильтрациялық тексеруден кейін Қызыл Армия қатарына шақыру туралы бұйрықтар бар.

1953 жылы Сталин қайтыс болды, 1955 – 1956 Хрущевтің «жылымық» саясаты жүре бастаған уақытта әскери тұтқындар мен олардың отбасы мүшелеріне жіберілген заңсыздықтар мен оларды амнистиялау жөнінде КСРО Жоғарғы Кеңесінің Қаулысы шығады. Жалпы соғыс алдында әскери саяси жағдай мен халықаралық ахуалдың ушығуына байланысты Кеңес Одағы әскер санын арттырады. 1939 жылы Қызыл Армия қатарында 2 млн. адам болса, 1941 жылдың қысында 4 млн-ға жетеді. КСРО территориясында 16 әскери округ және бір майдан болды. Қазақстан территориясы Орта Азия әскери округіне кірді. Орталығы Ташкентте болған бұл округке Өзбек, Тәжік, Қырғыз, Түрікмен одақтас республикалары кірді. Соғыс басталысымен республикада жаңадан 4 округ құрылады: Сталинград, Уральский, Южно -Уральский, Орта Азиялық. Барлығы 14 облыстық, 152 аудандық әскери комиссариат жұмыс істеді. Ақмола облысында Ақмола, Ново – Черкасский, Қорғалжын, Шортанды, Сталин, Зеренді, Молотов, Арық-Балық әскери комиссариаттары құрылды. Маңызды жол торабында орналасқан Ақмола қаласында 3 атқыштар дивизиясы (310,29, 387), 106-шы атты әскер дивизиясы құрылады. Көкшетаулықтардан 314 атқыштар дивизиясы және запастағы 39 полк жасақталады. Айталық, екінші дүниежүзілік соғысқа қатысқан 29-шы атқыштар дивизиясы 1941 жылы Ақмолада жасақталғаны туралы мәліметті нақтылай түсетін мұрағат деректері бар. Тіпті, бұл әскери дивизия 1941 жылы И.В.Сталиннің бұйрығымен құрылып, 1942 жылдың сәуір айында 1-ші резервтік армия қатарында болды. Дивизия құрамына кіргендер: 106, 128, 299-атқыштар полкі, 77-ші артиллериялық полк, арнайы танкке қарсы атқыштар дивизиясы және жеке саперлер батальоны. Әскери дивизияның жеке құрамасы Ақмола, Қарағанды және Солтүстік Қазақстан облыстарынан әскерге шақырылған азаматтардан құралып аттанған, кейінірек оларға Украина және Белоруссия жерлерінен жауынгерлер қосылған. Дивизия Сталинград түбінде шайқасты. 387-ші дивизия 1941 жылы тамыз айында құрылады. Москва, Сталинград, Новочеркасск, Перекоп түбіндегі шайқастарға қатысады, Қырым түбегі мен Болгария жерінде болып, 1945 жылы наурыз

айында таратылады. 310-ші дивизия Ленинградты қорғауға, Карель түбегі, Балтық теңізі жағалауындағы шайқастарға қатысады. Көрсеткен ерлігі үшін Қызыл Ту орденімен марапатталады.

Ең трагедиялы жағдайды 106-шы қазақ кавалериялық дивизиясы басынан өткерді. Ақмола қаласында жасақталған жауынгерлік құрама 1942 жылы мамыр айында толығымен Харьков түбінде жойылады. Неміс генералы Клейст былай деп жазды: «Көз жетерлік жердің бәрінде адамдар мен жылқылардың сүйектері жатты, олардың тығыз жатқаны сонша, жеңіл машина эзер өтуге мәжбүр болды». Дивизия солтүстік өңірдің әскерге шақырылғандарынан тұрды, аттарды осы өңірдің шаруашылықтары қамтамасыз еткен болатын. 1942 жылғы қабылдау актісі бойынша былай жазылған: «Сандық құрамы 4091 адам, 102 винтовка, 3100 қылыш, 46 миномет, 3180 ат бар». Қарап отырсақ, мылтық та, тіпті қылыш та жеткіліксіз болған. Жалаң қылышпен немістердің танкілеріне қарсы шығуды ерлік дейміз бе, әлде көзсіздік пе, әпербақандық па... Дивизия 6-шы кавалериялық корпусының құраманың қатарында шайқасты. Басым көпшілігі қырылып, қалғандары тұтқынға түседі. Қоршауға түскен кезде барлық құжаттар жойылып кетеді. «Харьков қазаны» атты қоршауда 300 000 кеңес жауынгері қаза табады. Міне 306-шы дивизияның тағдыры осылай болды, әлі де белгісіз беттері, ашылмаған ақиқаттары жетерлік. Майданға 63 мыңнан астам ақмолалықтар қатысса, 32 415 адам еңбек армиясына жіберіледі. Шамамен 33 950 адам соғыстан қайтпайды [4,54-556]. Кеңес Одағы мен Германия арасында ұрыс майданы басталғаннан Қызыл Армияның көптеген жауынгері мен командирлері әртүрлі себептермен жаудың қоршауына түсті. Қолда бар деректерге қарағанда Германия мен одақтастарының территориясында әскери тұтқындар үшін 550 лагерь болған екен. Сонымен қатар 1944-1946 жылдары Англия территориясында Кеңес Одағына қарсы әскери тұтқындардан агентура дайындау үшін ондаған барлау – диверсиялық мектептері де жұмыс істеді. [5,137-172б.]. Германия қарулы күштерінде (*вермахта*) әскери тұтқындар істерімен СС, империялық еңбек қызметі, абвер, гестапо айналысты. Тұтқындармен фашистік Германияның лагерьлік жүйесі былай айналысты. Қызыләскерлер тұтқынға түскеннен кейін оларды қарусыздандырып, шендеріне қарап бөліп, жинақтау пунктері арқылы лагерьлерге жіберілген. Арнайы тез қимылдайтын жасақ, тұтқындарды бірден қабылдап жеткізіп отырған. Дулагта оларды алдын-ала тіркеу жұмыстары жүргізілген. Тұтқындарды жеке адамдарға немесе азаматтық қызметтерге беруге тиым салынды. Негізінен тек соғыс қажеттілігіне пайдаланды. Ал, негізгі лагерьге келгеннен кейін тұтқындарға жеке картотека ашылып, оның ішіне адамның жеке мәліметтері, яғни қайда, қашан тұтқынға түсті, ауруы, жұмыс орны, жазаланған шаралары, қашу әрекеттері жазылды және идентификация үшін

жеке жетон берілді. 1929 жылғы Женева конвенциясы бойынша офицерлер кара жұмысқа тартылуға тиісті емес болатын, бірақ герман басшылығы бұл бапты кеңес офицерлеріне қолданған жоқ. Қажет болған жағдайда негізгі лагерь жанынан қосалқы лагерьлер де ашылып отырды. Помераниядағы арнайы Штаргард II Д – шталагта әскери тұтқындар лагерьлері үшін оқу курстарында командалық кадрлар дайындалды.

Әскери тұтқындар лагерьлерін жасы егде тартқан немесе жарақатынан сауыққан солдаттар, жергілікті жандармдар күзетті. Халықаралық нормаға сәйкес тұтқындарды қандай да бір сынақ үшін ұстауға тыйым салынды, бірақ та біз білетініміздей, Освенцим, Майданек, Дахау, Бухенвальд сияқты ірі лагерьлерде газ камераларының да, әр түрлі лабораториялардың да болғаны белгілі. Соғыс басталысымен бас-аяғы бірнеше айдың ішінде мақтаулы совет армиялары түгелге жуық күйретіліп, кеңестік әскерилердің басым көпшілігі соғыстың алғашқы жылдары, жалпы шамамен 3,5 млн. аса адам тұтқынға түсті. Саяси қуғын-сүргін құрбандарын толық ақтау жөніндегі Мемлекеттік комиссияның ақпаратына қарағанда 1939-1945 жылдары Ақмола облысынан хабарсыз кеткен немесе тұтқынға түскендердің жалпы саны 30 914 адамды құрап отыр. Тұтқынға түскендердің көпшілігі қиян-кескі ұрыстарда жарақат алғанына немесе сырқаттанып қалғанына, оқ-дәрі, отын және азық-түліктің таусылуына немесе қоршауда қалуына байланысты жаудың қолына түсіп қалды, кейбіреулері қорқып, шарасыздан немістерге тұтқынға берілді.

Жалпы айтқанда, әскери тұтқында болған әрбір солдаттың, әрбір жанның рухы олардың әскери өмірінің түпкілікті зерттелуін күтіп тұр. Осы қарапайым жауынгерлердің тағдыры арқылы тұтқын солдаттарының әскери өмірін зерттей отырып, жалпы Екінші дүниежүзілік соғыстағы әскери тұтқындар тақырыбының зерттелу проблемаларының бір ізгі түсуіне және тұтқындардың әлеуметтік-саяси мәселелерінің насихатталуына ұмтылыс жасалды, сондай-ақ, сол кезеңнің тауқыметі паш етілді.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі

1. «Үш қиян» газеті. Әскери тұтқын: кеңестік идеологияның құрбаны. 8 мамыр 2009 жыл.
2. «Turkystan.kz» 23 сәуір, 2023 жыл. Болат Сайлан.
3. Саяси қуғын-сүргін құрбандарын толық ақтау жөніндегі Мемлекеттік комиссияның материалдары (*XX ғасырдың 20-50 жылдары*) = Материалы Государственной комиссии по полной реабилитации жертв политических репрессий (*20-50 годы XX века*). Т. 8: Военнопленные – казахстанцы Второй мировой войны. Сборник материалов и документов. – Астана, 2022. с. 5 – 68
4. Ақмола. Энциклопедия Ақмола, 1995. с. 54 – 55.
5. Саяси қуғын – сүргін материалдары ... 137 – 172 бб.

ПОЛОЖЕНИЕ ВОЕННОПЛЕННЫХ В ПОЛЬШЕ В ГОДЫ ВТОРОЙ МИРОВОЙ ВОЙНЫ

Аннотация. В статье рассмотрены вопросы изучения одной из наиболее трагических страниц Второй мировой войны – судьбе военнопленных на территории Польши. Рассмотрение данной проблемы через призму исследований казахстанских и зарубежных ученых придает работе новизну и научную значимость.

Ключевые слова: советские военнопленные, Туркестанский легион, казахстанцы, Вторая мировая война.

Изучение истории военнопленных имеет в настоящее время большую актуальность, поскольку это не просто долг памяти, но необходимость для настоящего и будущего. Изучая эту тему, с одной стороны, мы отдаем долг миллионам забытых жертв; с другой стороны, мы делаем это ради живых и ради тех, кто будет жить после нас.

Каждая страница истории военного плена является доказательством создания и ужесточения норм международного гуманитарного права. Ужасы лагерей для военнопленных Второй мировой войны стали основой для принятия Женевских конвенций 1949 года, которые стали правовой основой для защиты человеческого достоинства в современных конфликтах.

Польша в эти годы стала территорией, где действовали системы содержания военнопленных. После нападения на СССР в июне 1941 года в лагерь на польской земле хлынул поток советских военнопленных.

Польша стала эпицентром этой катастрофы не случайно. Территория Польши, расположенная между Германией и СССР, была идеальным местом для организации лагерей для военнопленных.

Несмотря на масштабность этого преступления, данная тема в историографии до конца не раскрыта. В СССР сдавшихся красноармейцев подозревали как минимум в измене. История военнопленных была табуирована. Приказ Верховного Главнокомандующего «Ни шагу назад!» и официальная идеология рассматривали сдачу в плен как акт преднамеренной измены Родине. Хотя после смерти И.В. Сталина подобного рода обвинения не повторялись, внимание было сосредоточено на тех военнопленных, которые сбежали из плена и присоединились к партизанскому движению, или при столь тяжелых обстоятельствах старались оказать сопротивление немцам. До сих пор в России внимание

исследователей и читателей, интересующихся историей, чаще всего приковано к красноармейцам, сражавшимся на фронте.

В Германии отсутствие желания добросовестно заниматься этой темой с самого начала мотивировалось тем, что виновными в этом массовом преступлении были бывшие солдаты вермахта. Было принято решение пересмотреть основы национальной идентичности целого поколения.

В Польше, в свою очередь, отмежевывались от данной тематики, относясь к ней даже неприязненно, поскольку считали ее навязанной властями Польской Народной Республики. Изучение этой темы, как и всего, что было связано с СССР, вызывало подозрение в том, что рассматривающие ее авторы руководствуются исключительно конъюнктурными соображениями, участвуя в поддержании официально декларируемой «польско-советской дружбы». Несмотря на это польская историография может гордиться значительными научными достижениями в названной области. Тема советских военнопленных подавалась в ключе «общей жертвы фашизма», что было частью официальной идеологии Польской Народной Республики. Для части историков и широкой общественности данная тема воспринималась как инструмент советской пропаганды.

В историографической традиции, посвященной судьбе советских военнопленных в годы Второй мировой войны, принято считать, что систематическое научное осмысление этой проблемы началось значительно позднее. В 1946 году в специализированном издании Комиссии по расследованию немецких преступлений в Польше (*впоследствии реорганизованной в Комиссию по расследованию гитлеровских преступлений в Польше – КРГПП*) была опубликована аналитическая статья видного польского исследователя Станислава Плоского. Данная публикация носит фундаментальный характер, поскольку именно в ней была впервые предпринята систематизированная попытка на основе доступных на тот момент источников количественно и качественно оценить масштабы и механизмы данной гуманитарной катастрофы.

Таким образом, работа С.Плоского представляет собой не только первый научный отклик на проблему, но и как источник для понимания формирования первоначального историографического нарратива в условиях послевоенной Европы [1]. Автор в своих выводах основывался на результаты исследований специальных советских комиссий, которые при участии польских ученых проводили инспекцию мест немецких преступлений в Польше и пытались определить число жертв и собрать показания свидетелей.

Общая картина судебных взятых в плен красноармейцев, сложившаяся в результате работы указанных комиссий, была представлена в

опубликованной несколькими годами позже статье Здислава Лукашкевича «Уничтожение советских военнопленных в лагерях на землях Польши» [2].

Наиболее полно в период Польской Народной Республики эта проблематика была представлена в исследовании Шимона Датнера «Преступления немецко-фашистского вермахта в отношении военнопленных во Второй мировой войне», изданной в Варшаве в 1961 г. [3].

Автор посвятил свою работу, как это указывает название книги, проблеме преступлений немцев в отношении военнопленных всех сражающихся против них армий. Данный труд предлагает комплексный анализ нацистской политики в отношении различных категорий военнопленных, выходящий за рамки общеизвестных сюжетов. Публикация служит ценным источником по ряду ключевых, но не всегда достаточно освещенных в международной историографии аспектов проблемы.

В частности, в ней содержится систематизированная информация о следующих явлениях: целенаправленное уничтожение военнослужащих Войска Польского в сентябре 1939 года, следует отметить, что данная проблематика получила дальнейшее углубленное развитие в отдельной монографии Ш. Датнера, ставшей классической в своей области; практика внесудебных казней военнопленных летчиков из стран Антигитлеровской коалиции, что являлось грубейшим нарушением норм Гаагских и Женевских конвенций и демонстрирует идеологизированный характер нацистского подхода к ведению войны; трагическая судьба итальянских военнослужащих, интернированных вермахтом после капитуляции Италии в 1943 году [4].

Анализ судьбы советских военнопленных в работе Ш. Датнера представлен в специальном разделе, где освещена не только политика нацистской Германии в отношении данной категории узников, но и дана характеристика отдельным лагерным комплексам, таким как Ламсдорф (*Ламбиновице*) и Демблин. Схожий по масштабу обзорный анализ проблемы был ранее осуществлен Веславом Марчином, а в постсоциалистический период – Ежи Хольцером [5].

Информацию о судьбах советских военнопленных можно найти также в работах, посвященных концентрационным лагерям [6]. Солдаты, признанные «нежелательными элементами», отправлялись в концентрационные лагеря. Лагерь Майданек был создан непосредственно перед нападением Германии на СССР. Кроме того, советские моряки из балтийских портов содержались в Штуттгофе, а в Освенциме первые опыты по убийству газом «Циклон Б» были проведены над присланными

туда политработниками. Комендант лагеря Рудольф Хёсс описывал эту акцию следующим образом: «Над самым вопросом уничтожения советских военнопленных я тогда не задумывался: таков был приказ, и я обязан был его выполнить. Но я скажу откровенно, что загазование этого транспорта успокоило меня: ведь скоро нужно было начать массовое уничтожение евреев [...], не представляли себе, как это сделать. [...] Меня всегда охватывал ужас, когда я думал о массовых расстрелах [...] Теперь я стал спокойнее, потому что теперь мы могли обойтись без резни, крови...» [7]. Осенью 1941 г. в Освенцим пришел транспорт в составе около 10 тыс. военнопленных, которых заморили голодом и рабским трудом. С 7 октября 1941 г. по 28 февраля 1942 г. умерло 8320 военнопленных. Летом 1942 г. из десятитысячного транспорта в живых осталось самое большее несколько сотен людей.

Комплекс концентрационных лагерей Освенцим был крупнейшим из всех лагерей. В комплекс входили три основных лагеря, в которых содержались заключенные, выполнявшие принудительные работы. Строительство лагеря Освенцим-2 (или *Аушвиц-Биркенау*) началось в октябре 1941 года. В этом лагере, крупнейшем по численности заключенных, были созданы все условия для массовых убийств. Этот лагерь играл центральную роль в германском плане уничтожения евреев Европы применением газа «Циклон-Б» для массовых убийств. Впоследствии в период с марта по июнь 1943 года были построены четыре здания для больших крематориев. Первыми советскими узниками в Освенциме оказались советские политработники в июле 1941 года, которые позже были уничтожены в соответствии с «приказом о комиссарах». 3 сентября 1941 года, был проведён эксперимент по использованию газа Циклон-Б для уничтожения нескольких сотен советских военнопленных и около 250 поляков. Можно сказать, что на этих людях нацисты тестировали систему массового уничтожения. Операции по уничтожению людей газом в Освенциме-2 продолжались до ноября 1944 года.

Вновь прибывшие в Освенцим-2 подвергались селекции: большинство прибывших, которые были не пригодны для работы, сразу отправлялись в газовые камеры, замаскированные под душевые. В границах современной Польши, согласно подсчетам Веслава Марчика, находилось 77 таких лагерей [5, с. 29-30]. В это число не были включены лагеря, организованные на довоенных восточных рубежах Польши, например, во Львове, Владимире-Волынском и в Раве-Русской.

В концлагерях убивали больных и искалеченных военнопленных, например, 10 декабря 1943 г. в концлагере Освенцим были отравлены газом привезенные из лагеря в Эстонии раненые и инвалиды. Упоминания о трагической судьбе взятых в плен красноармейцев

можно найти в воспоминаниях узников или свидетелей их уничтожения. Судьба советских военнопленных занимала важное место в трудах, посвященных польскому движению Сопротивления, в первую очередь, коммунистического и народного. Стоит в этой связи упомянуть работы Юлиана Тобиаша, Рышарда Назаревича, Ирены Пачиньской, Станиславы Левандовской, Ежи Гмитрука и др.[8].

В Казахстане в 2020-2023 годы работала Комиссия по полной реабилитации жертв политических репрессий 20-50 годы XX века. Комиссией было выделено 546 лагерей [9]. С 22 июня 1941 года до 9 мая 1945 года в немецком плену оказалось 5,7 млн. советских солдат и офицеров. Из них более половины (57,8%) погибли от холода, голода, болезней, непосильного труда и систематических казней. Обращение с советскими военнопленными носило характер целенаправленного истребления:

- массовое уничтожение условиями: пленных намеренно содержали под открытым небом без одежды и обуви, обрекая на голодную смерть.
- немедленные расстрелы: отдельные категории (*политработники, евреи, интеллигенция*) подлежали ликвидации на месте.
- фиктивные казни: для остальных убийства маскировались под законные акции, используя такие формулировки, как «за попытку побега».

Для учета советских военнопленных в концлагере была заведена отдельная картотека. В ее состав было внесено около 10 тысяч человек, поступивших в октябрь 1941.

Весной 1941 года был создан Шталаг 318/VIII F Ламсдорф Опольского административного округа, находившегося в 40 км к юго-западу от Ополя. Сначала военнопленные проживали под открытым небом, в землянках. В лагерях были тяжелые бытовые условия. В построенных бараках проживало 200-300 человек, позже стали строить массивные бараки, рассчитанные на 900-1200 военнопленных [10]. Также были построены здания комендатуры и администрации, хозяйственные постройки: мастерские, склады, бани и дезинфекционный барак. В целом, лагерь состоял из 20 секторов. Определение военнопленных в тот или иной сектор происходило на основании, во-первых, их способности к работе и имеющейся квалификации, во-вторых, принадлежности к определенному этносу. Один из секторов был предназначен для солдат Красной армии, главным образом, казахов, татар, грузин. С осени 1941 г. лагерь фигурировал в документах под названием Шталаг VIII F Ламсдорф. К 1943 году Шталаг VIII В Ламсдорф стал самым многолюдным лагерем в Рейхе и на оккупированных территориях.

В отношении немецкой администрации к советским военнопленным в Ламсдорфе можно выделить два периода: с лета 1941 г. до весны 1942 г.;

с весны 1942 г. до марта 1945 г. В первый период реализовалась политика истребления, во второй – пленные солдаты Красной армии превратились в востребованную рабочую силу, которая была необходима для развития экономики Германии.

Другим концентрационным лагерем, в который высылали советских военнопленных из Шталага 318/VIII F Ламсдорф, был Гросс-Розен. У

Миллионы советских солдат попали в плен к нацистам во время Второй мировой войны. Среди них – тысячи казахстанцев. Реальное количество советских военнопленных и число погибших в плену до сих пор окончательно не установлены.

Что касается казахстанских военнопленных, то имеющиеся сведения о них разнятся и нередко противоречат друг другу. Согласно приказу от 24 июля 1941 года, военнопленных азиатского происхождения из советских вооруженных сил запрещалось переправлять в Германию. Их предписывалось содержать в лагерях на оккупированных территориях. Официальным обоснованием данной меры со стороны Верховного командования служило утверждение о непригодности этих людей для сельскохозяйственных работ в Рейхе. Эта директива способствовала формированию среди ответственных за лагеря сотрудников особо предвзятого и подозрительного отношения к пленным азиатам. Однако нехватка рабочей силы в Германии вынудила пересмотреть эту позицию. Уже 2 августа 1941 года Верховное командование Вермахта издало приказ № 5015/41, в котором разрешалось, при необходимости, запрашивать перевозку азиатов и военнопленных, владеющих немецким языком, из восточных территорий. Точных данных о том, каких национальностей были советские военнопленные, очень мало. Согласно официальной статистике, после войны вернулось чуть более 1.8 миллиона человек. Из них миллион снова отправили в армию, 600 тысяч – на стройки и заводы, а 339 тысяч арестовали и отправили в лагеря НКВД за то, что они побывали в плену. Среди всех вернувшихся было 23 143 казаха [11, с. 64].

Политика Германии в отношении военнопленных, по мнению историков и современников, носила целенаправленный истребительный характер. Созданные невыносимые условия – размещение под открытым небом, лишение элементарной гигиены и скудный рацион (*например, свекольная ботва в лагере у Радымно*) – приводили к массовой гибели. Объяснения нацистов о логистических сбоях опровергаются запретами передавать пленным пищу и тщательной зачисткой подступов к лагерям от еды, которую пытались оставить местное население. Как отмечал узник Станислав Гжесюк, быстрый расстрел в этих условиях мог считаться милостью по сравнению с медленным уничтожением голодом и лишениями.

Согласно исследованиям, потери среди советских военнопленных

в немецком плену были катастрофическими и достигли около 3,3 миллиона человек (57,8% от общего числа захваченных). Пик смертности пришелся на зиму 1941/42 гг., когда всего за несколько месяцев погибло более 2 миллионов человек. Хотя немецкое командование ссылалось на эпидемии тифа, уносившие жизни даже охранников, созданные условия содержания были главной причиной трагедии.

Масштабы гибели на территории Польши демонстрируют примеры отдельных лагерей:

Демблин (*Шталаг 307*): около 80 тыс. умерших.

Хелм (*Шталаг 319*): 60–90 тыс.

Замостье (*Шталаг 325*): 28 тыс.

Седльце (*Шталаг 316*): 23 тыс.

По оценкам историков, на землях современной Польши погибло от 484 до 800 тысяч советских военнопленных, причем на Люблинщине сосредоточена значительная часть этих жертв – от 200 до 250 тысяч [12].

В немецкой документации военнопленные из Казахстана и Средней Азии обобщенно назывались «туркестанцами». Точные данные об их численности отсутствуют из-за чудовищной смертности зимой 1941-1942 гг. Как отмечал майор В. Услар в августе 1942 года, за первую военную зиму погибло около 80% от 100 тысяч туркестанских пленных. Яркой иллюстрацией служит лагерь в Ченстохове: из 32 тысяч заключенных осенью 1941-го к весне 1942-го в живых осталось лишь 262 человека, остальные умерли от голода, тифа и ран [13, с. 82].

На территории Казахстана первые военнопленные поляки поступали с начала Второй мировой войны. Размещались они в лагерной системе ГУЛАГа. Создание специальных лагерей для военнопленных в Казахстане, находившихся в ведении Управления по делам военнопленных и интернированных (*УПВИ*) НКВД СССР, было инициировано в самом начале Великой Отечественной войны. Первые два лагеря появились уже в июне-июле 1941 года на территории Карагандинской и Актюбинской областей. Изначально контингент военнопленных был невелик, и к концу 1941 года их численность составляла приблизительно 9 тысяч человек.

Благодаря масштабной работе Государственной комиссии по полной реабилитации жертв политических репрессий, проведенной в последние годы, были получены важные сведения о военнопленных-казахстанцах. Изучение архивных фондов и анализ документальных материалов позволили установить, что в период с 1939 по 1945 годы в плену оказались 65 755 уроженцев Казахстана. Также документально подтверждена гибель 4 082 из них в местах содержания. В казахстанской исторической науке проблема военнопленных сравнительно новая, отечественная историография стала формироваться в начале 90-х гг. Так, отечественные

исследования по проблеме военнопленных отражены в работах Б.Г. Аяган, К.Т. Жумагулова, Б. Садыковой, Д. Игсатовой, Г.К. Кокебаевой, Г.М. Мендикуловой, Т. Кульбаева, Д.В. Татарина.

Учеными Казахстана устанавливаются имена и биографии военнопленных из Казахстана, попавших в плен. Многие из них содержались именно на территории Польши, в таких лагерях, как Шталаг 318/VIII F (*Ламсдорф/Ламбиновице*), Шталаг XI С (*Берген-Бельзен*) и других, расположенных на территории современной Польши. Казахстанские историки сотрудничают с польскими коллегами в рамках общих проектов, посвященных изучению Второй мировой войны.

В целом, нужно отметить, что положение советских военнопленных в Польше в 1941-1942 гг. было одним из самых мрачных эпизодов Второй мировой войны. Массовая гибель людей стала результатом не военных тягот, а продуманной политики нацистского руководства, направленной на физическое уничтожение миллионов человек путем создания невыносимых условий существования. Современная историческая наука представлена исследованиями, направленными на преодоление фрагментарности и формирование целостной картины данного исторического явления.

Список использованной литературы

1. Ptoski S. Zbrodnie niemieckie w obozach jericow sowieckich // Biuletyn GKBZN. T. 1. Warszawa, 1946.

2. Tukaszewicz Z. Zagłada jencow radzieckich w obozach na ziemiach Polski // Biuletyn GKBZH. T. 6. Warszawa, 1949; Idem. Hitlerowskie obozy koncentracyjne. Warszawa, 1955.

3. Датнер Ш. Преступления немецко-фашистского вермахта в отношении военнопленных во второй мировой войне. Пер. с польск. Я. О. Немчинского. Под ред. Д. С. Карева. М., 1963.

4. Datner S. Zbrodnie Wehrmachtu na jericach wojennych armii regularnych w II wojnie swiatowej, Warszawa 1964; Idem. 55 dni Wehrmachtu w Polsce. Zbrodnie dokonane na polskiej ludnosci cywilnej w okresie IX – 25 X 1939 r. Warszawa, 1967.

5. Marczyk W. Jericy radzieccy w niewoli Wehrmachtu na ziemiach polskich w latach 1941- 1945. Opole, 1987; Holzer J. Europejska tragedia XX wieku: II wojna swiatowa. Warszawa, 2005.

6. Auschwitz 1940-1945. Wzrowe zagadnienia z dziejow obozu. T. 1-5. Red. W. Dlugoborski, F. Piper. Oswicim-Brzezinka, 1995; Auschwitz. Nazistowski oboz smierci. Red. F. Piper, T. Swiebocka. Oswicim, 1993; Matek A. Obywatele ZSRR w KL Gross-Rosen. Watbrzych, 1993; Majdanek 1941-1944. Red. T. MenceL Lublin, 1991; Marszatek J. Majdanek oboz koncentracyjny w Lublinie.

Warszawa, 1987; Dunin-Wąsowicz K. Oboz koncentracyjny Stutthof. Gdansk, 1970.

7. Воспоминания Рудольфа Хёсса // Освенцим глазами СС: Хёсс, Брод, Кре мер. Ред. К. Смолен. Освенцим, 1975. С. 86-87.

8. Nazarewicz R. Nad gorną Wartą i Piłcą. PPR, GL i AL w Okręgu Czystochowsko-Piotrkowskim w walce z hitlerowskim okupantem (1942-1945). Warszawa, 1964; Tobiasz J. Na tyłach wroga. Obywatele radzieccy w ruchu oporu na ziemiach polskich 1941-1945. Warszawa, 1972; Paczyńska I. O latach wspólnej walki. Obywatele radzieccy w ruchu partyzanckim na ziemi kieleckiej i krakowskiej 1941-1945. Warszawa-Kraków, 1978; Lewandowska S. Ruch oporu na Podlasiu 1939-1944. Warszawa, 1982; Gmitruk J. Skazani na zagładę. Żydzi i partyzanci radzieccy a Bataliony Chłopskie 1941-1945. Warszawa, 2001.

9. Материалы Государственной комиссии по полной реабилитации жертв политических репрессий 20–50 годы XX века. Т. IX: Военнопленные-казахстанцы Второй мировой войны. Акмолинская область: Сб. док. и материалов / Сост.: Г. К. Кокебаева, К. Ш. Алимгазинов, Н. Т. Асиров, Б. А. Джапаров, Е. Б. Бятов, А. С. Макипов; под общ. ред. Е. Т. Карина. – Астана : Институт истории и этнологии им. Ч. Ч. Валиханова; Проектный офис Государственной комиссии по полной реабилитации жертв политических репрессий; ТОО «Литера-М», 2022. – 632 с.

10. Streit Ch. Op. cit. P. 172; Sawczuk J., Senft S. Op. cit. S. 185.

11. Көкебаева Г.К. Талқыға түскен тағдыр: түркістандық соғыс тұтқындары. – Алматы, 2022.

12. Гжегож Мотыка. Трагедия советских военнопленных во время Второй мировой войны в польской историографии // Советские военнопленные во время Второй мировой войны на польских землях: сб.ст / науч.ред. Я. Войтковяк, пер. М.А. Крисань. СПб.: Алетейя, 2021. – 196 с. – С. 20-34.

13. Hoffmann J. Die Ostlegionen 1941-1943. Freiburg, 1976.

КЕҢЕСТІК ТҰТҚЫНДАРДЫҢ ТАҒДЫРЫ: ҚАЗАҚСТАНДЫҚ ЛЕГИОНЕРЛЕР КОНТЕКСТІНДЕ

Аңдатпа. Мақала Екінші дүниежүзілік соғыс жылдарындағы совет әскери тұтқындарының тағдырын зерттеу мәселесіне арналады. Онда Вермахт құрған Шығыс легиондарына (*Түркістан, Солтүстік Кавказ, Грузин және т.б.*) әскери тұтқындардың түрде тартылу механизмдерін талдауға көңіл бөлінеді.

Зерттеу барысында бұл бөлімдердің Польшада қалай құрылғаны, олардың этникалық құрамы, неміс қолбасшылығы және жүргізілген белсенді антисоветтік идеологиялық жұмыстары талданады. Сонымен қатар, аталған процестердегі Мұстафа Шоқайдың бейнесіне назар аударылып, ерекше атап өтіледі. Сонымен қатар, Қазақстаннан шыққан әскери тұтқындарды «Отан сатқыны» деп танып, репрессияға ұшыратуы сияқты қайғылы тағдыры қарастырылады.

Түйін сөздер: Кеңес әскери тұтқындары, Шығыс легиондары, Түркістан легионы, Қазақстандықтар, Екінші дүниежүзілік соғыс.

Кеңес солдаттарының Екінші дүниежүзілік соғыс жылдарындағы неміс тұтқынындағы тағдырына қатысты тарих беттері әлі де болса аз зерттелген. Қазіргі таңда мұрағаттар кең көлемде ашылып, құжаттар құпиясыздандырылуда және бұрын белгісіз болған кеңес әскери тұтқындарының тағдыры туралы жаңа мәліметтер алуға мүмкіндік бар, өйткені, бұл жауынгерлердің көпшілігі әлі күнге дейін із-түссіз жоғалғандар қатарында саналуда.

Соғысты тұтқынсыз елестету мүмкін емес. Кеңес адамы үшін Екінші дүниежүзілік соғыс кезіндегі тұтқын, ең алдымен, психологиялық және моральдық сынақ болды. Соғыстың алғашқы жылдарында олар туралы айтылмады және жазылмады, кеңес басшылығы кеңес әскери тұтқындарын ұстау және оларға қарау жағдайын жеңілдету үшін қандай қадамдар жасағаны туралы мәліметтер жоқ. 1941-1945 жылдардағы әскери тұтқындар туралы нақты және дәлелді деректер жоқ.

КСРО-да қолданыста болған ережелер бойынша Қызыл Армияның хабар-ошарсыз кеткен жауынгерлері «қайтарымсыз шығындар» (*немесе «орыны толмас шығындар»*) ретінде есептелді. Олардың есімдері қарулы күштердің тізімдік құрамынан сызылып тасталды. Тұтқынға түсу әскери атағынан айыруға және әскери қызметші отбасының ақшалай жәрдемақыдан айырылуына әкелді.

Фашистік Германияда кеңестік тұтқындарды жұмыс күші ретінде пайдалану туралы біржақты шешім қабылданды. Ал идеологиялық қысымға ұшырап, «сынғандарды» Екінші дүниежүзілік соғыс майдандарында, тіпті жеке әскери құрамалар ретінде де қолдану көзделді. Неміс әскерлері Кавказ бен Орта Азияға кіргенге дейінгі негізгі міндет – легиондарды белгілікті-бір нақты ұлттарға жататын кеңестік әскери тұтқындармен толықтыру болды. Негізінен, оларды «іріктеу және сұрыптаумен» арнайы құрылған неміс инстанциялары (мекемелері) айналысты. Дәл осы мақсатта әскери тұтқындар арасында Кеңес мемлекетінің билігіне наразы, сондай-ақ КСРО өмір сүрген уақытта қуғын-сүргіннен зардап шеккендерді анықтау бойынша жұмыстар жүргізілді. Осындай «наразы» контингентті сүзгіден өткізу (филтрациялау) вермахт күштерімен ұлттық легиондардың құрылуына әкелді.

Екінші дүниежүзілік соғыс (1941-1945 жж.) Кеңес Одағы үшін орасан зор шығындарға әкелді. Миллиондаған кеңес жауынгері тұтқынға түсті. Нацистік Германия тұтқындардың бір бөлігін, әсіресе түркі және кавказ халықтары өкілдерін, Шығыс легиондарына («Ostlegionen») біріктірді. Бұл легиондардың ішіндегі ең ірісі – Түркістан легионы болды. Қазақстандықтар осы легион құрамында болған кеңес тұтқындарының айтарлықтай бөлігін құрады. Олардың тағдыры – соғыстың ең күрделі әрі қайшылықты беттерінің бірі.

Тұтқындардың басым көпшілігі легионға ерікті түрде емес, аман қалу үшін кіруге мәжбүр болды. Бұл – таңдау емес, өмір мен өлім арасындағы амалсыз шешім болды. Легионға өткендер лагерьдің қатігездігінен құтылып, тамақ пен киімге ие болды.

Шығыс легиондарының тағдырына қатысты қазіргі отандық Екінші дүниежүзілік соғыс тарихнамасында қарама-қайшы екі көзқарас бар. Оның біріншісі: Шығыс легиондары – Вермахтың тиісті органдары тек қана Польша мен Украинада құрған әскери құрамалар дегенді білдіреді. Екіншісі: немістер КСРО-ның түркі және кавказ халықтарының өкілдерінен жасақтаған әскери бөлімдердің барлығын Шығыс легиондары деп атап, тіпті оған қалмақтарды да қосады. Бірінші анықтама тым тар, өйткені Вермахтың Шығыс легиондарының мақсаттары мен міндеттеріне ұқсас бөлімдер мен құрамалар неміс қарулы күштерінің басқа да бірқатар салаларының, атап айтқанда, «СС» (*Күзет жасақтары*) әскерлерінің және әскери барлаудың қамқорлығымен құрылды. Екіншісі, керісінше, тым кең және немістердің, мысалы, қырым татарларының құрамаларын Шығыс легиондарының бөлімдері ретінде қарауға батылы бармағанын ескермейді [1, 162-232 б.].

Кеңес Одағында соғыстың басынан-ақ келесі легиондардың құрылғаны белгілі болды:

- Әзербайжан легионы;

- Армян легионы;
- Еділ-Татар легионы;
- Ост-легион (*Шығыс легионы*);
- Солтүстік Кавказ легионы;
- Түркістан легионы.

Бұл ұлттық бөлімдерді жасақтау мен оқытуға жалпы басшылықты Шығыс легиондарын дайындау штабы (Aufstellungsstab der Ostlegionen) жүзеге асырды, ол 1943 жылдың 23 қаңтарында Шығыс легиондары қолбасшылығының штабы (*Kommando der Ostlegionen*) деп өзгертілді [2, 24-56 б.].

Шығыс Легиондарының құрылымы, басшылығы және дислокациясы (1941–1943 жж.):

Бөлім атауы:	Дислокация орны:	Бөлім командирі:
Шығыс легиондарының командалық басқармасы	Радом	Полковник Ральф фон Хайгендроф
Түркістан легионы	Легионов	Капитан Эрнеке
Грузин легионы	Крушна	Капитан Вильгельм Хуссель
Армян легионы	Пулава	Капитан Кучера
Әзербайжан легионы	Едлин	Обер-лейтенант Клаус Брайтнер
Солтүстік Кавказ легионы	Весоль	Майор Ридель
Еділ-татар легионы	Едлин	Майор фон Зекендорф

Дайындық лагерьлерінде-ақ болашақ легионерлер роталарға, взводтарға және бөлімшелерге бөлініп, оқуға кірісті. Әдетте, оқу жалпы физикалық және саптық дайындықтан, сондай-ақ неміс командалары мен жарғыларын меңгеруден тұрды. Саптық сабақтарды рота командирлері – немістер аудармашылардың көмегімен, сондай-ақ Легионово станциясындағы арнайы мектепте екі апталық дайындықтан өткен сол ұлт өкілдерінен шыққан взвод және бөлімше командирлері жүргізді. Бұл мектеп кіші командалық құрамды, сондай-ақ офицерлерді – цугфюрерлерді (*лейтенанттар*) және компанифюрерлерді (*капитандарды*) оқытумен айналысты [2, 24-56 б.].

Бастапқы оқу курсы аяқталғаннан кейін легионерлер легиондарды жасақтау орталықтарындағы батальондарға ауыстырылып отырды. Онда олар тактикалық дайындыққа және қару-жарактың материалдық бөлігін зерттеуге көшетін. Болжам бойынша, кейіннен олар осы батальондардың құрамында майданға аттануы тиіс еді.

Шығыс легиондары бөлімдерін кеңінен қолдану 1942 жылдың күзінде басталды, сол кезде Польша мен Украинада жасақталған алғашқы батальондар Кавказға және Сталинград түбіне жіберілді. Легиондарды

дайындау бойынша қолбасшылықтарды құра отырып, немістер екі түрлі мақсатты көздеді. Біріншіден, неміс бөлімдерін толықтыру, екіншіден, соғыс қимылдарының таулы аумағын жақсы білетін жергілікті тұрғындар есебінен осы құрамаларды пайдалану.

Фашистік Германия бұл легиондардың әскери күшін майданның ең қатерлі бөліктерінде қолданды, соның салдарынан олардың шығыны өте көп болды. Мұндай шығынның көп болуына Кавказдағы шайқастардың аса ауыр және қатыгез өтуімен қатар, жеке құрамның таулы жер жағдайында соғысуға жеткіліксіз дайындығы да себеп болды. Мәселен, 450-ші Түркістан батальонында көрсетілген кезеңдегі ұрыстарда жеке құрамның жалпы саны 961 адам болса, оның ішінде қаза тапқан, жараланған және хабар-ошарсыз кеткен 188 адамды құрады (*яғни жалпы құрамның 20%*) [2, 35 б.].

Сталинград шайқасындағы жеңілістен кейін, 1943 жылдың 29 қыркүйегінде Шығыс легиондарын жаңадан қайта құру басталды. Дәл осы күні Гитлер барлық еріктілерді Шығыс майданынан Батыс Еуропаға ауыстыру туралы бұйрық берді. Немістер Кавказдан және Оңтүстік Ресейден шегінгеннен кейін, ол бұл бөлімдерді Қызыл Армияға қарсы күресте жеткілікті сенімді деп санамады [3, 331 б.].

Бұл легиондардың соғыс қимылдарына қатысқанын КСРО басшылығы да білген. Мәселен, немістердің кеңестік әскери тұтқындар қатарынан «ұлттық легиондар» құруы туралы:

1. «Армян легионы». «Легионның» жалпы саны 10 мың адамға жетеді. Қазіргі уақытта «легионның» 6-7 батальоны Францияда орналасқан. «Легионерлер» арасында антинеміс наразылықтары байқалғандықтан, олардың едәуір бөлігі концлагерьлерде ұсталуда».

Кеңес-герман майданында болған бірнеше «Армян батальондарын» немістер қарусыздандырып, олардың жеке құрамын Одесса ауданындағы жұмыс командаларына жіберді. Алдыңғы бағдарлау құжатында «легион» офицерлерінің қатарында 5-ші штаб рота командирі Сагумян Артем Георгиевич қате көрсетілген, себебі ол 1943 жылдың 29 шілдесінде өз ротасымен бірге партизандар жағына өтіп кеткен.

2. «Әзербайжан легионы». «Әзербайжан легионы» батальондарының басым бөлігі Грекияда және басқа да Балқан елдерінде орналасқан. Бір-екі батальон Францияда гарнизондық қызмет атқарады. Бұдан бөлек, бір рота әзербайжандықтар БКСР-дың (*Беларусь Кеңестік Социалистік Республикасының*) «Шығыс облысы» құрамында болған.

3. «Еділ-татар легионы». Легион командирінің тегін Цекендорф емес, фон Ценендорф деп оқу керек.

4. «Грузин легионы». Пулава (*Польша*) елді мекенінде жасақталған 4 батальоннан бөлек, тағы 12-ге жуық батальон құрылды. Олар Германиядағы Люкенвальд, Митенвальд, Нейгамер қалаларында және Полтава

облысындағы Гадяч пен Зиньков қалаларында жасақталған. Қазіргі таңда полковник Махтстың басқаруындағы «Грузин легионының» 12 батальоны Францияның Лион-Безансон аймағында гарнизондық қызметін атқаруда. Айта кетерлігі, Берлинде жарық көретін «грузин легионерлерінің» «Сакартвелло» газетінің редакторының нақты тегі – Маглакелидзе.

5. Казак бөлімдері: Немістер құрған бірқатар казак бөлімдері ұлт-азаттық қозғалыстарын басу мақсатында Балқан аймағына ауыстырылды.

Мысалы, бұрынғы Қызыл Армия майоры, Отан сатқыны, қазіргі неміс армиясының подполковнигі Кононов басқаратын №600 казак полкі Югославияда тұрды. 1944 жылдың басында «Ерікті әскерлер» генералы Кестрингтің жанынан «Казак әскерлерінің бас басқармасы» құрылды. Оның құрамына ескі эмигранттардан – «Дон әскерінің атаманы» генерал П.Н. Краснов пен генерал В.Г. Науменко және неміс армиясының полковниктері, Отан сатқындары С.В. Павлов пен Кулаков кірді. Немістер Павловты казак әскерлерінің «Жорық атаманы» етіп тағайындады, ол сол жылдың мамыр айының соңында екі казак полкі және бірнеше жүздікті бастап Новоградок қаласына (БКСР) жетті.

6. «Солтүстік Кавказ легионы». «Солтүстік Кавказ комитетіне» бұрын Гайдар Бамматтың «Кавказ» ұйымында болған, ұлты дағыстандық Ахмед Наби Магомаев жетекшілік етеді. Комитет қызметіне немістермен бірге Солтүстік Кавказдан кеткен қарашайлық Қошқаров Маджир де белсенді түрде атсалысады. Аталған комитет легионерлер арасында тарату үшін орыс тілінде апта сайын «Ғазауат» газетін басып шығарады.

7. «Украина көтерілісшілер армиясы» («УПА») және легиондар арасындағы қарым-қатынас: Күз мезгілінде 142 «әзербайжан-легионерден» құралған қарулы топ «УПА» жасақтарының біріне қосылып, олардың жағына өтті. Басқа да «ұлттық легиондардан» жауынгерлердің осыған ұқсас ауысулары байқалды. 1943 жылдың 21-22 қарашасында украин ұлтшылдары Волыньде «Шығыс Еуропа мен Азияның езілген халықтарының бірінші конференциясын» өткізді. Бұл жиынға әзербайжандар, грузиндер, өзбектер, армяндар, беларустар, қабардалар, татарлар және басқа да ұлт өкілдері қатысты.

Конференцияның негізгі шешімі оккупацияланған аумақтағы «осы халықтардың барлық қарулы күштерін» Қызыл Армияға қарсы күрес үшін біріктіру және РКФСР мен ұлттық республикалар аумағындағы диверсиялық іс-шараларды ұйымдастыруға дайындық жұмыстарын жүргізу болды.

8. «Түркістан легионы». Түркістан легионы – казак халқының тарихындағы драмалық әрі трагедиялық беттердің бірі. Бұл адамдардың тағдыры: Біріншіден, нацистік тұтқын лагерлерінің қатігездігінің және адамның аман қалу үшін күресінің көрінісі. Екіншіден, сталиндік режимнің әскери тұтқындарға деген циниктік, қатыгез көзқарасының дәлелі.

Екінші дүниежүзілік соғыс кезінде нацистік Германия құрған Түркістан легионының құрамында Қазақ КСР-нен шыққан әскери тұтқындар, яғни қазақтар болды. Легион роталары ұлттық белгілері бойынша, соның ішінде қазақ, өзбек, түрікмен, қырғыз және татар ұлтынан жинақталды. Легионово станциясы маңында (*Польша*) капитан Эрнекенің басшылығымен құрылған 7 батальоннан тұратын бастапқы Түркістан легионынан басқа, немістер қосымша бөлімдер жасақтады:

1. №185 Түркістан легионы: Генерал-майор Майердің қолбасшылығымен Сумы облысының Ромны қаласында 8 батальоннан құрылды.

2. «СС (*Күзет жасақтары*) Шығыс-мұсылман дивизиясы»: 1943 жылдың желтоқсанында партизандарға қарсы жазалау операцияларына қатысқан Түркістан және Әзербайжан легиондарының сарбаздарынан жасақталды. Әскери барлау қызметкері майор Мадер бұл дивизияны Польшадағы Люблин маңындағы Понятово елді мекенінде құрды. Дивизияның бір полкі 1944 жылдың наурыз айында неміс қолбасшылығының бұйрығымен БКСР, Баранович облысы, Юратишки жеріне партизандарға қарсы күресу үшін жіберілді.

1944 жылдың 21 наурызында түркістандықтардан құралған 162-ші жаяу әскер дивизиясы Италиядағы Верона-Падуа аймағына аттандырылды. Ал «Түркістан легионының» қалған күштері Франция мен оккупациядағы басқа Еуропа елдеріне гарнизондық қызметке жіберілді.

Сонымен қатар, «Түркістан комитеті» ішінде Уәли Қайым-Ханның қолдауындағы өзбектер мен Орта Азияның басқа ұлт өкілдері арасындағы карама-қайшылықтарға байланысты үлкен кикілжіңдер болды. Мәліметті ұсынған: КСРО МҚХК 4-ші басқармасының 4-ші бөлім бастығы, мемлекеттік қауіпсіздік полковнигі Гукасов ОГА СБУ Ф. 019-сп» [4, 114-117 б.].

Түркістан легионының қызметі мен этникалық құрамына, соның ішінде роталардың қазақтарды қоса алғанда, ұлттық белгілері бойынша жинақталғанына жасалған талдау бізді Қазақ КСР-інен шыққан әскери тұтқындардың тағдырын егжей-тегжейлі қарастыру қажеттілігіне әкеледі. Олардың босатылғаннан кейінгі Қолбасшылықтың № 270 Жарлығымен (*«Тұтқынға берілгені... үшін әскери қызметшілердің жауапкершілігі туралы»*) алдын-ала шешілген еді. Бұл бұйрық тұтқынға түскендердің барлығын «Отан сатқыны» деп таныды. Босатылғаннан кейін Қазақстандық легионерлерді КСРО-да қайта репрессиялар мен лагерьлер күтіп тұрды. Сондықтан да легионерлердің тағдырлы жолы әлі де тарихи-ғылыми зерттеуді талап етеді.

Легионерлердің қару-жарағы кеңестік үлгіде болғанымен, олар неміс формасын киген. Бұл формада шеврон мен «Бізбен бірге Құдай» деген жазу міндетті түрде болды. Легионды тек неміс офицерлері басқарды, ал әр ротада антикеңестік насихат жұмыстарын жүргізу үшін арнайы молдалар

(*дін қызметкерлері*) ұсталды. Сондай-ақ, легион «Милле Түркістан» журналын шығарып тұрды [4, 113 б.]. Нацистер әскери тұтқындардың қатарын көбейту мақсатында белсенді идеологиялық жұмыс жүргізді. Бұл жұмысқа олар эмиграциядағы түркі халықтарының өкілдері, атап айтқанда Ә. Ыдырыси және У. Қайым-хан сияқты тұлғаларды тартты.

Легионға бедел беру мақсатында нацистер бұған дейін Түркістан (*Қоқан*) автономиясын басқарған Мұстафа Шоқайға да жүгінді. Оны Франциядан Берлинге әкеліп, бір жарым ай бойы нацистер отандастары арасындағы ықпалына сүйене отырып, Түркістан легионын басқаруға көндірмек болды. 1941 жылы М. Шоқай түркістандық тұтқындардың ұсталу жағдайын көруді талап етті және лагерьлердегі қатыгездік пен адам төзгісіз жағдайларды көргенде қатты қайран қалды.

Мұстафа Шоқай 1941 жылдың қыркүйегінде Сувалки (*Польша*) лагеріндегі түркістандық әскери тұтқындардың алдында сөз сөйлеп, оларға үндеу тастады: «Сіздерге қарап, жүрегім қан жылайды. Шынымен де, сіздер тікенек сымның артында отыруға лайықтысыздар ма? Жоқ! Алла Тағала куә, Түркістанның азаттық сүйгіш ұлдарының орны – Отанымыздың шексіз даласы. Неміс тұтқынынан босап, өз үйімізде бейбіт және адал еңбекпен өмір сүруге тыныш өмір сүретін күнге жетеміз деп үміттенемін... Қазір менің басты мақсатым – әрбірінді болашақта Отанымыз Түркістанды қайта құруға қажетті мамандықтарды игерулерің үшін түрлі жұмыстарға тарту» [5, 151-152 б.].

Әскери тұтқындар лагеріндегі жантүршігерлік жағдайды өз көзімен көрген Мұстафа Шоқай Германияның Сыртқы істер министріне хат жолдап, өз ұстанымын білдірді. Хатта ол: «Гёте, Бах, Бетховен сияқты ұлы тұлғаларды дүниеге әкелген ұлттың әскери тұтқындарға жасаған озбырлығын көргеннен кейін, мен Түркістан легионын басқару ұсынысынан үзілді-кесілді бас тартамын. Бұл шешімімнің артында қандай қауіп тұрғанын толық сеземін», – деп жазды [6, 148 б.]. Осы оқиғадан кейін көп ұзамай, 1941 жылдың 27 желтоқсанында Мұстафа Шоқай белгісіз жағдайда көз жұмды. Оның өлімінің себебі улану деген болжам бар.

Мұстафа Шоқайдың бас тартуы және оның кенеттен қайтыс болуы нацистердің легионды беделді көшбасшы арқылы біріктіру жоспарына үлкен соққы болды. Алайда, бұл жағдайға қарамастан, легионды құру жұмыстары тоқтаған жоқ. Керісінше, олар идеологиялық насихатты күшейтіп, легионның ішкі құрылымын өздеріне ыңғайлы етіп қалыптастырды. Нәтижесінде легионның іс жүзіндегі келбеті мен басқару жүйесі келесідей болды:

Легионерлер кеңестік қарумен қаруланған, бірақ олар шеврон және «Бізбен бірге Құдай» деген жазуы бар неміс формасын киген. Қолбасшылықты тек неміс офицерлері жүзеге асырған, ал әр ротада антикеңестік насихатпен айналысатын молдалар болды. Легион «Милле

Түркістан» журналын шығарды. Немістер әскери тұтқындарды көбірек тарту үшін белсенді идеологиялық жұмыс жүргізді. Бұл мақсатта олар эмигранттар Ә. Ыдырыси және В. Қайым-хан сияқты түркі халықтарының өкілдерін пайдаланды. Түркістандықтардан тұратын 162-ші жаяу әскер дивизиясы 1944 жылдың 21 наурызында Италиядағы Верона-Падуа ауданына жіберілді. «Түркістан легионының» қалған бөлігі Франция мен оккупацияланған Еуропаның басқа елдерінде гарнизондық қызмет атқаруға ауыстырылды. «Түркістан комитеті» құрамында Вели Қайым-Хан қолдайтын өзбектер мен Орта Азияның басқа ұлт өкілдері арасындағы келіспеушіліктерге байланысты елеулі шиеленістер орын алды.

Түркістан батальондарының басым бөлігі Польша жерінде құрылды – дәл сол жерде Түркістан легионының негізгі бөлімшелері пайда болды. Олардағы роталар ұлттық белгілері бойынша – қазақтар, өзбектер, түрікмендер, қырғыздар, татарлар болып жинақталды. Қысқа мерзімді курстардан *(жауынгерлік, саптық және идеологиялық дайындық)* өткен соң, олар әр тарапқа жіберілді.

Бастапқыда бірқатар батальондар Шығыс майданына, яғни сол кезде Кавказ бен Еділге жақындаған аумақтарға, атап айтқанда, Паулюс армиясының құрамына ауыстырылды. Алайда, бұл жерде неміс қолбасшылығы күтпеген жағдайға тап болды – «түркістандықтар» жаппай түрде қолдарын көтеріп, майдан шебінен кері өтіп *(яғни, өз жақтарына қайта оралып)* жатты. Дегенмен, «азиаттар» ерлік көрсетіп, неміс формасын кию құқығын растаған сирек жағдайлар да болды.

Нацистер Түркістан легионын Шығыс майданында толыққанды және ауқымды түрде қолдана алмады. Себебі, көптеген легионерлер қару алған соң Қызыл Армия жағына өтіп немесе партизандарға қосылды. Тұтқыннан аман қалған көптеген легионерлер естеліктерінде «өз жағына өту» ойы тіпті концлагерьлердегі үгіт-насихат кезеңінде туындағанын жазады. Құрылып үлгерген бөлімшелердегі осындай қастандықтардың ашылғанын дәлелдейтін құжаттар да бар.

Алайда, бұл жағдайлар Кеңес мемлекеті тарапынан сирек ескерілді. Олар босатылғаннан кейін, КСРО-ға қайтарылған соң, жаңа репрессияларға ұшырады. Бізге мәлім болғандай, КСРО әскери тұтқындарының, соның ішінде қазақстандықтардың тағдыры соғыс басында, 1941 жылғы 16 тамыздағы Жоғарғы Бас Қолбасшылықтың № 270 «Әскери қызметшілердің тұтқынға берілгені және жауға қару қалдырғаны үшін жауапкершілігі туралы» бұйрығы шыққан кезде шешілген еді. Бұл тоталитарлық мемлекеттің бұйрығы тұтқынға түскен барлық кеңес сарбаздары мен офицерлерін бір сәтте «Отан сатқындары» деп жариялады. Алайда, тұтқынға түсу жағдайлары мен әскери тұтқындардың тағдыры мен естелігін тек осындай директивалық жарлықтармен шешуге болмайды. Яғни, көріп тұрғанымыздай, Екінші дүниежүзілік соғыс кезеңінде

Қазақстаннан шыққан әскери қызметшілердің соғыс қимылдарына қосқан үлесі көпқырлы сипатта болғандығын, майдан даласындағы жеңіске жеткендер мен қаза тапқандардан бөлек, айтарлықтай контингент әртүрлі факторлардың салдарынан фашистік тұтқынның ауыр кезеңін бастан кешіргендігін көреміз.

Бұл әскери тұтқындар Еуропаның бірқатар мемлекеттеріндегі, оның ішінде Польшадағы және нацистік Германия оккупациялаған КСРО республикаларының аумақтарындағы концлагерьлер жүйесіне орналасуына әкелгендігіне куәміз.

Сондықтан да, Отандық ғалымдар бұл жұмысты жалғастырып, қазақстандық әскери тұтқындардың тұтқында болуына байланысты тарихын, концлагерьлердің орналасуын, олардың өмір сүру шарттарын, яғни, барлық мәселелерді тарихи-ғылыми тұрғыдан әлі де болса терең зерттелуі керек екендігін және сондай-ақ аман қалған тұтқындарды Отанына репатриациялау мен одан кейінгі саяси оңалту мәселелерін кешенді түрде қарастыру ғылыми-практикалық тұрғыдан өте маңызды мәселелердің бірі.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі

1. Романько О.В. Крым в период немецкой оккупации. Национальные отношения. Коллаборационизм и партизанское движение. 1941- 1944. – М., 2014. – С. 162-232.

2. Романько О.В. Восточные легионы в силовых структурах нацистской Германии (1941-1945): Организация, личный состав и численность // «Мусульманский мир», №4, 2014 с 24-56

3. Neulen H.-W. AnDeutscherSeite: Internationale FreiwilligevonWehrmachtund Waffen-SS. – München, 1985. – S. 331.

4. Материалы Государственной комиссии по полной реабилитации жертв политических репрессий 20–50 годы XX века. Т. VIII: Военнопленные-казахстанцы Второй мировой войны: Сб. док. и материалов / Сост.: Г. К. Кокебаева, К. Ш. Алимгазинов, Н. Т. Асилов, Е. Б. Бятов; под общ. ред. Е. Т. Карина. – Астана: Институт истории и этнологии им. Ч. Ч. Валиханова; Проектный офис Государственной комиссии по полной реабилитации жертв политических репрессий; ТОО «Литера-М», 2022. – 200 с.

5. Шокай М. Шығармаларының толық жинағы. Он екі томдық. XI-т. – Алматы: Дайк-Пресс, 2014. – 366 б.

6. Қабылдинов З., Шаймерденова М., Күркеев Е. Қазақстан тарихы. XX ғасырдың басынан Екінші дүниежүзілік соғыс аяқталғанға дейін. Алматы: «Атамұра», 2019. – 192 б.

ЕКІНШІ ДҮНИЕЖҮЗІЛІК СОҒЫС КЕЗІНДЕГІ КЕҢЕСТІК ӘСКЕРИ ТҮТҚЫНДАР ХАЛЫҚАРАЛЫҚ ҚҰҚЫҚ ШЕҢБЕРІНДЕ: ДЕКЛАРАЦИЯЛАР ЖӘНЕ НАҚТЫ ЖАҒДАЙ

Аңдатпа. Мақала Екінші дүниежүзілік соғыс жылдарындағы совет әскери тұтқындарының халықаралық құқық барысын зерттеу мәселесіне арналады. Онда Гаага конференциясында халықаралық ережелер, Женевада гуманитарлық құқықтың үш жаңа келісіміне талдауға көңіл бөлінеді.

Зерттеу барысында Кеңес Одағының Женева конвенциясына қол қоймауы Ұлы Отан соғысы жылдарындағы кеңес әскери тұтқындарының тағдырына теріс әсер етті деген жалпы пікір жоққа шығарылады. 20-30 жылдардағы халықаралық келісімдерді талдау негізінде кеңес азаматтарына Женева конвенциясының нормаларын сөзсіз қолдану және Мәскеудің кеңес әскери тұтқындарының жағдайына әсер ете алмауы туралы қорытынды жасалады.

Түйін сөздер: конвенция, кеңестік әскери тұтқындар, халықаралық құқық, лагерьлер, ережелер.

1941-45 жылдардағы Ұлы Отан соғысы кезінде кем дегенде 4,5 миллион кеңестік солдаттар мен офицерлер немістерге тұтқынға алынды [1, 477 б.]. Батыс тарихшылары, әсіресе неміс тарихшылары бұдан да жоғары сандарды келтіреді. Монографияларда әдетте 5,2-ден 5,7 миллионға дейін кеңестік соғыс тұтқындары келтірілген [2].

Жауды тұтқындау бастапқыда әскери тұтқындардың қайғылы жағдайын білдірді. Әскери тұтқындардың тағдыры көбінесе олар тұтқынға алынған елге, олардың халықаралық құқық заңнамасын сақтауына байланысты болды. Кеңестік әскери тұтқындардың тағдыры халықаралық құқықтың құқықтық қорғаныс тетіктеріне маңызды рөл атқара алды. Тұтқындарға қатысты халықаралық ережелер 1899 жылғы Гаага конференциясында (*Ресейдің бастамасымен шақырылған*) бекітілді. Осыған байланысты Германияның Бас штабы тұтқынға негізгі құқықтарды сақтайтын нұсқаулық әзірледі. Әскери тұтқын қашуға тырысса да, оны тек тәртіптік жазаға тартты. Бірінші дүниежүзілік соғыс кезінде ережелер бұзылды, бірақ ешкім олардың мәніне күмән келтірмеді.

1929 жылы шілдеде Женевада гуманитарлық құқықтың үш жаңа келісіміне қол қойылды: «Қазіргі армиядағы жаралылар мен науқастардың тағдырын жақсарту туралы» (1864/1906 ж.ж. тиісті келісімнің жаңартылған нұсқасы), «Әскери-теңіз флотындағы жаралылардың, науқастардың және

кеме апатынан зардап шеккендердің тағдырын жақсарту туралы» және «Әскери тұтқындарды емдеу туралы».

Конвенция авторлары онда 1907 жылғы Гаага келісімімен салыстырғанда маңызды жаңалықты тіркеді. 82-бапта былай делінген: «Егер соғыс жағдайында соғысушы тараптардың бірі конвенцияға қатыспаса, соған қарамастан мұндай ережелер Конвенцияға қол қойған барлық соғысушылар үшін міндетті болып қалады» [3, 28-бап].

«Әскери тұтқындарға қатысты» келісімге 47 мемлекет қол қойып, ратификациялады. Германия бұл келісімге тікелей конференцияда қол қойды. 1934 жылы құжат ратификацияланып, Германияда «империялық заңның» ең жоғары заңды мәртебесіне ие болды. Кеңес Одағы конференция жұмысына қатысқан жоқ және тиісінше осы Келісімге қол қойған жоқ. Бұл факт, әрине, кеңестік әскери тұтқындардың жағдайын нашарлатты.

Айта кету керек, 1929 жылғы Женева конвенциясы тұтқындарға қатысты бұрынғы келісімдерге қарағанда одан да көп қорғаныс берді. Германия, көптеген Еуропа елдері сияқты, бұл құжатқа қол қойды. Мәскеу Конвенцияға қол қоймады, бірақ соғыста жаралылар мен науқастарды емдеу туралы бір уақытта жасалған конвенцияны ратификациялады. КСРО Халықаралық құқық аясында әрекет ететінін көрсетті.

Нақты жағдайда әскери тұтқындар жаппай жойылды. Ешқандай конвенциясыз да, гитлерлер сияқты әскери тұтқындарды жоюға жол берілмеді. КСРО-ның Женева конвенциясын ратификациялауға келісімі мен бас тартуы ережені өзгерткен жоқ. Сондықтан Германияның әскери барлау және қарсы барлау басшысы адмирал Вильгельм Канарис бұл фактіге назар аударды. Ол вермахт Жоғарғы Бас қолбасшылығының бастығына наразылық білдіріп, Женева конвенциясы Германия мен КСРО арасындағы қатынастарда қолданылмаса да, әскери тұтқындарға қатысты жалпы халықаралық құқықтың негізгі ережелері бар екенін айтты. Олар XVIII ғасырдан бері қалыптасып келеді және әскери тұтқындау кек те, жаза да емес, тек әскери тұтқынның соғысқа қайта қатысуына кедергі келтіретін сақтық шарасы болды.

Сондай-ақ, кеңес сарбаздарының құқықтарына жалпы халықаралық-құқықтық нормалар ғана емес, сонымен бірге Ресей қол қойған Гаага Конвенциясы (1899 ж.) қолданысқа енгенін атап өткен жөн. Бұл Конвенцияның ережелері Женева конвенциясына қол қойылғаннан кейін де күшінде қалды, бұл туралы барлық тараптар, соның ішінде неміс заңгерлері білді. 1940 жылғы неміс халықаралық-құқықтық актілер жинағында соғыс заңдары мен ережелері туралы Гаага келісімі Женева конвенциясынсыз жарамды екендігі көрсетілген. Сонымен қатар, Женева конвенциясына қол қойған мемлекеттер өз елдерінің Конвенцияға қол қойғанына немесе қол қоймағанына қарамастан, тұтқындармен қалыпты қарым-қатынас

жасау міндеттемесін қабылдағанын атап өткен жөн. Неміс-кеңес соғысы жағдайында неміс әскери тұтқындарының жағдайы алаңдаушылық туғызуы керек еді – КСРО Женева конвенциясына қол қойған жоқ [4, 79-90 б.].

Осылайша, халықаралық құқық тұрғысынан кеңес тұтқындары белгілі бір дәрежеде қорғалды. Олар КСРО-ны қарсы пікір білдіретіндер айтқандай, халықаралық құқық шеңберінен тыс қойылмаған. Тұтқындар жалпы халықаралық нормалармен, Гаага конвенциясымен және Германияның Женева конвенциясы бойынша міндеттемелерімен қорғалды. Мәскеу сонымен бірге тұтқындарды барынша құқықтық қорғауды қамтамасыз етуге тырысты. 1941 жылдың 27 маусымында КСРО Халықаралық Қызыл Крест комитетімен ынтымақтасуға дайын екенін білдірді, бірақ бұл іске әскери тұтқындардың көмегі мүлдем көмектеспеді. Егер антигитлер коалициядағы Батыс одақтас елдердің әскери тұтқындары тұтқындарға деген адамгершілікке, сондай – ақ лагерьлердегі әскери тұтқындардың тамақтануын жақсарту үшін Қызыл Крест жіберген өз елдерінің ай сайынғы гуманитарлық сәлемдемелеріне сене алса, онда кеңес тұтқындары мұның бәрінен елдің экономикалық жағдайына және кеңестік тұтқындардың өзінен таза түрде айырылды, мемлекет тұтқындалған әскери қызметшілердің мәртебесін барынша қатаң анықтады. Біздің білуімізше, КСРО әскери тұтқындарының, оның ішінде қазақстандықтардың тағдыры соғыстың басында 1941 жылы 16 тамызда Жоғарғы Бас қолбасшылықтың № 270 «Әскери қызметшілердің қару-жаракты тұтқындағаны және жауға қалдырғаны үшін жауапкершілігі туралы» бұйрығының шығуымен шешілді [5, 617-622 б.]. Тоталитарлық мемлекеттің бұл Бұйрығы бір уақытта тұтқындаған барлық кеңес сарбаздары мен офицерлерін отанын сатқындарын жасады.

Өз кезегінде КСРО басшылығы 1941 жылдың 1 шілдесінде Гаага мен Женева конвенцияларының ережелеріне қатаң сәйкес келетін «Әскери тұтқындар туралы ережені» бекітті. Неміс әскери тұтқындарына лайықты емделуге, жеке қауіпсіздікке және медициналық көмекке кепілдік берілді. Бұл «Ереже» бүкіл соғыста жұмыс істеді, оны бұзушылар кеңес командирлері тәртіптік және қылмыстық жауапкершілікке тартылды. Женева конвенциясын мойындаған Мәскеу Берлиннің барабар реакциясына үміттенген сияқты. Алайда, Үшінші Рейхтің әскери-саяси басшылығы соғыс басталғаннан бері жақсылық пен зұлымдық арасындағы сызықты кесіп өтті және кеңес әскери тұтқындарына гуманитарлық халықаралық құқықты қолданғысы келмеді. Гаага да, Женева конвенциялары да, жалпы қабылданған соғыс нормалары мен әдет-ғұрыптары орындалмады.

Айта кету керек, Кеңес басшылығы дипломатиялық бағыт бойынша, осы конвенцияларды орындау бойынша қадамдар жасады. Осылайша, 1941 жылы 17 шілдеде Кремль Швеция Үкіметіне нотамен жүгінді,

онда ол 1907 жылғы Гаага конвенциясын Германия тарапынан өзара қарым-қатынас жағдайында сақтауға дайын екенін білдірді. Штрайттың пікірінше, «Кеңес Одағы патша үкіметі қол қойған келісімді өзі үшін міндетті деп жариялап, Гаага конвенциясына қосылу процесін аяқтады». Алайда Германия бұл жазбаны 1941 жылы 25 тамызда қабылдамады. Мәскеудің маңызды ниеттерінің дәлелі келесі құжат болып табылады: «1941 жылы 8 тамызда Мәскеуден келген жеделхат Халықаралық Қызыл Крест Комитетінің президенті Хубер мырзаға, Женева. Сіздің *(нотаңызға)* жауап ретінде КСРО ҰКИД Кеңес үкіметінің нұсқауы бойынша кеңес үкіметі 17 шілдедегі нотасымен Германияның КСРО-дағы мүдделерін білдіретін Швеция Үкіметіне мәлімдегенін хабарлау құрметіне ие: Кеңес Одағы 1907 жылғы 18 қазандағы IV Гаага конвенциясында аталған құрлықтағы соғыс заңдары мен әдет-ғұрыптарына қатысты соғыс жүргізу ережелерін Германия мен оның одақтастарының бұл ережелерді сақтауы міндетті шартымен сақтауды міндетті деп санайды. Кеңес үкіметі аталған конвенцияға қосымшаның 14-бабында және 1929 жылғы 26 шілдедегі «Даладағы қарулы күштердегі жаралылар мен науқастардың жағдайын жақсарту туралы» Женева конвенциясының 4-бабында көзделгендей жараланған және ауру тұтқындар туралы ақпарат алмасуға келіседі. Вышинский, Сыртқы істер халық комиссарының орынбасары» [6].

Қызыл Армия тұтқындарының нақты жағдайы.

1941-1945 жылдары Кеңес әскери тұтқындары қатты аштыққа ұшырады, адамгершілікке жатпайтын өмір сүру жағдайында болды, жер шұңқырларына дейін өмір сүрді, санитарлық-гигиеналық нормалардың жаппай бұзылуына тап болды. Тұтқынға алынғаннан кейін ЖШҚА әскери қызметшілері мен кеңестік партизандар әскери сипаттағы мәліметтерді, оның ішінде қокан-локқы мен азаптауды қолдана отырып жария етуге мәжбүр болды. Үшінші рейхтің бұйрықтары бойынша кеңестік әскери тұтқындардың жекелеген санаттары (*еврейлер, партия қызметкерлері, комиссарлар және көбінесе офицерлер*) «іріктеуге» және ату жазасына кесілді. Неміс әскерлерінің майдан аймақтарында, жорықтарда және «дулагтарда» жараланған және әлсіреген әскери тұтқындарды күзетшілер сол жерде өлтірді. Лагерьлерде медициналық көмек аз болды. Жараланған және науқастұтқындар басқалагерьлерге, соның ішінде Германия аумағында әскери қажеттіліксіз тасымалдаудан босатылмады. Кеңес тұтқындары Рейхтің әскери өнеркәсібінде мәжбүрлі еңбекке тартылды, демалыссыз жұмыс істеді. Барлық дерлік индустриялық салаларда (*металл өңдеу, химия және тау-кен өнеркәсібі, теміржол секторы, тиеу жұмыстары*) кеңес тұтқындары денсаулығына зиянды жағдайларда жұмыс істеуге мәжбүр болды; Техникалық қауіпсіздік нормалары сақталмады. «Кінәлі» кеңес әскери тұтқындарына қатысты үкімдер «жедел жәрдем» орындалды, тергеу мен сот ережеден гөрі ерекшелік болды. Әр лагерьде карцер немесе

катаң ұсталатын басқа оқшауланған орын болған. Тұтқындалған кеңестік әскери қызметшілерге қатысты, мысалы, жұмысқа шықпағаны үшін (*minuti ауырған немесе іс-әрекеттің физикалық тұрғыдан тұра алмай қалған жағдайында*) немесе Ресейдің азаттық армиясына (РОА) және басқа да бірлескен құрылымдарға кіруден бас тартқаны үшін дене жазасы барлық жерде қолданылды. Кеңестік әскери тұтқындар көбінесе халықаралық құқық бойынша ұстауға арналмаған, гестапо түрмелеріне және СС юрисдикциясына жататын концлагерьлерге тұрақты ұстау орындарына жіберілді [4, 79–90 б.]. Кейбір жағдайларды қоспағанда, кеңестік тұтқындарға үйлеріне хат жіберуге рұқсат етілмеді. Олардың қайда екенін кеңестік мемлекеттік органдар да, олардың отбасылары да білмеді. Әскери тұтқын әйелдері зорлық-зомбылыққа ұшырады. Осылайша, Вермахт пен Германия басшылығы Гаага және Женева конвенцияларының көптеген ережелерін әдейі және мақсатты түрде бұзды.

Ұлы Отан соғысындағы кеңестік әскери тұтқындардың нақты саны әлі белгісіз. Неміс қолбасшылығының мәліметтері бойынша, бұл көрсеткіш 5 миллион 270 мыңға жетеді. Алайда, Германия билігі Гаага және Женева конвенцияларын бұза отырып, соғыс тұтқындарының қатарына Қызыл Армияның солдаты мен офицерлерін ғана емес, сонымен қатар партия қызметкерлерін, партизандарды, астыртын жауынгерлерді, сондай-ақ Кеңес әскерлерімен бірге шегініп кеткен 16 жастан 55 жасқа дейінгі барлық ер адамдарды қосқанын ескеру қажет. Гитлердің концлагерьлеріндегі кеңес әскери тұтқындарының өлімі өте жоғары болды, әсіресе соғыстың алғашқы айларында. Қарапайым физикалық өмір сүрудің бір жолы жаппай қашу болды. Сонымен, кеңес аумағында орналасқан лагерьлерден 490 441 адам, Польша мен Германиядан 534 616 адам сәтті қашу жасады [7, 165–166 б.].

Кеңестік әскери тұтқындардың ең көп саны 1941–1942 жылдары болды. Атап айтқанда, 1941 жылдың қыркүйегіндегі сәтсіз Киев қорғаныс операциясынан кейін шамамен 665 мың Қызыл Армияның солдаты мен офицері немістерге, ал 1942 жылғы мамырдағы Харьков операциясы сәтсіз аяқталғаннан кейін 240 мыңнан астам Қызыл Армияның солдаты тұтқынға алынды. Сөйтіп, 106-шы Ақмола қазақ ұлттық атты әскер дивизиясы 1942 жылы мамырда толығымен дерлік жойылып, оның қалдықтары фашистердің қолына түсіп, немістің «Дулаға-205» лагерінде ұсталды. [7, 17–18 б.].

Барлық соғыс тұтқындарының тағдыры мүлде қайғылы болды. Неміс тарихшыларының айтуынша, 1942 жылдың ақпан айына дейін тұтқындар лагерлерінде күн сайын 6000-ға дейін кеңестік солдаттар мен офицерлер жойылды. Бұл көбінесе казармаларды газбен жағу арқылы жасалды. Жергілікті биліктің мәліметінше, бір ғана Польшада 883 485 кеңестік әскери тұтқын жерленген. Концлагерьлерде улы заттармен бірінші болып

кеңес жауынгерлері сыналғаны анықталды. Бұл әдіс кейінірек еврейлерді жою үшін кеңінен қолданылды.

Осылайша, әскери тұтқындардың құқықтары туралы халықаралық конвенциялардың болуына және КСРО мен Германияның барлық мемлекеттер үшін міндетті соғыс жүргізудің жалпы халықаралық құқықтық нормалары байланыстылығына қарамастан, іс жүзінде олар орындалмады. Ең қатал соғыс жағдайындағы халықаралық құқықтың декларативті тетіктерін соғыс жүріп жатқан кезде де, бейбіт тұрғындарға да, әскери тұтқындарға да қатысты өзін-өзі басқару мен қатыгездіктің көптеген фактілерімен оңай және қарапайым түрде сызып тастауға болады.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі

1. Г.Ф. Кривошеев «20 ғасырдағы соғыстардағы Ресей мен КСРО. Қарулы Күштердің шығыны», Москва, 2001. 477 б.
2. *Р. Отто, Р. Келлер* «Неміс концлагері жүйесіндегі кеңестік әскери тұтқындар» / Нем.тіл.аударған Л. В. Ланника, Н. А. Власова; ғыл.жетекш.еткен Л. Е. Киселевой. – М. : Аспект Пресс, 2020. – Т. 14. – 400 б.
3. 1920-50 жылдардағы саяси қуғын-сүргін құрбандарын толық ақтау жөніндегі мемлекеттік комиссияның материалдары. Т. VIII: Екінші дүниежүзілік соғыстағы қазақстандық әскери тұтқындар: Құжаттар мен материалдар жинағы / Құраст: Г. К. Кокебаева, К. Ш. Алимгазинов, Н. Т. Асильов, Е. Б. Бятов; Е. Т. Карина жалпы редакциясымен – Астана : Саяси қуғын-сүргін құрбандарын толық ақтау жөніндегі мемлекеттік комиссияның жобалық кеңсесі; ЖШС «Литера-М», 2022. – 200 б.
4. Д. Стратиевский «Екінші дүниежүзілік соғыстағы кеңестік әскери тұтқындар және гуманитарлық құқық. Мәскеу өз азаматтарын құтқара алар ма еді?» // Орыс және Шығыс Еуропалық зерттеулер журналы. 2014. № 1(5).
5. РГВА, ф. 4, оп. 12, д. 98, л. 617-622.
6. Екінші дүниежүзілік соғыс кезіндегі кеңестік әскери тұтқындардың жағдайы туралы https://www.lastww2soldier.ru/publ/stati/stati_2019_g/o_polozhenii_sovetskikh_voennoplenennykh_vo_vremja_vtoroj_mirovoj_vojny/6-1-0-26
7. Г. К. Кокебаева «Германия – Ресей – КСРО: саясат, соғыс және тұтқын» – Алматы: Қазақ университеті, 2009. – 345 б.
8. 1920-50 жылдардағы саяси қуғын-сүргін құрбандарын толық ақтау жөніндегі мемлекеттік комиссияның материалдары. Т. IX: Екінші дүниежүзілік соғыстағы қазақстандық әскери тұтқындар. Ақмола облысы: Құжаттар мен материалдар жинағы / Құраст.: Г. К. Кокебаева, К. Ш. Алимгазинов, Н. Т. Асильов, Б. А. Джапаров, Е. Б. Бятов, А. С. Макипов; Е. Т. Карина жалпы редакциясымен – Астана: Ш. Уәлиханов атындағы Тарих және этнология институты; Саяси қуғын-сүргін құрбандарын толық ақтау жөніндегі мемлекеттік комиссияның жобалық кеңсесі; ЖШС «Литера-М», 2022. – 632 б.

ВОЕННОПЛЕННЫЕ КРАСНОЙ АРМИИ В БЕЛАРУСИИ: МАССОВАЯ ТРАГЕДИЯ И ЛИЧНАЯ ИСТОРИЯ В. Ф. КОВЯЗИНА

Аннотация. Статья посвящена исследованию судьбы советских военнопленных Красной Армии на территории Беларуси в годы Второй мировой войны. На основе архивных документов, свидетельств очевидцев и материалов следственных дел раскрываются масштабы и особенности системы лагерей, созданных немецкими оккупационными властями для содержания пленных. Особое внимание уделено структуре и функционированию дулагов, шталагов, офлагов и сборно-пересыльных пунктов, а также условиям жизни, труду и смертности военнопленных.

Показано, что политика нацистской Германии в отношении советских военнослужащих носила системный характер и была направлена на их физическое уничтожение, что делает данную трагедию частью более широкой концепции «войны на истребление». Частным примером, иллюстрирующим личное измерение массовой трагедии, является история бывшего военнопленного В. Ф. Ковязина, прошедшего через лагеря в Минске и Столбцах и сумевшего организовать партизанский отряд после побега. Его свидетельства позволяют реконструировать индивидуальные стратегии выживания, проявления сопротивления и моральную стойкость советских воинов в нечеловеческих условиях плена. В статье подчёркивается необходимость дальнейшего изучения этой темы, так как многие документы и свидетельства остаются малоизвестными, а история военнопленных до сих пор не получила должного освещения в отечественной и мировой историографии. Работа способствует сохранению исторической памяти и осмыслению трагических последствий тоталитарных и оккупационных режимов XX века.

Ключевые слова: военнопленные Красной армии, смертность, Беларусь, концлагеря.

На протяжении всей истории войн – будь то крупные или локальные конфликты – неизменным явлением оставалось существование военнопленных. Наиболее массовый их плен пришёлся на годы Второй мировой войны. Особенно тяжкая доля выпала красноармейцам, оказавшимся в руках немецких захватчиков. По данным различных источников, в плен попало от 4 069 600 (данные *Комиссии по реабилитации жертв политических репрессий при Президенте РФ*) до 5 754 000 человек

(А. Даллин). Из этого числа 3 912 283 советских воинов погибли от истязаний и уничтожения – такие сведения в 1969 году представил Генеральный прокурор СССР Р. А. Руденко [1, с. 5].

Особо трагична была участь военнопленных Красной Армии в лагерях, расположенных на территории Беларуси. Для их содержания создавались специализированные учреждения: дулаги (*транзитные лагеря*), шталаги (*для рядового и сержантского состава*), офлаги (*для офицеров*), а также армейские сборно-пересыльные пункты, принимавшие пленных непосредственно от воинских подразделений. В таких пунктах охрану осуществляли рядовые солдаты, тогда как в дулагах, шталагах и офлагах за порядок отвечали специальные охранные батальоны. После пленения советских бойцов разоружали, изымали снаряжение и вещи, представлявшие интерес для немецкой стороны. Старших офицеров старались изолировать от младших командиров и рядового состава, направляя их в дивизионные, корпусные, армейские пункты, а затем – в дулаги. Главная функция сборных пунктов и дулагов заключалась в разгрузке фронтовой линии от пленных и отправке их в тыл. Именно здесь проводилась первичная регистрация военнопленных и составлялись списки, однако жетоны им почти никогда не выдавались – исключение составляли лишь те, кого оставляли в лагере надолго для работ. На каждого пленного оформляли карточку с персональными данными, в которую вписывались места трудового использования, сведения о болезнях, госпитализациях, побегах и наказаниях. Дополнительно присваивался номерной жетон для идентификации. Ведение учёта внутри лагерей обычно поручалось писарям из числа самих военнопленных.

Уже на этапе перемещения в лагеря многие погибали. В первые месяцы войны транспорт почти не использовался, и колоннам пленных приходилось преодолевать пешком десятки и сотни километров. Изнурённые, голодные и раненые, они часто умирали в пути или расстреливались охраной. В период зимы, когда применялись железнодорожные составы, перевозка в открытых вагонах приводила к массовым смертям от холода. Так, например «Карл Гофман, служивший охранником в шталаге № 352 (*Масюковицина*), с декабря 1941 по июль 1943 г. участвовал в приеме двух эшелонов с пленными на станции Минск—Товарная. Впоследствии на судебном процессе он показал, что прибывшие военнопленные находились в открытых вагонах по 100 человек в каждом. После прибытия было обнаружено около 200 – 300 мертвых. Слабых и больных отвели в сторону и расстреляли. При конвоировании в лагерь оставшие пленные также расстреливались» [1, с. 7].

Военнопленных размещали либо под открытым небом, либо в переполненных сараях и неотапливаемых бараках, зачастую лишённых

воды и пищи. До конца сентября 1941 года массовый вывоз пленных в рейх почти не осуществлялся. Ужасные санитарные условия, эпидемии тифа, отсутствие лекарств, холод и голод вели к колоссальной смертности. Так, только в шталаге № 352 в ноябре-декабре 1941 года погибло 25 тысяч человек [1, с. 11].

Лагеря для советских военнопленных размещались как в зоне боевых действий, так и в Генеральном округе «Белоруссия» (ГОб). Первые подчинялись командованию тылового района группы армий «Центр» (*генерал М. Шенкендорф*), вторые – управлению лагерей рейхскомиссариата «Остланд». Для удобства контроля территория Беларуси делилась на округа.

Ими управляли окружные коменданты, в обязанности которых входили инспекция лагерей и контроль за исполнением приказов и распоряжений вермахта. Так, ГОб относился к округу «Т». Согласно приказу вермахта «Остланд» от 20 сентября 1941 года, комендантом лагерей в этом округе стал подполковник Вольтке (*резиденция в Минске, шталаг №352 – Пушкинские казармы*). Ему подчинялись шталаги № 337, № 341 в Слуцке, № 342 в Молодечно, № 351 в Докшицах, № 352, № 353 в Гродно. Позднее, с декабря 1941 по июнь 1943 года, округ возглавлял Оскар Карковский. В период оккупации на территории Беларуси действовало: 12 армейских сборно-пересыльных пунктов, 23 дулага, 16 шталагов, 2 офлага, 121 лагерь без чёткой классификации и 86 вспомогательных лагерей Главной железнодорожной дирекции «Центр». На захваченных территориях шталаги, как правило, обозначались комбинацией из трёх арабских цифр. Дислокация лагерей зависела от линии фронта и наличия инфраструктуры, а сами они либо возводились по типовым проектам, либо размещались в уже существующих постройках. В рейхе лагеря обозначались римскими цифрами (*указание на военный округ*) и прописными буквами (*очередность его возникновения*).

Согласно приказу «О комиссарах» от 6 июня 1941 года, политические комиссары Красной Армии должны были уничтожаться на месте как угроза безопасности Германии [2, с. 46].

Оперативным приказом № 8 начальника Главного управления имперской безопасности от 17 июля 1941 года, спецгруппы получили полномочия выявлять в дулагах и шталагах политработников и комиссаров, не уничтоженных в бою. Также, в обязанности данных спецгрупп входили политическая проверка всех заключённых в лагере, фильтрация военнопленных и принятие решений об их дальнейшей судьбе. В приказе евреи также обозначались как «целевая группа», подлежащая ликвидации. Все пленные делились на пять категорий:

1) гражданские лица; 2) военнопленные; 3) политически неприемлемые

лица из первых двух групп; 4) лица из первых двух групп, как представляется, заслуживающие внимания; 5) лица немецкой национальности из состава первых двух групп. Их дальнейшую судьбу решали оперативные команды полиции безопасности и СД. В начале работы команды должны были выделить из числа содержащихся в лагере военнопленных доверенных лиц (*агентов*) и использовать их как осведомителей. К «политически неприемлемым» относили партийных и государственных деятелей, деятелей Коминтерна, сотрудников центральных, краевых и областных организаций Коммунистической партии, революционеров, народных комиссаров и политкомиссаров Красной Армии, руководителей госаппарата, работников хозяйства, советскую интеллигенцию, евреев и активных коммунистов.

Ключевым нормативным документом стал приказ вермахта № 3058/41 от 8 сентября 1941 года «Об обращении с советскими военнопленными во всех лагерях». Он включал пять разделов: «Общие вопросы обращения с советскими военнопленными», «Обращение с лицами отдельных национальностей», «Выделение гражданских лиц и политически не желательных военнопленных, взятых в плен во время похода на Восток», «Использование советских военнопленных на работе», «Заключительные замечания». В документе подчёркивалось, что большевизм рассматривается как смертельный враг национал-социалистической Германии, а потому большевистский солдат утратил любое право на обращение с ним как с честным военным согласно нормам Женевского соглашения.

Стационарные лагеря представляли собой обнесённые колючей проволокой и оградами (*высотой до 3 м*) территории с бараками для проживания, сторожевыми вышками с пулемётами и прожекторами. Так, схему шталага №337 (*г. Барановичи*), составленную бывшим узником М.А. Жилиным, можно рассматривать как типовой пример: два ряда проволоки, между которыми уложена спираль «Бруно», вышки по периметру, 14 бараков внутри лагеря, 12 из них были расположены в два ряда. В тёмное время суток территория лагеря освещалась прожекторами [1, с. 11].

Для более глубокого понимания судьбы советских военнопленных в немецких лагерях на территории Беларуси особую ценность представляют свидетельства самих узников, сохранившиеся в протокольных материалах и воспоминаниях. Эти документы позволяют реконструировать не только условия содержания, но и индивидуальные стратегии выживания, формы адаптации и сопротивления. Одним из таких источников является протокол опроса бывшего военнопленного-казахстанца В. Ф. Ковязина, который был взят в плен в июле 1941 года под Минском и впоследствии

оказался в лагерях военнопленных в Минске и Столбцах. Его показания отражают как повседневную реальность лагерного быта, так и попытки отдельных воинов найти пути к освобождению и сопротивлению оккупантам.

Из протокола опроса бывшего военнопленного В. Ф. Ковязина

г. Торонец 21 сентября 1942 г. Ковязин В.Ф., 1919 года рождения, уроженец дер. Б. Владимировка Бескарагайского района Павлодарской обл. Казахской ССР, из крестьян-середняков, русский, б/н, образование среднее, не судим. До 1939 г. работал учителем в средней школе в дер. Б. Владимировка (по месту родины).

В 1939 г. был призван в ряды РККА, служил шофером в 40-м запасном артполку в г. Пушкин (под Ленинградом), а с мая 1940 г. служил шофером (а также писарем) в 311-м Краснознаменном артполку (в БССР на советско-германской границе в м. Деречин Барановичской области).

В начале советско-германской войны наш полк был разбит, в начале июля 1941 г. под Минском я был взят в плен, находился в г. Минске в лагерях военнопленных, а затем в Столбцах также в лагерях военнопленных.

В августе 1941 г. в связи с тем, что немцы выпускали из лагеря украинцев, я под видом украинца, под фамилией Резниченко Василия Федотовича также был выпущен из лагерей и направлен в б. панское имение в с. Бурдевичи (Мирский район Барановичской области) на работу, где и работал на с/х работах до марта 1942 г. К этому времени я и ряд других товарищей начали доставать оружие, намереваясь уходить с наступлением весны в леса как партизаны. В апреле 1942 г. мною был организован партизанский отряд, который действовал в Барановичской области в Дятловском районе [3, л. 64]

Свидетельство В. Ф. Ковязина является ценным примером того, как отдельные военнопленные переживали плен и какие возможности для выхода из лагерей иногда возникали. Его рассказ демонстрирует, что даже в этих обстоятельствах некоторые заключённые находили пути к сопротивлению и продолжению борьбы против оккупантов. Однако подобные случаи были исключением. Для большинства советских военнопленных повседневная жизнь определялась строгим лагерным распорядком и системой управления, созданной нацистскими властями. Организационный отдел занимался вопросами внутреннего распорядка в лагере, обеспечением продовольствием, регистрацией военнопленных, контролем за охраной и соблюдением режима их содержания, а также составлением отчетной документации о работе лагеря. Производственный отдел организовывал формирование рабочих команд, учитывал заявки от предприятий на рабочую силу, заключал с ними договоры, направлял военнопленных на принудительные работы и вёл отчетность по их

использованию. Санитарный отдел контролировал работу лазаретов и следил за предотвращением распространения эпидемий в лагерях.

В стационарных лагерях военнопленные разных национальностей содержались раздельно в соответствии с приказом верховного главнокомандования вермахта от 24.07.1941 г. Комендант лагерей военнопленных округа «Я», полковник Маршалл, установил единую систему обозначения национальностей всех военнопленных в лагерях: «Д» – фольксдойче, «У» – украинцы, «Л» – литовцы, «Ле» – латыши, «Е» – эстонцы, «А» – азиаты, желтая звезда – евреи, «Р» – русские. В управлении лагерями формировались различные отделы: абвер, организационный, пропагандистский, производственный и санитарный. Абвер занимался вербовкой агентуры среди военнопленных, выявлением советских разведчиков, лиц, скрывавших свою принадлежность к политическому и командному составу РККА, а также евреев.

С освобождением Беларуси в 1944 году лагеря для советских военнопленных были ликвидированы. Большинство находившихся там узников либо уничтожили, либо вывезли в Германию.

История советских военнопленных на территории Беларуси в годы Второй мировой войны является одной из наиболее трагических и одновременно малоизученных страниц отечественного и мирового прошлого. Масштабные потери Красной Армии в первые месяцы войны, системная политика нацистской Германии, направленная на уничтожение советских военнослужащих, а также тяжелейшие условия содержания в лагерях привели к колоссальным жертвам среди пленных. Их судьбы стали свидетельством того, что для нацистского руководства военнопленный из СССР рассматривался не как солдат противника, обладающий правами в соответствии с нормами международного гуманитарного права, а как «расходный материал», лишённый человеческого достоинства.

Беларусь, оказавшаяся в эпицентре военных действий и оккупационного режима, превратилась в пространство массового содержания и гибели военнопленных. Здесь функционировали десятки дулагов, шталагов, офлагов и вспомогательных лагерей, ставших частью нацистской лагерной системы, которая сочетала в себе репрессивный, экономический и идеологический характер. С одной стороны, пленные использовались как источник дешёвой рабочей силы для немецкой военной экономики, с другой – подвергались фильтрации, массовым казням и уничтожению в соответствии с директивами высшего военного и политического руководства Третьего рейха.

Трагедия военнопленных в Беларуси также имеет важное значение для понимания механизмов геноцида и политики массового насилия, проводившейся нацистами на оккупированных территориях. В

лагерях формировались условия, аналогичные тем, что наблюдались в концентрационных лагерях: голод, эпидемии, отсутствие медицинской помощи, жестокое обращение и расстрелы. Масштаб смертности (*сотни тысяч человек*) свидетельствует о том, что военнопленные становились объектом планомерного уничтожения, что позволяет рассматривать данное явление как часть политики «войны на истребление». Современные исследования подтверждают, что история советских военнопленных до сих пор недостаточно освещена в общественном сознании и исторической науке. Значительное число документов остаётся в архивах, а воспоминания бывших узников лишь постепенно вводятся в научный оборот. Это определяет необходимость дальнейших комплексных исследований, включающих анализ документов германских и советских архивов, сопоставление показаний свидетелей и использование междисциплинарных подходов.

Таким образом, изучение лагерей советских военнопленных в Беларуси является не только вопросом восстановления исторической справедливости и памяти, но и важной частью осмысления Второй мировой войны в контексте глобальной истории XX века. Оно позволяет глубже понять природу тоталитарных режимов, механизмы массового насилия и трагедию миллионов людей, чья судьба была искалечена войной и оккупацией.

Список использованной литературы

1. Лагерь советских военнопленных в Беларуси: 1941-1944: документы и материалы/ сост.: В. Д. Селеменев [и др.]; редкол.: В. И. Адамушко [и др.]. – Минск: Беларусь, 2016. – 327 с.
2. Приказ Верховного командования вермахта от 6 июня 1941 г. относительно обращения с политическими комиссарами Советской Армии (6 июня 1941 г.) // Война против Советского Союза 1941-1945. Документальная экспозиция. 2-е изд., Берлин, 1991. Текст 31. С. 46
3. НАРБ. Ф. 1450. Оп. 2. Д. 1285. Л. 64. Копия.

ЖҰМАТАЙ С.,
*Ш.Уалиханов атындағы тарих және этнология институтының
ғылыми қызметкері, ЕҰУ докторанты
Астана қ., Қазақстан*

ҚАБЫЛТАЕВА С.,
*Л.Н. Гумилев атындағы ЕҰУ, PhD, доцент
Астана қ., Қазақстан*

ЕРДЕНБЕКОВА Ж.
*Л.Н. Гумилев атындағы ЕҰУ-нің аға оқытушысы
Астана қ., Қазақстан*

ТҮРКІСТАН ЛЕГИОНЫНДА БОЛҒАН ҚАЗАҚТАР

Аңдатпа. Тарихымыздың зерттелмеген тұстары өте көп. Болған оқиғаларды толыққанды зерттемесек, құйтырқысы көп саясаттың құрбаны болған тарихи шындық айтылмай, тасада қалатыны рас. Сондай зерттеусіз қалып, шындығы ашылмай отырған бір мәселе ол шетте қалған қазақтар тарихы және тағы осы тақырыпқа қатысты қоса зерттелетін мәселе «Түркістан легионы» тарихы. Ол қандай ұйым, бұл атау нені білдіреді. Осыны байланыстыра зерттеу себебіміз екі тақырыпқа да қатыстысы ол шет елдегі қазақтар тарихы болып отыр. Бұл тақырып көпшілікті ойландыратыны рас. Бірақ кәсіби мамандар болмаса көпшілік қауым оның байыбына бара бермейді.

Түйін сөздер: Әскери тұтқындар, Екінші дүниежүзілік соғыс, Түркістан легионы.

Мәселені бастамас бұрын жалпы әлемдегі қазақ халқының саны мен шетте қалған қазақтардың санына шолу жасасақ. Қазақтар бүгінде 19 млн-ды құрайды, ал шет елде жүрген қазақтардың саны 6-7 млн-нан астам болып отыр. Әлемнің түкпір-түкпіріне тарыдай шашылған қазақтар жайында нақты зерттеу бар ма? 2020 жылы еліміздің халқы 292 704 адамға көбейіп, жыл соңында 19,189,022 адамды құрады деп хабарлады.[1]

Соларға шолу жасасақ. 2009 жылдары елімізде өткен халық санағы бойынша қазақтардың саны 10 млн-нан астам, ал шет елдердегі қандастарымыздың саны 5,5 млн-нан асады. Қазіргі таңда қазақтардың жалпы саны өз еліміздегілер мен шет елдегілерді қоса есептегенде 15,5-16 млн-ды құрайды делінген санақ қорытындысы бойынша шыққан жинақта. [2]

Ресей империясы кезіндегі тарихшылар арасынан қазақ халқының саны жайында алғаш дерек қалдырған көрнекті ғалым А.И. Левшин XVIII ғ. аяғы XIX ғасырдың ортасына дейінгі кезеңдегі мәліметтерінде Ресей

империясындағы қазақтардың саны 2,5-3 млн-ға жуық болды деп болжам айтқан. [3] Міне Ресей тарихында және кеңестік тарихнамада осылай бастау алған қазақ халқының санын зерттеу мәселесі жалғасын тапты, бірақ өкінішке орай деректердің нақтылығына күмән бар. Әсіресе кеңестік кезең деректері біржақты зерттелгені рас. М. Тынышбаев 1917 жылы бүкіл әлемде 6,3 млн астам қазақтар бар, оның 5,480 мыңы Кеңес одағында, 450 мыңы Қытайда, 100 мыңдайы Ауғанстанда, тұрады деп болжаған.[4]

Халық санағына қатысты Алаш қайраткерлері де еңбектерін арнады, бірақ ол мәліметтердің бұрмалауға түсті. Сондықтан қазақ халқының саны, құрамы жайлы зерттеген зерттеушілер бар, бірақ оларда тек сандық көрсеткішпен көрсетілген, ал шет елдегі қазақтар, олардың жағдайы, өсімі, кету тағдыры жайында нақты зерттеулер жоқ. Кеңестік зерттеулер шеттегі қазақтар жайлы тіс жарып айтпады. Тәуелсіздіктен кейінгі зерттеулердің ішінде ғалым Г. Мендікұлова Кеңес одағының 14 мемлекетінде, әлемнің 25 мемлекетінде 4,5 млн астам қазақтар өмір сүруде деп келтірген.[5]

Дегенмен Қазақстан Республикасы дүниежүзі қазақтары қауымдастығы жинаған 2010 жылдарға дейінгі мәлімет бойынша 40 астам шет елдердегі қазақтардың саны 5,600 мыңнан астам деп көрсетілген. Оның ішінде, жақын шетелдерде – 3 млн. 137 мың; алыс шетелдерде 2 млн. 529 мың 800. Қазақтар көп шоғырланған мемлекеттер Қытай – 2 млн. 260 мың; Өзбекстан – 1 млн. 750 мың; Ресей – 1 млн. 100 мың; Монғолия – 150 мың; Түркия – 15 мың; АҚШ – 14 мың; Тәжікстан – 10 мың; Иран – 10 мың; Германия – 9 мың және т.с.с. [6] 2000-2005 жылдар аралығында шетелдердегі қазақтардың саны 3,2 млн.-нан 5,6 млн.-ға дейін өсуін екі себеппен түсіндіруге болар еді. Біріншіден, алғашқы көрсетілген мәлімет толық болмай, 1,5 – 2 млн-дай қазақ есептен тыс қалып қоюы мүмкін. Екіншіден, едәуір табиғи өсім нәтижесінде қазақтар саны тез өскен. Бұл тек 2010 жылдарға дейінгі мәлімет, онда бұл сан нақты емес, кейінгі он жылда да шет елге оқуға, жұмыспен кеткен азаматтарымыздың саны өте көп.

Қазақ халқы шет елдерде көптеп таралғанын көрдік. Олардың көбі тарихты білмегендіктен шет елде қалай қалғанын, ата-бабасының шет елге қалай кеткенін біле бермейді. Қарияларынан естіп біліп жазып кеткендері бар, дегенмен ондай оқыған көзі ашық азаматтар көп емес. Ендеше бәріне түсінікті болу үшін қазақтардың қай заманда, қандай жағдайда шет елдерде қалғанына сәл де болса шолу жасап алғанды жөн көрдік.

1. Ең алдымен Қазақ даласы Ресей империясының қол астында болған тұста Ресей патшасы жаңа заң шығару арқылы қазақ жерін Ресей империясының мемлекеттік меншігі деп жариялағаны тарихтан белгілі. Ресейдегі крепостниктік правоны жою арқылы орыс мұжықтарын отар елдерге орналастыру, переселендер мәселесін шешіп, орыстандыру саясатын жүргізіп, қазақ даласын толық меңгеруді көздеген құйтырқы саясаттың астарында үлкен мән жатқаны белгілі. Көрші Қытай мемлекетімен

де ымыраласып достық қарым-қатынас ұстану үшін Алтай, Тарбағатай, Шыңжаң өлкесін көршісіне сыйға беріп, қазақ даласы екі бөлікке бөлініп кете барғанын біреу білсе біреу білмес. Ата-баба қонысында отырған қайран қазақ қытайлық боп шыға келетінін, қапыда бауырынан көз жазып, шетте қалып, қытаймен жер үшін жауласатын Оспан, Зұқа батырлары сияқты батырлары болатынын, қысым көріп тағы да шет ел асатынын түсінген де білген жоқ. [7. Хасан Оралтай. «Елім-айлап өткен ғұмыр»]

2. Екінші кезең 1916 жыл. Неге десеңіз 1916 жылы патша жарлығымен 19 бен 43 жастағы қазақ азаматтарын тыл жұмысына әскерге алу туралы жарлық шыққанда тағы да еуропаның шетіне қазақ баласының аяғы жетерін ешкім білген жоқ.

3. 1917-1937 жылдар арасындағы Ресей патшасының орынына келген, тарихта қызыл жендет деген атпен қалған кеңес үкіметінің саясаты тұсында, аштыққа, репрессияға ұшырап жан сауғалап өлместің күнімен Қытай, Иран, Ауғанстан, Қырғызстан, Өзбекстан, Түркменстан т.б. көрші елдерге көшіп, босып кеткен қазақ. Қытайдағы қазақ қандастарына жан сауғалаған қазақтар бірігіп Оспан батыр көтерілісіне қатысып, қысымшылықтан 18 мың адамнан Такламакан шөлі арқылы, Гималай таулары арқылы, Үндістан, Пәкістан жерін басып Түркияға жеткен 1800 қазақ қаларын ешкім де білген жоқ.

4. 1941-1945 жылдары Екінші дүние жүзілік соғысқа қатысып, соғыстың алғашқы айларында мұздай қаруланған неміс әскеріне бұратана халықтар ретінде (орыс ұлтынан өзге халықтар), саясаттың құрбанына айналып, алдыңғы шепте атқан оққа қарусыз қарсыласқан өрімдей жастар лек-легімен тұтқынға түсерін, тұтқында жүріп концлагердің аяусыз қасамына түсерін, сол қысымнан оларды құтқару мақсатында «Түркістан легионы» деген ұйымға қосыларын, осы ұйым арқылы кеңес үкіметіне қарсы әскерилер қатарына қосыларын, бұдан қайтып қасиетті туған жерін мәңгі көрмейтінін, кімнің кіммен соғысқанын түсінбеген, орыс пен немістің соғысының құрбанына айналған қазақ баласының тағдыры елеусіз қаларын ешкім білген жоқ.

5. 1991 жылы КСРО құлап Қазақстан елі тәуелсіз елге айналарын, тарихын түгендерін, тәуелсіз елдің еркін жастары оқу іздеп, білім қуып, жұмыс іздеп, ел көрем, жер көрем деп шет ел астынын, сонымен тарихи тағдырдың легімен қазақ баласының келесі толқыны шет ел асатынын ешкім білген жоқ.

Міне сонымен қазақ халқының шет ел асуының қандай оқиғалармен байланысты болғанын бағамдап алдық. **Яғни, қазақтардың шет ел асуы біздің пайымдауымыз бойыша бес кезеңнен тұрады.** Ал осы оқиғалардың қалай зерттелгені шындығының ашылғаны, бұрмаланғаны, зерттелуі дұрыс болды ма, болмады ма, оқиғаларға толыққанды баға берілді ме деген сауалға жауап іздеу ол біздің міндетіміз. Олай болса қолда

бар деректер негізінде тарихымыздың бұрмаланған тұсын, айтылмаған шындығын дәлелдеуге тырысып көрелік.

Жалпы Қазақстан тарихында екінші дүние жүзілік соғыс мәселесі зерттелген, мындаған монографиялар, диссертациялар жарыққа шықты. Көбіне Қазақстандықтардың майданға көмегі, соғыс арсеналы, майдангерлер естелігі, тылдағы ерліктер, кеңес одағының батырлары, партизандық қозғалыс деген сияқты тақырыптар төңірегінде зерттелген. Өкінішке орай соғыстың қиыншылықтары, қалтарыс беттері, тұтқынға түскендер мәселесі, олардың соғыстан кейінгі тағдыры, Түркістан легионы, еңбек армиясындағы әскерилер тағдыры мәселесі әлі де біржақты, зерттелмеген немесе аз зерттелген мәселелер ретінде қалып отыр. Кеңестік тарихнамада бұрмаланып өтірік жазылған тарих сырын ашпастан сол күйінде қалды. Әдетте 1941-1945 жылғы соғыс Ұлы Отан деген атпен зерттелген. Ұлы Отан соғысы деген атаудың өзінде қателік жатыр, кеңестік идеологияның қаны тамып тұрған тұста одақтас республикалардың ішінен ешкімде кеңес одағының өз отаны емес екенін айта алмағаны шындық. КСРО ыдырағаннан кейінгі кезеңдегі тарихнамада шындықты ашып айтуға тырысып, зерттеу басталды, бірақ өте баяу жүріп жатқан жайы бар.

Сонымен бұл жерде зерттеуге негіз болып отырған мәселе ол шет елдегі қазақтарымыздың тағдыры. Олай болса бұл мақалаға арқау болған жеті тағдыр осының айғағы. Тарихты зерттеп жүрген зерттеуші ғалым ретінде көпшілікпен жиі араласатындықтан кей жағдайда адамдар ақыл кеңес сұрайтыны бар, сондай бір өтініштің арқасында бір адамға іздеу саламыз деп жеті адамның жетім тағдырына куә болдық.

Ия, бұл тарих. Енді негізгі оқиғаға оралайық. 1942 жылы Кеңес армиясы қатарында қазақ халқы да екінші дүние жүзілік соғысқа аттанды. Қазақстанның түкпір-түкпірінен СҚО, Павлодар облысы, Ақтөбе облысы, Қарағанды облысы, Қызылорда облысынан аттанған өрімдей жастар Ислам Керей (*Шайхислам Латипов, аттары сол кездері Түркияда өзгертіліп жазылған, оған себеп оларды тіркеуге алған өзге ұлт өкілі қалай естіді солай түркі әрпімен жазғанда өзгеріске түсуі мүмкін*), Яхия Қазбек (*Жақия Қошқынбаев*), Халюк Орал (*Тулеп Халелов*), Хашим Балқаш, Али Чефик – тәжік ұлты, Мухаммед Шариоғлы – өзбек ұлтының өрімдей жастары соғыстың не екенін білместен, алдыңғы шепке қарусыз, әскери дайындықсыз соғысқа енетіндерінен хабарсыз болды.

1. Ислам Керей (*Шайхислам Латипов*) СҚО, Ақжар ауд., Жетіұй а.
2. Яхия Қазбек (*Жақия Қошқынбаев*) Павлодар обл., Железинск ауд., Жанаталап а.
3. Халюк Орал (*Тулеп Халелов*) Ақтөбе обл.
4. Хашим Балқаш Қарағанды обл.
5. Зейнел Абиден (*Зейнелқабиден Шауышов*) Қызылорда обл.
6. Али Чефик – таджик

7. Мұхаммед Шариоғлы – өзбек

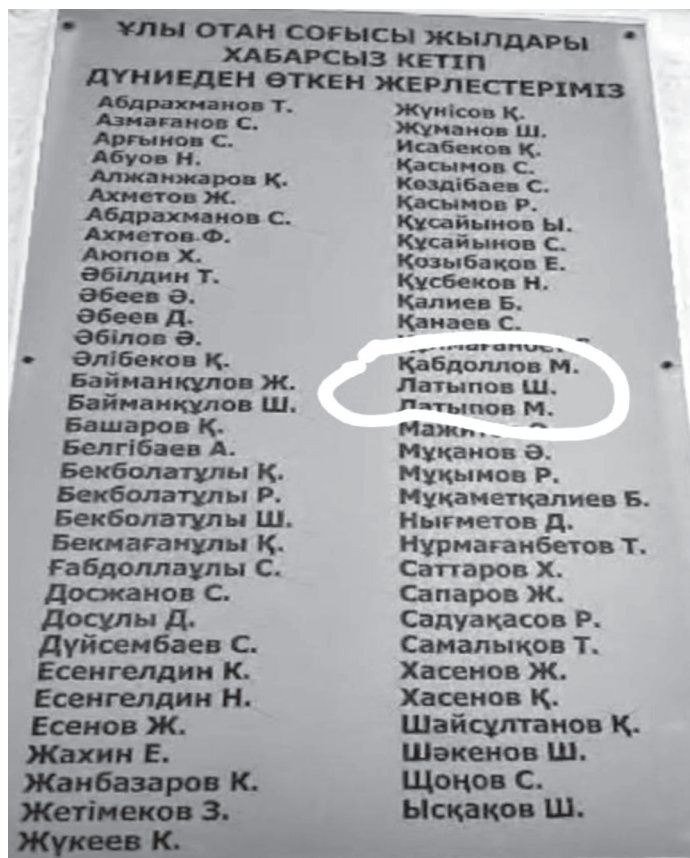
Осы арада неге дайындықсыз, неге қарусыз деген заңды сұрақ туындайды. Ол Ресей тарихында айтылғандай кеңес әскері тұтқиылдан шабуыл жасаған фашистік Германияның соғысына дайын болмады, немесе кейіннен Тәуелсіздік тұсында зерттеген Отандық тарихшыларымыздың зерттеулерінде айтылғандай кеңес үкіметі өз құрамында отырған одақтас республикалардың азаматтарын соғыстың алдыңғы шебіне аяусыз тастағаны белгілі. Енді кез келген билеуші мемлекет сияқты кеңес үкіметі де соғыстың алғашқы екі-үш айында соғысқа даярланып алу үшін (*әскери мобилизация*), алғы шепті ұстап тұруға әскер аттандырғаны тарихи факт, ал ол әскер соғысқа даяр болды ма жоқ па ол ешкімге қажет болған жоқ. Бұл соғыс тәртібі, ал соғыста қандай әдіс болсын тиімді, бұйырық жаудың жолын бөгеу. Кеңес үкіметі өзінің жерінде ірі қорғаныс соғысын жүргізуге дайын еместігін көрсетіп алды. Кейінірек кеңестік тарихнамада бұл «әскери құрылыста, соғыстың басталу уақытын анықтауда жіберілген қателік, әскерді мемлекеттік шекараның маңында орналастыруды кешеуілдету» деп ақталды [8].

Бүгінгі кейбір зерттеушілеріміздің пікірінше, 1937 жылғы қуғын-сүргін әскердің қорғаныс қабілетіне кері әсерін тигізді. Кадр «тазалаулары» әскердің моралдық жағдайына кері әсер етіп, кейбір азаматтардың Ұлы Отан соғысы кезінде жау жағына өтулерін қуғын-сүргінмен жуып-шайып өз кінәларын ақтауға тырысты. Өйткені соғыстың алғашқы күнінде алғы шепте әскер емес әскерді басқаратын кадрдың болмағаны да дәлелденген болатын.

30-жылдардың жаппай қуғындарына тікелей қатысқан Молотовтың пікірінше, егер 30-жылдардың оқиғалары орын алмағанда соғыстың кезінде сатқындар мен коллаборационистердің саны әлдеқайда көп болар еді. Кеңестік тарихнамада, тәуелсіз тархнамада айтылатын ойлар осы тектес. Нақты дәлел жоқ. Олай болса біз екінші дүние жүзілік соғыс тұтқындарының тағдырын айта отырып тарихымыздың ақтаңдақ тұсына тағы бір баға беруді жөн санадық.

Сонымен бірінші адамның тағдыры. Қазіргі, Солтүстік Қазақстан облысы, Ақжар ауданы, Жетіүй ауылының тұрғыны Абуталипов Жандос деген азаматтың туған атасының інісі Ислам Керей (*Шайхислам Латипов*) 1942 жылы соғысқа аттанып немістердің тұтқынына түседі. Пленде жүріп Мұстафа Шоқай бастаған Түркістан легионында қызмет еткен. Бірақ ол кеңестер жағында соғыста хабарсыз кеткендердің қатарында еді.

Пленге түскендер кеңес әскеріне Гитлердің тапсырмасымен ұшақпен ұшып үгіт насихат қағазын таратқан. Оған қарамастан, кеңес әскерін немістер жағына өз ерікінсіз қосылуға мәжбүр еткен. Ұрпақтарының айтуынша қол аяғынан айырылып, біреуінің аяғы, біреуінің қолы жоқ немістерге еріксіз қосылуға мәжбүр болған.

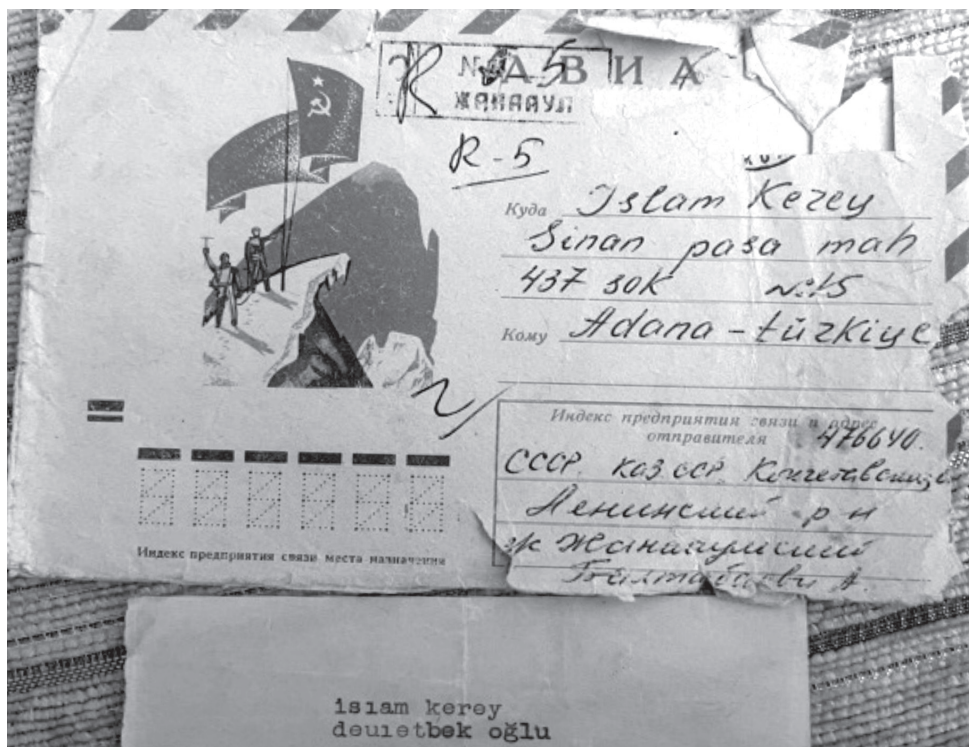

(сурет Ақжар ауданы, Жетіүй а. ҰОС еске алу тақтасы)

Енді осы арада «Түркістан легионы» туралы анықтама бере кетейік. Түркістан легионы Орталық Азияда туған түркі халықтарынан (қазақтар, өзбектер, қырғыздар, қарақалпақтар, түркімендер, түріктер, башқұрлар, татарлар, және т.б.) тұратын Вермахттың бөлімі. Оларды біріктірген негізгі мүдде Түркістанды орыстардың басқыншылығынан азат ету болды. Бөлім негізінен қызыл әскер жағында күресіп жүріп тұтқынға түскендер және Еуропа мен Түркияға қоныс аударып кеткен түркі ұлттарынан тұрды. Олар басында айтқанымыздай Қытайда қалған немесе азаттық жылдарында Қытай ауған қазақтар еді. Түркістан Легионының Әскерлеріне Ұлы Түркістан Мемлекетінің құрылуы уәде етілді. Сонымен қатар, оның құрамына Орта Азия, Башқұртстан, Еділ бойы, Әзірбайжан, Солтүстік Кавказ және Шыңжаң өлкелері қосылады деп жоспарланған болатын. Түркістан Легионының туы Түркістан Автономиясының туы негізінде жасалған. Неміс құрамаларының қатарында өз отанына қарсы соғысқан КСРО азаматтарының саны бір миллионнан асты. [9] Олардың

арасында негізсіз құдаланып, Кеңес өкіметіне наразы болған адамдар да бар. Орталық Азия одағын құруға ұмтылған Алаш қозғалысының төл перзенті, Түркістан идеясы үшін өмірін құрбан қылған Мұстафа Шоқайдың түрікшілдік идеясы әлі арман күйінде қалғаны анық. Оның: «Біздің мұратымыз Түркістанда түр жағынан да мазмұн жағынан да ұлттық болатын құрылымға қол жеткізу» дейтінінен-ақ көп нәрсе аңғарғандаймыз. Түркістан легионы «Шығыс легионының» құрамында болды. «Шығыс легион» құрамына: Армян, Азербайжан, Солтүстік Кавказ, Грузин, Эстон, Латыш және Түркістан легиондары кірген. Бұл ұлттардың барлығына Германия басшылығы өздерін жаулаушы емес, Кеңес үкіметінің озбырлығынан азат етуші ретінде ниеттерін айта кетіп, болашақта жеңіске жеткеннен кейін әр ұлтқа өз автономиясын құруға рұқсат беріп, билікті де өз қолдарына беруге үміттендірген.[10] Осындай фактор көптеген кеңес жауынгерлерінің тұтқынға түсуі және соғыс аяқталған соң отанына қайтпай қалуына себепші болды. Кейбір деректерде кеңестер одағы жағынан 3,9 млн. Адам соғыс тұтқыны болды деген дерек бар, соның ішінде Ұлттық архив құжаттарында тұтқындардың 6700-і қазақтар болған деген де ақпарат анықталды. Сонымен біз зерттеп отырған жеті жігіттің тағдыры осы айтқан Түркістан легионы тұтқындарының тарихының бір бөлшегі ғана.

Сонымен, 1969 жылы Ислам Керей деген адамнан Қазақстанға ауылдағы үйлеріне бір хат келген.

Онда мен тірімін, Түркияның Адана қаласында тұрамын, бірақ елге келе алмаймын деп жазған. *(Өкінішке орай кеңес үкіметінің саясаты бойынша соғыс тұтқындарын 15 жылдан 25 жыл бас бостандығынан айыратын болған, кей жағдайда ату жазасына кесетін болған.)* Сталиннің «бізде тұтқын жоқ, бізде тек сатқын бар» деген сөзінен ақ бәрі түсінікті екені рас. Оған куә Қазақстандағы лагерлер тарихы, оның ішінде НКВД-нің тікелей қарауында болған Карлаг, Степлаг, Алжир сияқты лагерлер тарихы. Сөйтіп, соғыс аяқтала бірінің аяғы, бірінің қолы жоқ балапан басына, тұрымтай тұсынанан кебімен теңіз арқылы жеті жігіт *(төрт қазақ, бір түркімен, бір қырғыз, бір өзбек)* Түркияның Адана қаласына тап болады. Сонда тұрақтап көз ашып, үйлі баранды болып өмірлерін жалғастырады. Ал енді кеңестер жағында хабарсыз кеткендердің қатарында жүрген бауырынан хат алған ағасының қуанышын айтпаса да түсінеріміз хақ. Інісінің хатын алысымен ағасы қуанып адресін сұратып хат жазған, бірақ Ислам Керей менің сендерге зияным тиеді деп келіп араласуларына қарсылық білдірген. Арада біршама уақыт өткенде 1974 жылы біздің әкеміз қайтыс болды деген Түркиядан хат келген. Сонан соң ол хатты алған елдегілер ауылда құрбандыққа бір жылқы сойып ас беріп, жаназасын шығарған. Жылдар өте келе арада біраз уақыт өткен, кейіннен қайта іздестіріп жуналистерге шығып «Бауырымсың бауырым», Ресейдегі «Жди меня» хабарына берген, дегенмен еш нәтиже бермеген. Сөйтіп жүргенде бұл азаматтардың тағдыры туралы дерек біздің қолымызға келіп түседі. Іздестіру барысында Қазақстанның Түркия елшілігіне хабарласып олардың көмегі арқылы Түркиядағы елшісі Абзал Сапарбекұлына хабарласып, қазақ диаспорасынан, қазақ қандастардың арасынан іздестіру басталады. Ол кісінің айтуы бойынша Адана қаласында қазақ диаспорасы жоқ екендігін, бірақ жалпы Түркиядағы қазақ диаспорасының басшысы Ерол Иелджиға хабарласуымызды айтты. Бүгінгі технологияның дамыған заманы дейміз бе, әлде қанша жыл жүздеспеген, тағдыр тәлкегіне ұшыраған бауырлардың көз жасы дейміз бе белгісіз, бірден Түркия қазақтары диаспорасының басшысы Ероль Иелджиге хабарласып біраз ақпарат білдік. Оның айтуы бойынша Түркиядағы қазақтардың арасында тұтқында болған қазақтар бар екенін естіген. Сол кісінің ақылымен Түркия қазақтарының чаттарында осы ақпаратты іздеу көзделеді. Сөйтіп іздестірудің арқасында, көпке созылмастан бір ақсақал хабарласып, кімді іздеп жатырсыздар деген қоңырау салады. Мән жай айтылғаннан кейін Түркиялық Айғұн Қазбек *(Айғұн Қазбек Ислам Керейдің тұтқынға бірге түскен досы Жақия Қазбектің баласы)* деген кісі бүкіл оқиғаны басынан бастап айтып, іздеуші жаққа бар шындықты жайып салады. Біз Айғұн Қазбекке өзіміз білетін әңгімені баяндап, екі жақты әлеуметтік желі арқылы видео звонокпен жүздестіріп, қасірет шегіп ажырап қалған ұрпақтардың көз жасының куәсі болдым. Сонымен

Өмірін естелік қып жазып кеткен. *(Оны зерттеп жазу келесі мақаланың үлесінде. Біз бұл жерде осы Аданаға жеткен жеті адамның тағдырын анықтап түгендеп алуды көздедік)* Сонымен әкесі баласына үнемі елде *(Қазақстанда)* не бір ағаң, немесе бір апаң болу керек деп айтып отырған. Осыны естіген соң біз Павлодар облысындағы Батыр Баян атындағы қордың қолдауымен бір ақсақалымен хабарластық. Енді таң қалатын жағдай көпке созбастан ол елдегі ақсақал бізбен хабарласып, Жақия Қошқынбаевтің Павлодардағы қызын таптық деп хабарласады. Түркиядағы Жақия Қошқынбаевтің ұлына сіздің бір әкеден тараған туған апаңыз бар деген хабар келгендегі ол адамның көңіл күйін сөзбен айтып жеткізу мүмкін емес. Енді ойлап отырсаңыз туған баласын өмір бойы көрме алмай әкесі өмірден өтсе, өзі туған апасының барын өмірінің соңына қарай естісе, өлді деген туған әкесі өмір бойы мыңдаған шақырым жерде өмір сүріп, бір-бірін көре алмаған әкесі мен қызы, сағысқа кеткен жарын өлдіге санап өмір бойы жалғыз қызын бағып жеткізген кейуана. Туыс емес жаттың жүрегін елжіретер тағдырлар. Кім кінәлі?...

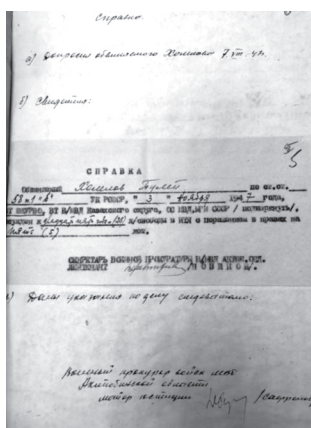
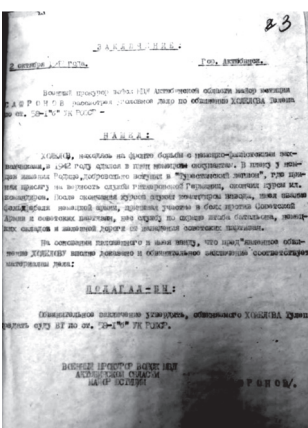
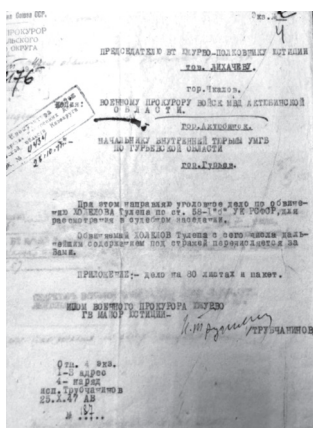
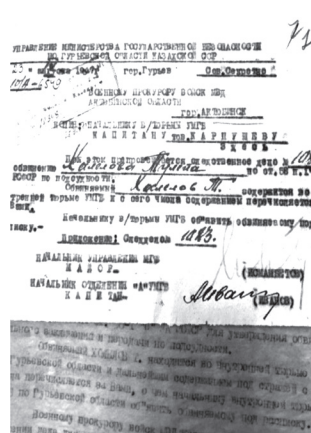
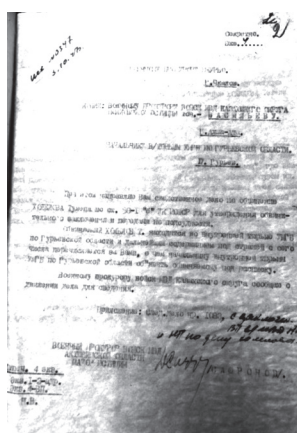
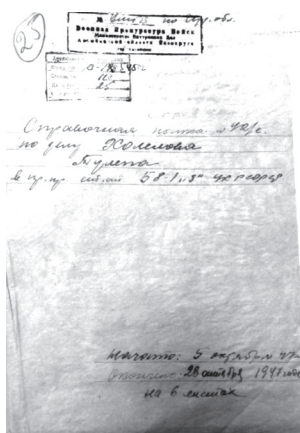
Жақия атамыз соғысқа кеткен соң Үрлітүбіге үшбұрыш хат келген. Яғни қаза тапты, хабарсыз кетті деген хат. Оған Жақия атамыздың әйелі іштей сенбей қызын туып, өсіріп кейіннен өзі қайтыс болады. Сол Жақиядан қалған қыздың өзі бүгінде немере сүйген әже. Бірақ ол кісі жасы үлкен төсек тартып жатқан ана екен. Енді осы апаның ұрпақтарымен хабарласқанымызда олар да сенер сенбесін білмей таң қалған. Сөйтіп Жақия атамыздың Қазақстанда қалған қызының науқас екенін ескеріп, Түркиядағы ұлы жолығу үшін тездетіп Қазақстанға ұшып келеді. Сөйтіп өмірі көрмеген апалы інілі бауырлар көрісіп жылап, сағыныштан мауқын басып әкелерін айтып бір жасап қалған. Бірақ бауырымен табысқан апа сол түні мауқын басып о дүниеге аттанып кете барған. Бұл тағдырдың да аянышты тарихы осылай аяқталады.

Үшінші тағдыр ол Халық Орал деген адам. Ол кісілердің ұрпақтарының сұрауы бойынша іздестіріп көрдік. Орал атымен іздестірсек Қазақстанда ондай тау, қала, өзен атаулары да бар. Балаларынан осының қайсысын аталарыңыз айтатын еді деп сұратқанымызда, аталарының Орал тауы деп айтатынын естідік. Қазақстанда Орал таулары әрине Ақтөбе және Ресейдің Орынбор облысының жерінде орналасқан, сондықтан іздеуімізді Ақтөбе облысынан бастадық. Екі аймақтың архивтеріне сұрау салғанымызда бір жұма ішінде Ақтөбе облыстық архиві барлық құжаттарды тауып берді. Ақтөбе облыстық архивінің басшысы Марат Төлебайұлы біздің өтінішімізді аяқсыз қалдырмай, жұмыскерлеріне тапсырма беріп, зерттеуіміздің жылдам жүруіне жағдай жасады.

Халық Орал ағамыздың туған қызы жетпістен асқан Германияда тұрады. Осы ұрпақтарынан әке шешелерінің атын сұрағанда әкесі Халел,

шешесі Зейнеп деп айтқан.Түркияның құжаттарында аты жөні мен әке шешелерінің аты қатар жазылатыны бар. Негізінде осы Аданаға бірге жеткен жеті азаматтың құжаттарын түгендеп, жазба естелік жазып, сұрау салдырып, басқарып жүрген Жакия Қазбек болған. Кейіпкерлердің бірге түскен суреттері де Жакия Қазбектің жеке құжаттарынан алынды.. Ал Халық Орал туралы тапқан құжаттарымыз бойынша ол Халелов Толып болып шықты. Ол жас болған. Рулары Тама. Мұндағы құжаттарға қарасак ол кісіні сыртынан 25 жылға бас бостандығынан айырған. Туыстарын іздестіріп жатырмыз.

Төмендегі Ақтөбе облысынан алынған құжаттар Кеңес үкіметінің тұтқынға түскендердің сыртынан шығарған үкіміне дәлел.

(Фотолар Халық Оралдың альбомынан алынды)

Жоғарыда айтқанымыздай Сталиннің «бізде тұтқын жоқ, бізде тек сатқындар» дегеніне толық дәлел, егерде Халелов Тулеп тұтқынға түсіп «Түркістан легионына» барып қосылып, соғыстан соң Түркияның Адана қаласына барып Халық Орал болып өмір сүрмей, тұтқыннан қашып кеңес үкіметіне қайта қосылғанда дизертерлер, немесе отанын сатқандар деп 25 жылға түрмеге отыратыны немесе атылатыны шындық еді. Заключение деген №3 құжатта көрсетілгеніндей совершенно секретно деген белгімен олардың «Түркістан легионы» құрамында болған аса қауіпті қылмыскерлер екендігі баяндалып, сатқын ретінде сыртынан үкім шығарған.

Осыдан келіп қорытып айтарымыз, қазақ халқының басынан өткен қиыншылықтар мен тарихи тағдырын біздер зерттеуіміз керек, Отандық тарихымыздың ақтаңдақ беттерінде ашылмай қалған шындығы жетерлік. Ерінбей зерттейтін болсақ өз тарихымызды ақтап алар едік. «Түркістан легионы» тарихының айналасында айтылмаған шындықта, жала да көп. Оны зерттеп бағасын беру біздің міндетіміз. Қалған төрт адамның тағдыры туралы айтатын болсақ, қырғыз да, өзбек те, түркімен де

1) Халық Оралдың ұрпақтары

өз елдеріндегі туыстарын тауып ертеден араласқан, қырғыз азаматы елінде Ош қаласына мешіт салдырған, кейіннен оның ұрпақтары атасы салған мешітті жаңартқан, бүгінде Мәскеуде тұрады екен. Бір байқағанымыз қазақтан басқаларына кеңес үкіметі де жеңілдік танытты ма екен деген сауал туындайды. Төртінші қазақтың тағдыры әлі зерттелуде.

2) Яхия Қазбектің ұрпақтары 3) Ислам Керейдің ұрпақтары

Барлығы Түркияда аман есен тұрып жатыр, бүгінде өсіп өнген үлкен әулетке айналған.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі

1. KAZ.NUR.KZ порталы
countrymeters: <https://kaz.nur.kz/society/1855984kazakistan-halkyny-sany-kansa-sogy-mlimetter-belgili-boldy/>
2. Об итогах переписи населения Республика Казахстан 2009года.- Астана – с.5-14.
3. Левшина А.И. Описание киргиз-казачьих или Киргиз- Кайсацких орд и степей. – Алматы, 1996. – С. 287-288.
4. Тынышпаев М. Материалы к истории киргиз-казахского народа. – Ташкент, 1925. – 75 с.
5. Мендикулова Г.М. Исторические судьбы казахской диаспоры Происхождение и развитие. – Алматы: Ғылым, 1997. – С. 3.
6. Об итогах переписи населения Республики Казахстан 2009 года. – Астана. – С. 4-5.
7. Елім-айлап өткен өмір. / Х. Оралтай . – 3-бас. .. – Алматы : Білім, 2005. – 624 б.
8. Қазақстан тарихы. Алматы. 1996. 5-томдық. 5-том. – 640 б.
9. А.Кәкен. «Түркістан легионы», 2000 ж, Астана 39 б.
10. Ол да осында.
11. Ақтөбе облыстық мемлекеттік архиві. Фонд № С545сч, опись №11с, дело №25.

КЕҢЕСТІК ТҰТҚЫНДАРДЫҢ ТАҒДЫРЫ: ЗЕРТТЕУШІЛЕРІНІҢ ТАРИХИ БАҒАСЫ

Аңдатпа. Мақалада Екінші дүниежүзілік соғыс жылдарындағы кеңестік әскери тұтқындардың тағдыры, XX съезден кейін басталған үнсіздікті бұзу үрдісі талданады. Зерттеу соғыстың ащы қажеттілігі болып табылатын тұтқынға түсудің ауқымы мен салдарына, әсіресе нацистік Германияның Кеңес жауынгерлеріне қатысты жасаған адам айтқысыз қатыгездігіне назар аударады.

Мәтін кеңестік басшылықтың, атап айтқанда Сталиннің тұтқынға түскендерге деген «Отан сатқыны» ретіндегі қатаң ұстанымын, 1938 жылғы Қылмыстық кодекстің репрессиялық баптарын, сондай-ақ тұтқындардың отбасы мүшелерін жазалауды қарастырған бұйрығын және басқа да қаулыларды ашып көрсетеді.

Қорытынды бөлімде кеңес тұтқындарының жалпы саны мен қаза тапқандардың нақты мөлшері туралы ресейлік және шетелдік тарихшылар арасындағы қайшылықты пікірталас талқыланады.

Түйін сөздер: Кеңестік тұтқындардың тағдыры, идеологиялық догмалар, мемлекеттік репрессия, тарихи әділдік, орыс зерттеушілері, Екінші дүниежүзілік соғыс.

Соғыс – бұл тек қарулы қақтығыс емес, сонымен қатар адам тағдырының қасіретті сынағы. Тарих сахнасындағы кез келген ұрыс тұтқындаусыз өткен емес, өйткені тұтқынға түсу – соғыстың ащы және қайғылы қажеттілігі. Бұл тауқыметті бастан кешкен адамның үлесіне ауыр тағдыр жүгі түсетіні сөзсіз.

Бұл қасіретті шындықты Екінші дүниежүзілік соғыстың сұрапыл жылдарындағы фактілер айқын дәлелдейді. Өлім лагерлерінің тозағынан өткен 18 миллион адамның ішінде түрлі ұлттардың кем дегенде 11 миллион тұтқыны жойылды. Тұтқындау сол кезеңде жаппай сипат алып, адам айтқысыз ауқымға ие болды. Ұлттық социализмнің соғыс тұтқындарына, әсіресе Германия қол астында қалған Кеңес әскерлеріне қатысты жасаған ауыр қылмыстары – адамзат тарихындағы бұрын-соңды болмаған сұмдық еді. Бұл қаралы саясаттың салдарынан кеңес әскери тұтқындарының тағдыры Екінші дүниежүзілік соғыс тарихындағы ең қараңғы және жан түршігерлік беттердің біріне айналды.

Неміс тұтқынында болған 5 734 518 кеңес сарбазы, офицері мен

генералының 3,3 миллионнан астамы аштықтан, аурудан және азаптан қаза тапты, ал жүздеген мыңы өлім жазасына кесіліп, қатыгездіктің құрбаны болды. Бұл тек сандар емес, бұл – жаппай жойылған миллиондаған адамның үзілген өмірі мен ұмытылмас трагедиясы.

Неміс тұтқынының бұл қорқынышты трагедиясы өзінің ауқымы мен қатыгездігі жағынан басқа елдердің әскери тұтқындарының тағдырымен салыстыруға келмейді. Кеңес әскери тұтқындарының қасіреті терең, қайғылы әрі бүкіл халықтың тарихымен тығыз байланысқан. Шын мәнінде, олар екі қарама-қайшы идеологияның аяусыз соғысының отты ошағына түсті.

Алайда, олардың азапты жолы 1945 жылғы Жеңістен кейін, тіпті босатылғаннан кейін де аяқталған жоқ.

Осы орайда, тарихшылардың ең маңызды міндеті – әскери тұтқындар тағдырының барлық қырларын жан-жақты зерттеу екені анық. Біздің еліміз үшін бұл мәселе ерекше өткір әрі ауыр, себебі тұтқындау мен одан кейінгі салдары көптеген кеңестік отбасыларға өшпес із қалдырды. Сондықтан, Екінші дүниежүзілік соғыстың тарихы тұтқындарға қатысты бүкіл шындық толық зерттелмейінше және ашылмайынша, толыққанды болады деп айту қиын.

Бұрынғы кеңес әскери тұтқындары мен КСРО-дан жер аударылған азаматтардың тарихы ұзақ уақыт бойы маңызды мемлекеттік құпиялардың қатарында болып, жасырын күйде қалды. Бұл үнсіздікті бұзу Қайта құру кезеңінде және одан кейінгі алғашқы жылдары ғана жүзеге асып, ақиқатты ашуға алғашқы қадамдар жасалды.

Әскери тұтқындар мәселесі Ұлы Отан соғысының алғашқы айларында-ақ өткір болды. Осыған орай, Сталин мен оның төңірегіндегілердің Отанды қорғау кезінде жау қолына түскен сарбаздар мен офицерлерге қатысты аяусыз, қатал көзқарасын еске түсіру аса маңызды.

Себебі, дәл осы көзқарас көптеген онжылдықтар бойы КСРО-ның партиялық-мемлекеттік басшылығының бұрынғы әскери тұтқындарға қатысты ұстанымын айқындап, олардың одан арғы тағдырын белгілеп берді. Тұтқындауды сатқындық деп санау саясаты жүздеген мың адамның өміріне ауыр әсерін тигізді.

Сталин режимінің идеологиялық догмаларына сәйкес, Қызыл Армия жауынгерінің тұтқынға түсуі, оқиғаның мән-жайына қарамастан, әдейі жасалған қылмыс ретінде қарастырылды.

Тұтқынға түскендер Отанға опасыздық және сатқындық жасады деп күдікке ілінді, ал 1938 жылғы Қылмыстық кодекстің әскери қылмыстарға қатысты баптары айқын айыптау және репрессиялық сипатта болды.

Осы баптарға сәйкес, «қоршауда қалғандар» Қылмыстық кодекстің 193-бабының әрекетіне ілікті:

- «бөлімді немесе қызмет орнын өз еркімен тастап кету» (193-7);
- «бөлімнен қашу» (193-8);
- «ұрыс жағдайында бөлімді өз еркімен тастап кету» (193-9).

Қоршаудан шыққан офицерлер 193-21 бабы бойынша сотталды, ал 193-22 бабында былай делінген:

«Ұрыс кезінде ұрыс алаңын өз еркімен тастап кету, ұрыс жағдайына байланысты емес тұтқынға берілу немесе ұрыс кезінде қарумен әрекет етуден бас тарту, сол сияқты жау жағына өту – мүлікті тәркілеумен бірге ең жоғары әлеуметтік қорғау шарасына – яғни, өлім жазасына) әкеп соғады» [1].

Қызыл Армияның жауынгерлері мен офицерлерінің 1941 жылы жаппай тұтқынға түсуі көптеген себептермен түсіндіріледі. Олардың бастыларын айтатын болсақ: тамаша дайындалған және қаруланған неміс армиясының соққы күшінің кенеттігі; қарсыластың ел ішіне қарай жылдам ілгерілеуі; Қызыл Армияның қорғаныс ұрыстарына дайын болмауы және оның жауынгерлік қабілетінің төмендігі; ұзаққа созылған шегіністер мен ауқымы орасан зор қоршаулар; саяси және әскери басшылықтың ірі қателіктері мен кемшіліктері; дүрбелең, сасқалақтау және кейде қабілетсіз қолбасшылардың кінәсінен туындаған ұйымдастырушылықтың бұзылуы.

Көптеген әскери қызметшілер қарусыз, оқ-дәрісіз, жараланып, контузия алып, әуе шайқастары кезінде атып түсіріліп, ауырып, азық-түліксіз, демалыссыз қалған, яғни өте күрделі, үмітсіз және шығар жолы жоқ жағдайда тұтқынға түсті. Олар қоршауда қалып, герман әскерлеріне одан әрі қарсыласудың барлық мүмкіндіктерін сарқып тауысқан еді.

Өкінішке орай, біздің баспасөзімізде, тіпті зерттеу әдебиетінде де, соғыстың алғашқы күндерінен бастап көптеген қызыл әскерлер мен командирлердің антисоветтік және жеңілісшіл көңіл-күйді ұстанып, коммунистік билікті қорғаудан бас тартып, ерікті түрде тұтқынға берілгені туралы тезис жиі айтылады. Бұл авторлардың пікірінше, жау жағына өту жаппай сипат алған, себебі халық Гитлер мен немістердің оларды большевиктерден азат етуіне сенген [2].

Әрине, қашқындар мен ерікті түрде тұтқынға берілу және жау жағына өту жағдайлары болғанын ешкім де жоққа шығармайды. Алайда, мұны жаппай тұтқынға түсудің басты себептерінің бірі деп санау – негізсіз және дәлелсіз.

«Отан сатқындары» деп аталатындарға қатысты Кеңес үкіметі соғыстың алғашқы күндерінен бастап-ақ қатаң шаралар қолдануды жоспарлағанын дәлелдейтін құжаттар бар.

Майдан шебінен тыс қалған әскери қызметшілерді Отан сатқыны ретінде сырттай айыптау тәжірибесі кеңейе түсті. Ең сұмдық қылмыс Мемлекеттік Қауіпсіздік Халық Комиссариаты, Ішкі Істер Халық Комиссариаты және

КСРО Прокуратурасының 1941 жылғы 28 шілдедегі бірлескен бұйрығы болды.

Бұл бұйрық Отан сатқыны ретінде сырттай сотталғандардың отбасы мүшелерін Әскери трибуналдар немесе КСРО НКВД жанындағы Ерекше Кеңестер арқылы жауапкершілікке тартуды қарастырды [3].

Бұдан кейін, Қорғаныс Халық Комиссары И. В. Сталиннің атышулы №270 бұйрығы (1941 жылғы 16 тамыз) шықты. Бұл бұйрық жау қолында қалған кеңес жауынгерлерін «қаскүнем қашқындар» және «Отан сатқындары» деп жариялады.

Бұйрықта тұтқындарды құрлықтағы және әуедегі барлық құралдармен жою туралы айтылған сөздер ерекше назар аудартады, ал тұтқынға түскен қызыл әскерлердің отбасылары мемлекеттік жәрдемақы мен көмектен айырылды. Тұтқынға түскен генералдар сырттай ату жазасына кесілді, ал олардың әйелдері мен ата-аналары қылмыстық жауапкершілікке тартылып, КСРО-ның алыс аймақтарына жер аударылды [4].

Көріп отырғанымыздай, қабылданған бұйрықтар репрессияны шектен тыс қатайтып, әскери тұтқындарға, «қоршауда қалғандарға» және олардың отбасы мүшелеріне қатысты сотсыз жазалауларға жол ашты.

Тіпті өз өмірлерін қатерге тігіп, ауыр жағдайда шайқаспен Қызыл Армияға қосылуға ұмтылған әскери қызметшілер және аз уақытқа майдан шебінен тыс қалғандар да сатқындық пен опасыздыққа күдікті деп танылды.

Ақырында, 1941 жылғы желтоқсанда Мемлекеттік Қорғаныс Комитетінің (МҚК) №1069 сс Қаулысы шықты. Ол қоршаудан шыққан және тұтқыннан босатылған «бұрынғы Қызыл Армия жауынгерлерін» тексеру және сүзу (*филтрация*) тәртібін реттеді. Мұның мақсаты – олардың арасынан Отан сатқындарын, тыңшыларды, диверсанттарды анықтау болды.

Қалалар мен ауылдар босатылған кезде «бұрынғы Қызыл Армия жауынгерлерін» жіберу үшін жинау-жіберу пункттері құрылды [5]. Шын мәнінде, олар осыдан туындайтын барлық салдарымен бірге Қызыл Армия қатарынан тыс қойылды. Бұдан бөлек, «бұрынғы Қызыл Армия жауынгерлерін» тексеру үшін НКВД-ның арнайы лагерьлері құрылды. Олар кеңес-герман майданының әртүрлі учаскелеріне «қызмет көрсетті».

Ғылыми әдебиетте осы мәселеге қатысты үнсіздікті бұзып өту де оңайға соқпады. Кеңес азаматтарының неміс концлагерьлеріндегі астыртын антифашистік Қарсыласуға қатысуына Н. М. Лемешуктің көлемі шағын, бірақ мазмұнды «Не склонив головы» [6] монографиясы, сондай-ақ тағы бір украиналық тарихшы П. П. Брицкийдің жұмысы арналды [7].

80-ші жылдары осы тақырыпқа тарихшы В. Г. Сафроновтың мақаласы жазылды. Онда автор концлагерьлердегі антифашистік астыртын қызметтің кезеңдерін, бағыттарын анықтауға тырысты: саяси жұмыс, ұйымдастырушылық қызмет, Германияның әскери-экономикалық

әлеуетін бұзу, белсенді Қарсыласу (*қашу, қарулы көтерілістер*) [8]. Оның пікірінше, антифашистік астыртын қызметтің басты нысандарының бірі – тұтқындардың моральдық тұрғыдан аман қалуы үшін күрес болды. Ал ұйымдастырушылық қызметтің негізгі нысандары: лагерьлік өзін-өзі басқару құрамына ену, әлсірегендер мен ауырғандарға материалдық көмек ұйымдастыру, астыртын жұмысшылар кадрларын гитлерлік террордан құтқару және сақтау, астыртын ұйымдардың құрылымын жетілдіру, сыртқы әлеммен байланыс орнату, провокаторлармен, сатқындармен және гестапо агенттерімен күрес болды [8, б.52].

Сол жылдары неміс тұтқыны мәселесін заң ғылымдарының докторы, профессор Н. С. Алексеевтің кітабы да қозғады. Онда кеңес әскери тұтқындарына қатысты жасалған жаппай зұлымдықтар мен адамгершілікке жатпайтын әрекеттер туралы шындық айтылған. Ол 60–70 жылдары ГФР-дағы нацистік қылмыскерлердің сот процестерінде сарапшы ретінде қатысып, көптеген құжаттармен жақсы таныс болған. Автор кеңес тұтқындарына қарсы жасалған жаппай, алдын-ала жоспарланған қылмыстар «жоғарыдан» берілген бұйрықтар бойынша да, жекелеген лауазымды тұлғалардың бастамасымен де жасалғанын дәлелдейді [9].

Ол мұның себебін фашистік адам жеккөрініштік идеологияда, германдық әскери дәстүрде және «қожайын ұлтқа» жататын жаулап алушының, оккупанттың, езгішінің халықты жою теориясында деп түсіндірді [9, 166-168 б]. Алексеев әскери тұтқындарға қатысты қылмыстық қарым-қатынас жекелеген оқиғалардың нәтижесі емес, керісінше, мемлекет ұйымдастырған науқан болғанын жазды. Оларды жою басып алынған аумақтарды германдандыру жоспарларының бір бөлігін жүзеге асыру еді [9, 189 б]. Шынында да, атышулы «Генеральный план Ост» «славян мәселесін» түпкілікті шешуді және Шығысты Оралға дейін, тіпті Сібірге дейін «германдандыруды» көздеген болатын.

1990 жылы «КСРО тарихы» журналында тарих ғылымдарының кандидаты В. Н. Земсковтың қызықты мақаласы жарық көрді. Бұл – архив материалдарын терең зерттеуге негізделген, кеңес азаматтарын репатриациялау туралы алғашқы шынайы жарияланым болды.

Осы уақытқа дейін репатриация мәселесі, оның ауқымы мен маңыздылығына қарамастан, зерттелмей, 80-ші жылдардың соңына дейін оған идеологиялық тыйым салынған болатын.

Біздің одақтастарымыздың әскери тұтқындарынан айырмашылығы, бұрынғы кеңес тұтқындарының тағдыры басқаша, өкініштірек қалыптасты. Олардың көпшілігі үшін азап Жеңісті 1945 жылдан кейін де аяқталмады. Отанына оралған тұтқындар үшін СМЕРШ органдарының мұқият тексерулері, әртүрлі шектеулер, қорлау, кемсітулер және құқықтарының бұзылуы күнделікті өмірге айналды.

В. Н. Земсков соғыстан кейінгі алғашқы онжылдықта репатрианттардың қоғамның шетінде қалғанын, толыққанды еместік кешенін сезінгенін жазады. Ал «репатриант» сөзі қарапайым сана деңгейінде «халық жауымен» шамалас ұғым ретінде қабылданған [10]. Тексеруден кейін қатардағы және сержанттық құрам, яғни бұрынғы тұтқындар армиялық және майдандық запас бөлімдеріне жіберілді, ал офицерлер НКВД-ның арнайы лагерьлеріне жіберілді. В. Н. Земсковтың есептеуінше, 1945 жылғы 1 қаңтарда арнайы лагерьлерде 28 518 бұрынғы әскери тұтқын (*оның ішінде 743 офицер*) тіркелген [10, 30 б]. 1946 жылғы 1 наурыздағы жағдай бойынша, одақтас әскерлердің әрекет ету аймақтарынан 960 039 әскери тұтқын, ал жалпы 1 545 303 әскери тұтқын репатриацияланған [10, 33-34 б]. Ол сондай-ақ репатриант-әскери тұтқындардың әлеуметтік құрамын да көрсеткен. Мысалы, офицерлер саны 123 464 адамды құрады [10, 35 б].

Тексеруден кейін ешқандай кінәсі жоқ офицерлер әрі қарай қызмет ету үшін әскерге жіберілді немесе запасқа шығарылды. Қалғандары НКВД нұсқауы бойынша жіберілді. Алайда, В. Н. Земсков НКВД нұсқауы бойынша жіберу – ереже, ал қызметке қайта алу немесе запасқа шығару – ережеден тыс жағдай болғанын нақтылайды [10, 36 б].

Земсковтың мақаласы статистикалық материалдарға толы, онда кеңес азаматтарының репатриациясының әртүрлі аспектілерінің мәнін ашатын көптеген кестелер бар. Біз автордың кеңес мемлекетінің әрекетіне қатысты айтқан сөгісімен келісеміз: ол миллиондаған адамды жау шапқыншылығынан және құлдықтан қорғай алмағаны үшін моральдық жауапкершілікті іс жүзінде өзінен алып тастап, оны сол адамдардың өздеріне артты [10, 40б].

Репатриация мәселесіне тарихшы Г. П. Драгуновтың мақаласы да арналған. Бұл – Ресей Федерациясының Сыртқы саясат архивіндегі бұрын белгісіз болып келген құжаттарға негізделген, Швейцариядағы кеңес әскери тұтқындары туралы жалғыз зерттеу. Автордың айтуынша, 1945 жылдың басында нацистік Германиядан Швейцарияға 11 мыңға жуық адам, оның ішінде 8 мың кеңес әскери тұтқыны қашып өткен. Фашистік Германия капитуляцияға берілген кезде Швейцариядағы кеңес тұтқындарының саны 11 468 адамға жеткен [11].

Драгунов кейінгі басылымдардағы ресми мәлімдемелерде бұл санның қайталанбағанын және «интернирленген орыстардың» жалпы саны шамамен 10,5 мың адам деп көрсетілгенін атап өтеді.

Швейцарияда бұрынғы кеңес тұтқындары үшін арнайы лагерьлер құрылды. Олар күзетілетін барактарда тұрып, басқа әскери тұтқындардан бөлек ұсталды. Жұмыс күні 9-11 сағатты құрап, тұтқындар ең ауыр нысандарда жұмыс істеді. Тамақтануы нашар болды, лагерьлерде олар қысым көрді.

Драгунов кеңес әскери тұтқындарын өлтірудің көптеген мысалдарын келтіріп, биліктің озбырлығын және тұтқындарға деген жағымсыз қарым-қатынасты көрсетеді [11, 127-128 б.]. Орыс тұтқындарын түрмелерге қамап, тіпті Германияға қайта қуып жіберуге әрекеттенген. Интернирленген американдықтар мен ағылшындар орыс әскери тұтқындарына қарағанда әлдеқайда жақсы жағдайда ұсталған.

Автордың мәлімдеуінше, 1945 жылдың тамыз-қыркүйек айларында Швейцариядан барлығы 9603 бұрынғы тұтқын репатриацияланған [11, 129 б.].

1994 жылдың желтоқсанында Ресей Федерациясы Президенті жанындағы Саяси қуғын-сүргін құрбандарын ақтау жөніндегі комиссия өзінің отырысында бұрынғы кеңес әскери тұтқындары мен репатрианттарға қатысты жаппай репрессияны әшкерелейтін материалдарды қарады.

1996 жылы Комиссия өз жұмысының материалдарын жариялады [3]. Олар алты бөлімге бөлінген, олардың әрқайсысы нақты деректер мен статистикалық мәліметтерден басқа, тұжырымдар мен бағалауларды қамтиды. Бұл материал зерттеуші үшін аса үлкен қызығушылық тудырады.

Комиссия Сталин басшылығы кеңес әскери тұтқындарын жойғанын және оларға деген қатыгез, адамгершілікке жатпайтын қарым-қатынас жеңістен кейін де көп жылдар бойы сақталғанын мойындады [3, 94 б.]. КСРО-ның партиялық-мемлекеттік басшылығының репатрианттарға қатысты әрекеттері негізсіз саяси репрессия сипатына ие болды, оған ешбір ерекшеліксіз барлық бұрынғы әскери тұтқындар, барлық ересек азаматтық репатрианттар, сондай-ақ жаудан босатылған аумақта табылған барлық кеңес әскери қызметшілері – «қоршауда қалғандар» да ұшырады [3, 110 б.].

Осылайша, құжаттар құқықтық шектеусіздік пен заңсыздықты дәлелдейді. Мысалы, 1945-1953 жылдар аралығында ГУЛАГ-тан еш кем түспейтін бұл сұмдық машина-жұмысшы батальондар арқылы кем дегенде 1,5 миллион кеңес репатрианты, бұрынғы әскери тұтқындар мен әскери міндеттілер өтті, олардың басым көпшілігінің еш кінәсі жоқ еді [3, 108].

Ресейлік тарихшылардың жарияланымдарында бірден бірнеше даулы мәселе анықталды. Олардың бастысы – кеңес әскери тұтқындарының жалпы саны және қаза тапқандардың нақты мөлшері. Бұл екі мәселе бойынша әртүрлі дәлелдер келтірілсе де, әлі күнге дейін ортақ келісім (*консенсус*) табылмады.

Профессор В. И. Козловтың есептеулері бойынша, 1944 жылдың басына қарай 3,3 миллион кеңес әскери тұтқыны қайтыс болған. Ол босатылуға жете алмай қаза тапқандардың жалпы саны 4 миллион адамнан әлдеқайда көп деп санайды [12]. Онымен украиндық тарихшы, профессор В. Е. Король келіседі. Ол тұтқынға 6,3 миллионнан астам кеңес сарбаздары мен офицерлері түскенін, оның ішінде төрт миллионнан астамының

қаза тапқанын жазады. 1941-1944 жылдары оккупацияланған Украина аумағында 1,8 миллионнан астам әскери тұтқын жойылған [13]. Өз мақаласында ол Украинаның лагерьлері, облыстары және аудандары бойынша кеңес тұтқындарының қаза болуының сұмдық сандарын келтіреді.

Әскери тарихшылар М. А. Гареев пен В. В. Гуркин неміс тұтқынында шамамен 4 миллион адам болған деп пайымдайды. Екеуі де тұтқында 600-673 мың адам қаза тапты, 1 836 999 адам Отанына оралды, 900 мыңнан астамы Қызыл Армияға қайта шақырылды, 250 мыңы соғыстан кейін басқа елдерде қалды деп дәлелдейді. Екеуі де соғыс кезінде барлығы 4,5 миллион кеңес әскери қызметшісі із-түзсіз жоғалып, тұтқынға түсті деп есептейді [14]. Олар шетелдік тарихшылардың 5,2-5,7 миллион деген сандарын қабылдамайды, оны асыра сілтеу деп санайды. Осыған ұқсас деректер (*4 млн. 559 мың адам*) генерал-полковник Г. Ф. Кривошеевтің редакциясымен шыққан «Құпия белгісі алынды» атты статистикалық зерттеуде қайталанады [15]. Қаза тапқан тұтқындар саны 1 млн. 400 мың деп көрсетілген, бірақ бұл сан тым төмендетілген.

Дегенмен, Гареев пен Гуркиннің дәлелдерімен және жоғарыда аталған статистикалық жинақтың әдіснамасымен келісу қиын. Бұл тұйық шеңбер тудырады. Гуркин 1988 жылы құрылған және армия генералы Гареев басқарған КСРО Қорғаныс министрлігі комиссиясының нәтижелеріне сілтеме жасайды. Өз кезегінде, Гареев 1956 жылғы кеңес әскери тұтқындарының санын анықтау жөніндегі комиссияның нәтижелерін қолданады. «Гриф секретности снят» кітабы, біртүрлі болса да, аталған Қорғаныс министрлігі комиссиясының деректерін пайдаланады.

Бұл кітап объективтілікке және құжаттарды толық зерттеуге ұмтылғанымен, басқа тарихшылардың жетістіктерін жоққа шығарып, ГФР және басқа елдер ғалымдарының тұжырымдарын ескермейді. Кітапты құрастырушылар батыс тарихшылары тұтқынға түскен кеңес әскери тұтқындарының тағдыры туралы «жалған сурет» жасады деп санайды. Онда шатастырылған ұғымдар мен қайшылықтар көп. «Із-түзсіз жоғалғандардың» неліктен «тұтқындармен» біріктірілгені және «тұтқында болғандардың» барлығы неліктен қайтарымызсыз шығындарға жатқызылғаны толық түсінікті емес.

1998 жылғы маусымда Ресей Федерациясы Қарулы Күштерінің Бас штабы Ұлы Отан соғысындағы шығындар туралы ресми деректерді жариялады. Онда да тұтқынға алынған немесе берілген, із-түзсіз жоғалған адамдар саны 4 млн. 559 мың адам деп көрсетілген [16].

Жоғарыда аталған саяси қуғын-сүргін құрбандарын ақтау жөніндегі Комиссияның Анықтамасында 1941–1945 жылдардағы әскери тұтқындар туралы нақты және сенімді деректердің жоқтығы айтылады. Әсіресе соғыс

басында немістер қайтыс болғандардың тізімін жүргізбеген. Дегенмен, Анықтамада келесі деректер келтірілген: барлық соғыс жылдарында тұтқынға түскендердің жалпы санының 49%-ы құрайтын 2 миллионға жуық кеңес әскери қызметшісі 1941 жылдың жазында тұтқынға түскен. Қызыл Армияның 1942 жылдың жазындағы жеңілістері тұтқындардан тағы 1 млн. 339 адамның (33%) жоғалуына әкелді. 1943 жылы бұл шығын 487 мың адамды (12%), 1944 жылы 203 мың адамды (5%), ал 1945 жылы 40,6 мың адамды (1%) құрады [3]. Жалпы сан 4 069 600 адамды құрайды.

Комиссия материалдарында тұтқында қаза тапқандар саны туралы сенімді мәліметтер жоқ екендігі де айтылады. Әртүрлі дереккөздер бойынша бұл сан 1,23-тен 2 миллионға дейін жетеді. Тұтқынға түскендердің жалпы санының кемінде 31%-ы кеңес әскери тұтқындары қаза тапқан [3]. Шамамен 165-170 мың Қызыл Армия жауынгері, яғни тұтқынға түскендердің жалпы санының 4,0%-дан 4,2%-ға дейіні, Германияның қарулы күштерінде қызмет етуге кеткен.

Көптеген зерттеушілер әртүрлі сандарды келтіреді. П. Полян мен М. И. Семиряга 5,7 миллион адам деген санды ұстанады, оның ішінде 3,3 миллион адам тұтқында қайтыс болған немесе жойылған, оның 2 миллионға жуығы 1942 жылдың ақпанына дейін қаза тапқан. Полян сонымен қатар Бас штаб тарихшыларының есептеулеріне сыни көзқараспен қарайды, олардың сандарын неміс деректерімен нақты салыстыру әлі ерте екенін баса айтады. Бұл сандар неміс деректерінен 1–1,5 миллион адамға ерекшеленеді. Қалай болғанда да, кеңес тұтқындарының жойылу ауқымы орасан зор екені даусыз.

Жарияланған кітаптар, мақалалар және баяндамаларға жасалған талдау автордың тұтқын мәселесін, соғыстың қайғылы салдарын объективті түрде көрсетуге ұмтылғанын айғақтайды. Архивтік материалдардың әртүрлілігі, тарихшылар арасындағы пікірталастар, түрлі көзқарастар және кеңестік тұтқындардың тағдырын басқа ұлт өкілдерінің тұтқындарының тағдырымен салыстыру – осының бәрі әскери тұтқынды зерттеу сияқты күрделі міндетті неғұрлым терең түсінуге және оны бірлесіп шешуге ғана көмектеседі.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі

1. Уголовный кодекс. С изменениями на 1 июля 1938. М., 1938.
2. Дуглас И. А., Черон Ф.Я. Вычеркнутые из памяти. Советские военнопленные между Гитлером и Сталиным. Париж, 1994. С. 17,29; Андреев В. Все круги ада. Советские военнопленные во второй мировой войне// Независимая газета. 1999. 7 мая.
3. Судьба военнопленных и депортированных граждан СССР.

Материалы Комиссии по реабилитации жертв политических репрессий // Новая и новейшая история. 1996. №2. С. 93.

4. Военно-исторический журнал. 1992. №10. С. 28; Военно-исторический журнал. 1988. №9. С. 28.

5. Полян П.М. Жертвы двух диктатур. Остарбайтеры и военнопленные в третьем рейхе и их репатриация. М., 1996. С. 46-48.

6 Лемещук Н. М. Не склонив головы. Киев, 1978.

7. Брицкий П. П. Интернациональная солидарность в борьбе с фашизмом: деятельность антифашистского подполья в гитлеровских концлагерях. Львов. 1980.

8. Сафронов В. Г. Антифашистская борьба в нацистских концлагерях и участие в ней советских людей // Новая и новейшая история. 1989, №1. с. 50.

9. Алексеев Н. С. Злодеяния и возмездие. Преступления против человечества. М., 1986. С. 161.

10. Земсков В. Н. К вопросу о репатриации советских граждан 1944-1951 годы // история СССР. 1990. №4. С. 40. Подробный критический анализ данной статьи смотри: Полян П. Жертвы двух диктатур. С. 355-357.

11. Драгунов Г. П. Советские военнопленные, интернированные в Швейцарии // Вопросы истории. 1995. №2. С. 125.

12. Козлов В. И. О людских потерях Советского Союза в Великой Отечественной войне 1941-1945 гг. // История СССР. 1989. №2. С. 135.

13. Король В. Е. К вопросу трагедии советских военнопленных на территории Украины в 1941-1944 гг. // Проблемы военного плена: история и современность. Часть 1. Вологда, 1997. С. 37.

14. Гареев М. А. О мифах старых и новых // Военно-исторический журнал. 1991. №4. С. 47-48; Гуркин В. В. О людских потерях на советско-германском фронте в 1941-1945 гг. // Новая и новейшая история. 1992. №3. С. 223

15. Гриф секретности снят: потери Вооруженных сил СССР в войнах, боевых действиях и военных конфликтах. М.. 1993. С. 128-142. 338. Резкой критике цифровые данные, касающиеся плена, подвергнуты в книге: Дугас И. А. Черон Ф.Я. Вычеркнутые из памяти. Советские военнопленные между Гитлером и Сталиным. Париж, 1994. С. 404-408.

16. Известия. 1998. 25 июня.

САНДЫБАЕВА Д.М.,
*магистр педагогических наук, Институт истории и этнологии
им. Ч. Ч. Валиханова, лаборант филиала г. Астана,
г.Астана, Казахстан
dinaaara_85@bk.ru*

ИЗУЧЕНИЕ СУДЕБ КАЗАХСТАНЦЕВ В ПЛЕНУ ВО ВТОРОЙ МИРОВОЙ ВОЙНЕ: ИСТОРИОГРАФИЧЕСКИЙ ОБЗОР И ИСТОЧНИКОВАЯ БАЗА

Аннотация. Статья посвящена историографическому анализу исследований, раскрывающих судьбы казахстанцев, оказавшихся в плену во время Второй мировой войны. В работе рассматриваются основные направления и этапы изучения этой темы в отечественной историографии – от советского периода до новейших публикаций последних лет. На основе трудов казахстанских историков (*М. К. Козыбаева, Г. К. Кокебаевой, Г. С. Мендикуловой и др.*), архивных документов Казахстана, России и стран Европы, а также официальных материалов Государственной комиссии по полной реабилитации жертв политических репрессий прослеживается эволюция научных подходов и расширение источниковой базы [1; 2; 4; 5].

Современные работы опираются на новые источники базы данных, рассекреченные следственные дела, свидетельства очевидцев, публикации зарубежных архивов. Это позволяет не только восстановить забытые биографии, но и по-новому осмыслить вклад казахстанцев в общую победу, включая участие в европейских партизанских движениях и историю формирования и функционирования «Туркестанского легиона» [2; 4; 5].

Статья подчёркивает, что дальнейшее развитие историографии требует комплексного анализа индивидуальных судеб, систематизации документальных материалов и включения казахстанского опыта в широкий контекст истории Второй мировой войны.

Ключевые слова: Казахстан, Вторая мировая война, военнопленные, историография, архивные источники, Туркестанский легион, Сопротивление, историческая память.

Статья написана в рамках ГФ ИРН АР26102953, Министерство науки и высшего образования Республики Казахстан по теме «История пребывания военнопленных-казахстанцев в фашистских концлагерях на территории Польши, России, Украины, Белоруссии и стран Прибалтики»

Тема казахстанцев, оказавшихся в плену во время Второй мировой войны, остаётся одной из самых сложных и в то же время важнейших страниц отечественной истории. Она сочетает в себе трагедию человеческих судеб, масштабный исторический опыт и вопросы национальной памяти.

Несмотря на то, что в годы войны было мобилизовано более 1 378 000 жителей Казахстана почти четверть довоенного населения республики, судьба тех, кто оказался в плену, долгое время оставалась закрытой темой [2].

В советской историографии эта проблема либо обходилась молчанием, либо интерпретировалась в узком героико-патриотическом ключе. Военнопленные, попавшие в немецкие лагеря, не рассматривались как жертвы войны; напротив, их положение зачастую связывали с подозрением в измене. Только в годы независимости Казахстана появилась возможность открыто говорить о масштабах плена, реальных условиях содержания, участии казахстанцев в партизанском движении и Соппротивлении, а также о сложной истории их послевоенной репатриации и реабилитации [1;2;4;5].

Цель данной статьи – проследить, как в отечественной историографии изучалась эта тема, какие источники лежат в её основе и какие направления стали ведущими в последние годы.

В первые послевоенные десятилетия тема военнопленных в СССР рассматривалась крайне ограниченно. Работы того времени концентрировались на героических аспектах войны – трудовом подвиге, мобилизации тыла, массовом героизме на фронте. Судьбы пленных не входили в число допустимых исследовательских тем.

В казахстанской историографии того периода акцент делался на укреплении народного единства и подвигах фронтовиков. В трудах М. К. Козыбаева, Х. Абишева, С. Шакибаева, И. Кенжебаева подчёркивалась мобилизация казахстанцев и их вклад в общую победу. Однако участь оказавшихся в плену не рассматривалась вовсе [7].

Это объяснялось не только идеологическими рамками, но и отсутствием доступа к архивным источникам. Материалы НКВД–МГБ о фильтрационных лагерях, допросах и следственных делах оставались закрытыми, поэтому историки не имели возможности объективно оценить масштабы трагедии. В официальной историографии вопрос плена фактически отождествлялся с предательством, что формировало устойчивое общественное табу [7].

Уже в 1960-е годы предпринимались первые попытки осмыслить участие советских военнопленных, в том числе казахстанцев, в европейском движении Соппротивления. Так, И. И. Маляр собрал сведения о 95 воинах, принимавших участие в антифашистской борьбе в восьми странах Европы (*цит. по: Мендикулова*) [2]. Однако эти исследования оставались эпизодическими и не имели системного характера. В казахстанской историографии тех лет сохранялась установка на изображение войны исключительно через подвиг и героизм, тогда как трагедия плена, депортаций и коллаборационизма оставалась на периферии научного интереса [7].

Собретением независимости Казахстана изменилась и исследовательская повестка. Снятие идеологических ограничений и открытие архивов позволили историкам обратиться к реальной картине плена. В этот период появляются первые специальные публикации, основанные на архивных документах. Г. К. Кокебаева одной из первых систематизировала данные о казахстанцах, оказавшихся в немецких лагерях, и показала масштабы трагедии. Г. С. Мендикулова исследовала участие казахстанцев в партизанском движении Европы и в антифашистском Сопротивлении [1; 2].

Проблема участия казахстанцев во Второй мировой войне в странах Европы является комплексной и объединяет сразу несколько направлений: участие в частях Красной армии, формирование Туркестанского легиона, включение в партизанские отряды и движение Сопротивления, а также вопросы репатриации, фильтрации и судьбы «невозвращенцев». Такое тематическое многообразие делает исследование военнопленного опыта особенно значимым: судьбы казахстанцев отражают все основные противоречия эпохи – от насильственного выбора между жизнью и смертью до борьбы за право вернуться на родину [3].

Появились работы, посвящённые Туркестанскому легиону формированию, созданному нацистами из военнопленных народов Средней Азии. Впервые в отечественной историографии был поднят вопрос о сложной мотивации его участников, об условиях, в которых они оказались, и о том, как многие из них впоследствии перешли на сторону Сопротивления [2].

Именно в этот период произошёл переход от идеологического осуждения к пониманию военнопленных как жертв тоталитарных и оккупационных режимов. Публикации 1990–2000-х годов стали основой для формирования нового взгляда – не обвинительного, а гуманитарного и документального [1; 2].

Современная казахстанская историография характеризуется расширением источников и новым уровнем анализа. Исследователи всё чаще обращаются к индивидуальным судьбам – конкретным историям людей, оказавшихся в плену, их побегам, участию в партизанских отрядах, возвращению домой и последующей репатриации [2; 4; 5].

Большую роль сыграли публикации Государственной комиссии по полной реабилитации жертв политических репрессий (*т. VIII и IX, 2022–2023 гг.*), в которых собраны данные о десятках тысяч казахстанцев – военнопленных, спецпереселенцах, репатриированных гражданах. Эти издания открыли доступ к новым архивным документам, ранее недоступным исследователям [4; 5].

Современные авторы З.Е. Кабульдинов, А.Р. Бейсекеева, Б.С. Сарсенбаев,

Ж.К. Садыкова активно развивают направления микроисторического и междисциплинарного анализа. Их внимание сосредоточено на том, как память о плене отражается в общественном сознании, семейных архивах, музейных коллекциях [6].

Важнейшим направлением последних лет стало обращение к мемуарным и устным источникам. Ещё в начале 1990-х годов начали публиковаться воспоминания бывших узников и legionеров. Среди них книга А. Толганбаева «Исповедь судьбы жестокой» (1993), в которой автор рассказал о пережитом в фашистских лагерях и посвятил свой труд жертвам как немецких, так и советских концлагерей. Большое значение имеют и интервью профессора Г. М. Мендикуловой с казахстанскими ветеранами, проживавшими за рубежом, Мухтаром Карабаем и Кунтуганом Байзелбеком. Эти свидетельства раскрывают человеческое измерение темы и помогают соединить документальные источники с личной памятью [2; 3].

Стоит отметить сотрудничество с зарубежными исследовательскими центрами и архивами. В научный оборот вводятся документы из **Bundesarchiv** (Германия), **Archives nationales de France**, **Arolsen Archives**, а также материалы Института национальной памяти Польши. Эти источники позволяют уточнить судьбы военнопленных из Казахстана, установленные по именам и местам захоронений [8–10].

В казахстанских и европейских исследованиях также уделяется внимание участию казахстанцев в партизанском и антифашистском движении Европы. По архивным данным, уроженцы Казахстана сражались во Франции, Италии, Польше, Югославии, Чехословакии; многие из них были удостоены посмертных наград, хотя их имена долгое время оставались известны лишь специалистам [2].

В казахстанской историографии тема участия казахов во Второй мировой войне на территории Европы получила развитие сравнительно поздно. Как отмечает А. К. Нурманова, ещё долго сохранялись идеологические ярлыки, мешавшие объективному изучению судьбы тех, кто оказался за пределами СССР. Людей, вынужденно покинувших родину или оказавшихся в плену, нередко называли «предателями» или «шпионами», что делало само упоминание об их существовании нежелательным. Лишь после 1990-х годов, с открытием архивов и появлением мемуарных публикаций, стало возможным говорить об этих страницах честно и взвешенно [3].

Исследовательница подчёркивает, что проблема участия казахстанцев в европейских событиях Второй мировой войны является многослойной: участие в регулярных частях Красной армии, в Туркестанском легионе, в движении Сопротивления и партизанских отрядах, а также вопросы репатриации и судьбы «невозвращенцев» [3].

Источниковая база изучения темы чрезвычайно широка. Она объединяет документы разных стран и уровней от личных писем и следственных дел до сводных статистических отчетов. Важнейшими архивами являются:

- Российский государственный архив социально-политической истории (*РГАСПИ*) – документы о фильтрации, учётах и возвращении военнопленных;

- Российский государственный архив новейшей истории (*РГАНИ*) – материалы о решениях правительственных комиссий;

- Государственный архив Российской Федерации (*ГА РФ*) – отчеты лагерных управлений;

- Спецгосархив МВД Республики Казахстан и СГА УИиС ДП г. Алматы – следственные дела, анкеты и статистика пленных из Казахстана;

- зарубежные архивы: **Arolsen Archives**, **Bundesarchiv**, **Archives nationales de France**, а также архивы Польши и Италии [4; 5; 8–10].

Не менее значимы мемуарные и устные источники. В последние годы Институт истории и этнологии им. Ч. Ч. Валиханова проводит сбор устных свидетельств семей военнопленных; эти рассказы восполняют пробелы официальных документов и позволяют увидеть войну «глазами человека» [6].

Современная историография темы сочетает традиционные архивные методы с подходами микроистории. Историки стремятся не только восстановить хронологию событий, но и понять, как память о плене живёт в обществе [1; 2]. Работы последних лет показывают, что судьба военнопленных это не просто часть военной истории, а важный элемент коллективной идентичности. Через изучение архивов и личных свидетельств происходит восстановление человеческого измерения войны [2; 6].

В этом смысле казахстанская историография постепенно становится частью международного научного поля. Исследования Кокебаевой, Мендикуловой, Кабульдинова и их коллег нередко цитируются зарубежными авторами польскими, немецкими, французскими историками, изучающими судьбы советских узников. Совместные конференции, выставки и публикации способствуют формированию единого научного пространства памяти о Второй мировой войне [1; 2; 6].

Сегодня историки стремятся не только выявлять документы, но и осмыслить, каким образом память о плене формируется в обществе. В музеях и архивах Казахстана постепенно создаются коллекции, посвящённые судьбам военнопленных, а родственники ищут имена своих дедов и прадедов через электронные базы данных и общественные инициативы. Эти процессы показывают, что история войны становится не только предметом науки, но и частью гражданской памяти, объединяющей поколения [4; 5].

История казахстанцев, оказавшихся в плену, – это не только история страданий, но и история мужества и человеческого достоинства. От тотального замалчивания в советский период до открытого разговора в современной науке – путь длиной почти в восемь десятилетий. Сегодня казахстанская историография уверенно движется к созданию целостной картины этой темы: соединяются архив, документ, воспоминание и гуманитарное осмысление. Благодаря новым публикациям и международным архивам восстанавливаются тысячи забытых имён, уточняются маршруты лагерей и мест захоронений [4; 5; 8–10].

Впереди работа по созданию цифровой базы данных, включающей всех казахстанцев, прошедших через плен, и дальнейшее развитие международного сотрудничества. Исследование судеб военнопленных – это не только научная задача, но и акт исторической справедливости, возвращающий память людям, чьи имена долгие годы оставались в забвении [4; 5].

Список использованной литературы

1. Кокебаева Г. К. Советские военнопленные и интернированные в годы Второй мировой войны. – Алматы: Қазақ университеті, 2010. – 324 с.
2. Мендикулова Г. С. Казахстанцы в партизанском движении и Сопротивлении в Европе (1941–1945 гг.). – Алматы, 2017. – 268 с.
3. Нурманова А. К. Изучение проблемы участия казахов во Второй мировой войне в странах Европы в казахстанской историографии // Вестник Института истории государства. – 2020. – № 2 (91). – С. 134–141.
4. Государственная комиссия по полной реабилитации жертв политических репрессий. Т. VIII. Военнопленные и интернированные граждане Казахстана (1941–1956). – Астана, 2022.
5. Государственная комиссия по полной реабилитации жертв политических репрессий. Т. IX. Репатриация и послевоенные судьбы военнопленных. – Астана, 2023.
6. Кабульдинов З. Е. Казахстан во Второй мировой войне: документы и исследования. – Астана, 2020. – 412 с.
7. Козыбаев М. К. История Казахстана: уроки и размышления. – Алматы: Ғылым, 1998. – 415 с.
8. Arolsen Archives – International Center on Nazi Persecution. Bad Arolsen, Germany. – <https://arolsen-archives.org>.
9. Bundesarchiv (*Federal Archives of Germany*). Freiburg / Koblenz / Berlin. – <https://www.bundesarchiv.de>.
10. Archives nationales de France. Pierrefitte-sur-Seine, France. – <https://www.archives-nationales.culture.gouv.fr>

ШАРИПОВ А.,
*магистр гуманитарных наук, сеньор – лектор Кокшетауский
университет им. Ш. Уалиханова
г.Кокшетау, Казахстан*

САЛИМОВ А.,
*магистр гуманитарных наук, сеньор – лектор Кокшетауский
университет им. Ш. Уалиханова
г.Кокшетау, Казахстан*

МУКАЖАНОВ Н.,
*директор Кокшетауской средней школы №8
г.Кокшетау, Казахстан*

СПИСКИ ВОЕННОПЛЕННЫХ-КАЗАХСТАНЦЕВ АКМОЛИНСКОЙ ОБЛАСТИ КАК ИСТОЧНИК ПО ИЗУЧЕНИЮ ИСТОРИЧЕСКОЙ ПАМЯТИ О ВТОРОЙ МИРОВОЙ ВОЙНЕ

Аннотация. В статье освещаются архивные сведения о бывших военнопленных-казахстанцев из Акмолинской области. Материалы государственных архивов являются важными источниками по военной истории Казахстана. Анализ данных материалов позволяет раскрыть малоизвестные факты о событиях Второй Мировой войны.

Ключевые слова: исследование, война, военнопленные, лагерь, источники.

В условиях нарастающей геополитической нестабильности и усиления международной напряжённости особую значимость приобретают вопросы обеспечения национальной безопасности и укрепления обороноспособности государства. Эти процессы сопровождаются повышенным вниманием научного сообщества к проблемам отечественной истории, в том числе и к вопросам военного строительства и развития оборонной политики Казахстана.

Современный Казахстан позиционирует себя как государство, последовательно проводящее миролюбивую внешнюю политику и развивающее добрососедские, взаимовыгодные отношения с партнёрами по региону и с ведущими странами мира. Практика многовекторного сотрудничества, осуществляемая Казахстаном, служит важным примером эффективного взаимодействия государств, находящихся в различных частях света.

Военная история Казахстана на современном этапе получает новое развитие благодаря активной исследовательской деятельности

отечественных историков. Их труды способствуют выявлению и осмыслению малоизученных аспектов национальной истории, расширяют представления о формировании и развитии казахстанской государственности в контексте обеспечения её оборонных интересов.

Одним из важных направлений современной военной истории Казахстана является исследование судьбы казахстанцев – участников и военнопленных периода Второй мировой войны. Данная тема занимает особое место в национальной историографии, поскольку отражает не только военные, но и гуманитарные, нравственные аспекты исторической памяти народа.

Осмысление подвига и трагедии казахстанцев, оказавшихся в плену, имеет большое значение для формирования патриотического сознания, укрепления национального самосознания и воспитания уважения к истории собственного государства. Долг каждого гражданина Республики Казахстан – помнить о героизме и испытаниях своих соотечественников, защищавших Родину, и бережно относиться к историческому наследию страны.

Военная история Казахстана располагает обширной и разнообразной источниковой базой, позволяющей всесторонне изучать события и участников Второй мировой войны. Значительный массив документов составляют отчёты командования, списки рядового и офицерского состава воинских подразделений, фронтовые сводки и боевые донесения, которые отражают ключевые аспекты военных действий и позволяют документально восстановить ход исторических событий.

Анализ архивных источников имеет важное значение для реконструкции военного пути казахстанцев, участвовавших в боевых действиях на различных фронтах, а также для изучения их судьбы в годы плена. Документальные материалы позволяют установить имена, боевые заслуги и жизненные обстоятельства многих солдат и офицеров, чьи подвиги долгое время оставались неизвестными широкой общественности.

Изучение проблемы участия казахстанцев во Второй мировой войне и их судьбы в плену имеет свою историографию, формировавшуюся на разных этапах развития отечественной науки. В советский период данная тема рассматривалась преимущественно в контексте героизма народов СССР, при этом вопрос о военнопленных долгое время оставался закрытым и недостаточно исследованным. Лишь с обретением Независимости Казахстана появились условия для объективного и всестороннего анализа архивных материалов, ранее недоступных исследователям.

Современные казахстанские историки внесли значительный вклад в изучение этой проблемы, обратившись к новым источникам и интерпретациям, что позволило расширить представления о масштабах участия казахстанцев в войне и трагедии плена.

Современные исследования, посвящённые судьбам казахстанцев – участников Второй мировой войны и военнопленных, направлены на восстановление исторической справедливости и сохранение памяти о поколении, прошедшем через тяжелейшие испытания военного времени. Основная цель таких работ заключается в выявлении, систематизации и введении в научный оборот архивных источников, а также в анализе социально-исторических, морально-психологических и культурных аспектов пребывания казахстанцев в плену.

Задачи исследования включают изучение масштабов участия выходцев из Казахстана в военных действиях, определение численности и судьбы военнопленных, установление географии лагерей и условий содержания, а также осмысление их вклада в послевоенное восстановление страны. Продолжение этой работы имеет важное значение для укрепления исторической памяти, патриотического воспитания и формирования национального самосознания.

Военная история Казахстана включает немало примеров героизма, самоотверженности и трагедий, оставивших глубокий след в национальной памяти. Одной из таких страниц является история 106-й Акмолинской казахской национальной кавалерийской дивизии, почти полностью погибшей в боях под Харьковом весной 1942 года. Изучение её судьбы имеет не только военно-историческое, но и нравственно-патриотическое значение, поскольку отражает вклад казахстанцев в борьбу против фашизма.

106-я Акмолинская казахская национальная кавалерийская дивизия была сформирована в городе Акмолинске 10 декабря 1941 года по сокращённому штату. Личный состав дивизии комплектовался в основном жителями Акмолинской, Кустанайской, Карагандинской, Восточно-Казахстанской, Северо-Казахстанской и Павлодарской областей.

Весной 1942 года дивизия, входившая в состав 6-го кавалерийского корпуса, участвовала в боевых действиях под Харьковом, где понесла катастрофические потери. По данным акта приёмки, составленного специальной комиссией 6-го кавалерийского корпуса 15 мая 1942 года, численность дивизии составляла 4091 человек. Вооружение при этом было крайне недостаточным: 102 винтовки, 3100 шашек, 46 миномётов калибра 50 мм и 18 миномётов при наличии 3180 лошадей. Такая слабая оснащённость, наряду с ошибками командования и недостаточной разведкой, привела к гибели соединения.

Почти никто из бойцов не выжил. Остатки дивизии попали в окружение и оказались в немецком лагере военнопленных «Дулаг-205». Немногие, кому удалось вернуться, прошли через советские фильтрационные лагеря и долгие годы вынуждены были хранить молчание о своём подвиге.

Документы дивизии были уничтожены в ходе окружения. Сегодня на месте сражения установлена мемориальная плита, напоминающая о жертве акмолинских кавалеристов.

Архивные источники о 106-й дивизии крайне скудны. Даже в архиве Министерства обороны Российской Федерации (*г. Подольск*) сохранились лишь краткие сведения о том, что документы соединения были захвачены противником [1, сс.17-18].

Следует отметить, что судьба военнопленных-красноармейцев осложнялась тем, что фашистская Германия отказалась соблюдать нормы международного военного права в их отношении. Это объяснялось тем, что Советский Союз, не присоединившийся к Женевской конвенции 1929 года, не рассматривался Германией как правопреемник Российской империи, подписавшей Гаагские конвенции [1, с.21]. В итоге советские военнопленные рассматривались в Германии как наемники. Положение их в лагерях было крайне сложным. Отсутствовали элементарные условия для человека. В лагерях была высокая смертность среди военнопленных-казахстанцев.

Акмолинская область в целом внесла значительный вклад в общенародное дело Победы. В годы Великой Отечественной войны на фронт было направлено более 63 тысяч жителей региона. Только за первые два года войны было призвано свыше 56 тысяч акмолинцев, а в трудовую армию мобилизовано 32 415 человек, что составило почти ¼ населения области [2, с.12].

История 106-й Акмолинской казахской национальной кавалерийской дивизии – это символ мужества, преданности и трагической судьбы казахстанских воинов, отдавших жизнь во имя свободы Родины. Несмотря на недостаток документальных свидетельств, память о них сохраняется в архивах, научных трудах и народном сознании. Изучение подобных эпизодов позволяет глубже осознать масштаб участия казахстанцев во Второй мировой войне и значимость их вклада в общую Победу.

Поиск и систематизация сведений о казахстанцах, попавших в плен во время Второй мировой войны, продолжают и в наши дни. Новый импульс этому направлению исследований был придан в мае 2015 года, когда Парламент Федеративной Республики Германии (*Бундестаг*) принял решение о выплате денежной компенсации бывшим советским военнопленным. Размер единовременной выплаты составлял 2 500 евро, а документы для получения средств принимались до конца сентября 2017 года.

Архив Президента Республики Казахстан выступил гарантом подлинности представленных документов и оказал содействие в их оформлении. Всего помощь была оказана 17 гражданам Казахстана – бывшим военнопленным, имевшим право на компенсацию [2].

Вопрос о правовом статусе советских военнопленных остаётся предметом активных дискуссий. Казахстанские историки подчёркивают, что их работа направлена не на реабилитацию бывших пособников нацистов, как ошибочно утверждают некоторые политические деятели, а на восстановление исторической справедливости в отношении тех, кто сохранил верность присяге и проявил мужество. Среди них – военнопленные, расстрелянные за отказ служить Германии, участники партизанских движений, награждённые правительствами европейских стран, а также те, кто организовывал побег из лагерей и спасал других пленников [3].

Отдельного внимания заслуживает категория военнопленных, известных под названием «хиви» (*от нем. Hilfswilliger* – «добровольный помощник»). После попадания в плен или окружение многие советские солдаты соглашались выполнять вспомогательные работы при немецких частях – рыть окопы, строить блиндажи, ухаживать за лошадьми – в обмен на питание и минимальные бытовые условия. Формально «хиви» не считались пленными в полном смысле слова и напоминали вольнонаёмных работников. По данным некоторых немецких источников, их численность могла достигать миллиона человек. По данным архивных источников имеются сведения о том, что выходцы из Акмолинской области были вынуждены работать на предприятиях в Германии. Исследование этих документов могло бы осветить ранее неизученные факты из военной истории Казахстана. Однако в советское время эта тема оставалась табуированной, а многие из таких людей после освобождения подверглись суровым репрессиям.

Изучение судеб казахстанских военнопленных Второй мировой войны не только восполняет пробелы в исторической памяти, но и помогает объективно осмыслить трагические страницы прошлого, избегая политизации и идеологических искажений.

Постановления Государственного комитета обороны СССР от 16 июля 1941 г. и приказ народного комиссара обороны № 270 от 16 августа 1941 г. фактически санкционировали внесудебные расправы в отношении военнослужащих, оказавшихся в плену или перешедших на сторону противника [4, с.57]. Данные решения значительно осложнили положение военнопленных, усилив массовые случаи их перехода на сторону врага в условиях угрозы голодной смерти, отсутствия медицинской помощи и бесчеловечного обращения в лагерях.

Среди оказавшихся в плену были и военнослужащие, призванные из Казахстана. Известны документально подтверждённые случаи гибели уроженцев Акмолинской области: Мухатов Кошал, 1907 г. р., г. Акмолинск (лагерь Шталаг 327, выбыл 11 мая 1944 г.), а также Сартаев Махтан,

Сиздыков Темиргали, Туманбаев Махмед, Шинбаев Курмангали и другие. Некоторые бывшие военнопленные в своих жалобах указывали, что им грозил расстрел за отказ сотрудничать с противником, а согласие на службу рассматривалось ими как единственная возможность выжить и вернуться домой. Многие из этих людей до сих пор не были реабилитированы.

Комиссия Российской Федерации по реабилитации жертв политических репрессий отмечала, что бесчеловечное отношение советского руководства к пленным военнослужащим проявилось ещё в 1940 г., когда 5,5 тыс. советских военнопленных, переданных финнами, были немедленно направлены в лагеря, частично осуждены, а многие бесследно исчезли [4, с.58].

Советские карательные органы не допускали существования в глубоком тылу бывших военнопленных-казахстанцев, обладавших военным опытом, говоривших на казахском языке и обсуждавших идеи Независимого Казахстана. Наблюдавшие высокий уровень жизни и культуры в европейских странах, они вызывали подозрения у властей и нередко подвергались политическим репрессиям.

Значительная часть бывших офицеров, оказавшихся в плену, была уничтожена. Рядовые военнослужащие направлялись на длительные сроки заключения в лагеря ГУЛАГ. Вместе с тем в числе не реабилитированных до сих пор остаются многие бывшие военнопленные, не принимавшие непосредственного участия в боевых действиях – ветеринары, ездовые и лица, выполнявшие вспомогательные функции. Их судьба остаётся одной из малоизученных страниц военной истории Казахстана и требует дальнейшего архивного и правового осмысления.

В архивах имеются множество документов, которые ранее были не исследованы и требуют своего анализа с целью осветить новые факты из военной истории Казахстана. Так, например, архивные материалы из Специализированного государственного архива Департамента полиции Акмолинской области, документы Ф. 1442 «Прокуратура Целиноградской области» Государственного архива Акмолинской области. В документах указаны обвинительные заключения по уголовным делам бывших военнопленных-казахстанцев.

По вопросу о реабилитации военнопленных, оказавшихся в 1939-1945 гг. в плену фашистской Германии и других европейских странах, имеются персональные уголовные дела осужденных по ст. 58-1 п. «Б», не реабилитированных рядовых солдат, ефрейторов, унтер-офицеров. Следует отметить, что в делах обвинение часто было построено на основании самих показаний бывших военнопленных. Не задействованы фактические материалы отрядов французских партизан о том, что перешедшие на сторону бывшие военнопленные – казахстанцы принимали участие в сражениях против немецко-фашистских войск

(имеются конкретные фамилии). Встречаются в документах факты, когда военнопленные – казахстанцы сбежали и возвращались в состав Красной Армии, активно участвовали в сражениях, получали ордена и медали за мужество, отвагу и тд. В целом на деле доказывали свою преданность. Особо нужно отметить, что необходимо исследовать архивные списки и карточки фондов фильтрационных лагерей, здесь имеется информация о том, что военнопленные – казахстанцы работали на предприятиях в Германии. В наши дни эти факты малоисследованны.

Таким образом, изучение списков военнопленных – казахстанцев из Акмолинской области является важным историческим источником при исследовании Военной истории Казахстана периода Второй мировой войны.

Список использованной литературы

1. Материалы Государственной комиссии по полной реабилитации жертв политических репрессий (*20-50 годы XX века*). Т.9. Военнопленные – казахстанцы Второй Мировой войны. Акмолинская область. Сборник документов и материалов. Составители тома: Г.К. Кокебаева, К.Ш. Алимгазинов, Н.Т. Асилов, Б.А. Джапаров, Е.Б. Бятов, А.С. Макипов / Под общей ред. Е.Т. Карина. – Астана. 2022. – 632 с.
2. DAZ Deutsche Allgemeine Zeitung // <https://daz.asia/ru/izuchaya-istoriyu-voennoplennyh-kazahstantsev-vtoroj-mirovoj-vojny/>
3. e-history.kz // <https://e-history.kz/ru/news/show/5151>
4. Садыкова Б. История Туркестанского легиона в документах. Алматы, 2002. – 248 с.
5. Материалы Государственной комиссии по полной реабилитации жертв политических репрессий (*20-50 годы XX века*). Т.8. Военнопленные – казахстанцы Второй Мировой войны. Сборник документов и материалов. Составители тома: Г.К. Кокебаева, К.Ш. Алимгазинов, Н.Т. Асилов, Е.Б. Бятов / Под общей ред. Е.Т. Карина. – Астана. 2022. – 200 с.
6. Материалы Государственной комиссии по полной реабилитации жертв политических репрессий (*20-50 годы XX века*). Т.10. Военнопленные – казахстанцы Второй Мировой войны. Северо-Казахстанская область. Сборник документов и материалов. Составители тома: Г.К. Кокебаева, Г.С. Ныгыметов, А.Г. Ибраева, С.З. Маликова, Н.Т. Асилов, К.Ш. Алимгазинов, Б.А. Джапаров, Е.Б. Бятов / Под общей ред. Е.Т. Карина. – Астана. 2022. – 648 с.
7. Есмағанбетов К.Л. Түркістандық әскері тұтқындар: Құжаттар мен материалдар жинағы. Туркестанские военнопленные: Сборник документов и материалов. – Алматы: «Арыс» баспасы, 2019 – 296 бет.
8. Государственный архив Акмолинской области. Ф.1442.
9. Государственный архив Акмолинской области. Ф.1115.

ЕКІНШІ ДҮНИЕЖҮЗІК СОҒЫС ЖЫЛДАРЫНДАҒЫ ПОЛЬША ЛАГЕРЛЕРІНДЕГІ ҚАЗАҚСТАНДЫҚ ӘСКЕРИ ТҰТҚЫНДАР

Аңдатпа. Польша аумағындағы концлагерлерде тұтқында болған қазақстандық әскери тұтқындардың тағдыры туралы мәселе мұқият зерделеуді талап ететін тарих ғылымының маңызды және көп қырлы аспектісі болып табылады. II дүниежүзілік соғыс кезеңіндегі Польша аумағындағы әскери тұтқындардың зерттелу тарихы *отандық тарихнамада жанана түрде қарастырылады. Қазақстандық әскери тұтқындар мәселесі Кеңестік әскери тұтқындар бір бөлігі ретінде қарастырылатынын ескерсек*, II дүниежүзілік соғыстағы Польша жеріндегі қазақстандық әскери тұтқындар мәселесін зерттеушілердің негізгі объектісіне айналуы қажет. Жаһандану және тарихи жадыны қайта қарау жағдайында осы тақырыпты зерттеу әсіресе өзекті болып отыр.

Түйін сөздер: Екінші дүниежүзілік соғыс, тұтқын, жауынгер, фашизм, совет әскері.

Мақала ҚР ҒЖБМ ҒК АР26102953 «Польша, Ресей, Украина, Беларусь және Балтық елдері аумағындағы фашистік концлагерьлерде қазақстандық әскери тұтқындардың болу тарихы» ғылыми жобасы аясында дайындалған.

Екінші дүниежүзілік соғыс адамзат тарихында ең қайғылы оқиға ретінде жазылды. Бұл соғысқа әлемнің көптеген елдері тартылып, жүздеген миллион адамның өміріне теріс әсерін тигізді. Соғыстың салдарынан бейбіт тұрғындар ғана емес, әскери қызметшілер мен соғыс тұтқындары да зор зардап шекті. Әсіресе, соғыс жылдарында әскери тұтқындардың жағдайы өзекті мәселелердің біріне айналды. Тұтқынға түскендердің ішінде саны жағынан ең көбі – Кеңес Одағының жауынгерлері болды. 1941 жылы 22 маусымда нацистік Германияның Кеңес Одағына соғыс жарияламастан шабуыл жасауы Қызыл Әскер үшін күтпеген жағдай болды. Кеңес әскері соғысқа дайын емес еді. Бұл жағдай әскери құрылымдағы ұйымдастырушылық әлсіздікпен, қару-жарақ пен әскери техниканың жетіспеушілігімен күрделене түсті. Соның салдарынан кеңестік жауынгерлер жаппай тұтқынға түсе бастады.

Тұтқындардың қатарында қазақстандық жауынгерлер де аз болған жоқ. Олардың көпшілігі Польша аумағында орналасқан фашистік концлагерьлерге жөнелтілді. Бұл лагерлерде тұтқындар адам төзгісіз жағдайда ұсталды: аштық, ауру-сырқау, жүйелі азаптаулар мен ауыр еңбекке

мәжбүрлеу кең таралған еді. Тұтқынға түскен кеңес жауынгерлерінің құқықтары халықаралық құқық нормаларына қайшы түрде жиі бұзылды. Зерттеу аясы Польша территориясында тұтқынға түскен қазақстандық әскери тұтқындар, Екінші дүниежүзілік соғыста қазақстандық әскерлер Кеңес құрамында болғандықтан, тарихнама тақырыбы осы зерттеулер аясында орын алады. Соғыстан соң ең алдымен кеңес әскерлерінің тұтқындағы тағдыры турасында 1945 жылдан бастап комиссия жұмысын бастады. Поляк зерттеушісі Гжегож Мотыка өз мақаласында Веслав Марчикке сілтеме жасап бүгінгі заманауи Польша территориясында 77 лагерь орналасқандығын айтты. Аталған комиссия өз жұмысын құжат ретінде жариялап, құжат жинағында аумақтағы концлагердің тарихы, кеңес әскери тұтқындардың түсуі, олардың режимі, жерленген жерлеріне сот-сараптамалық экспертизаларын жүргізілген құжаттар көрсетілді. Комиссия құрамында медициналық эксперт, дәрігерлер, т.б болды. Актте Үшінші Рейх басқарған басшылықтың басқарумен орындалған концлагерьлердің болуы және онда орналасқан тұтқындар оның ішінде кеңестік тұтқындарға жасалған қастандықтарды эгзгумация, адам денесін қарау арқылы, куәгерлердің айтуымен нақты дәлелдерді келтіру арқылы құжаттар жасалды. Мысалы: «Об убийстве немцами советских военнопленных в крепости Демблин (*Иван-город*) и в некоторых других немецких лагерях на территории Польши». Кеңес Одағының Үкіметі соғыс біткен соң Төтенше мемлекеттік комиссия жібереді. Комиссия құрамында Әділет басқармасының өкілі, медицина саласының профессоры, бас сот-сараптамалық expertі т.б өкілдер болды. Польша жақтан Әділет вице-министрі, Апелляциялық соттың вице-прокуроры, Варшава аудандық сотының вице прокуроры сияқты өкілдері болды. Датнер «Преступления немецкого-фашистского вермахта в отношении военнопленных во второй мировой войне» еңбегінде Польша территориясында болған біраз лагерьлер туралы сөз қозғайды соның бірі Демблиндегі кеңес әскерлері болған лагерь немесе басқаша атауы «фронтшталаг №307». Датнер жазуы бұл 4 лагерьді қамтыды: Демблин, Зажече, Понятова и лагерьный лазарет «Болонья». Аталған шталаг арқылы 180,000 кеңес әскерінің болғандығын, 1941 жылдың аяғы мен 1942 жылдың басында 100,000 мың адам болғаны туралы ақпарат береді. Шталагта 80,000 мыңнан астам кеңес әскерінің қайтыс болған дейді [2, 361 б.]. Комиссия берген ақпарат бойынша 1941-1942 жылдар аралығында аштық, азаптау, ату, улану, жұқпалы ауру тарату арқылы 132 мың кеңес әскерінің көзін жойды [1, 4 б.]. Осыдан-ақ, кеңес тұтқындарының күнделікті өмірін, Екінші дүниежүзілік соғыс адамзат тарихында терең із қалдырды, бұл қақтығыстың ең қасіретті аспектілерінің бірі соғыс тұтқындарының жаппай қырылуы болды. Жан түршігерлік қылмыстар орын алған осындай орындардың бірі Ивангород деген

атпен белгілі Демблин бекінісі болды. Мұнда, Польшадағы басқа неміс лагерлеріндегі сияқты, кеңестік әскери тұтқындар қатыгездікке ұшырап, жүйелі түрде өлтірілді. Бұл оқиғалар қайғылы оқиғаның ауқымын ғана емес, соған әкелген себептерді де түсіну үшін мұқият талдауды қажет етеді.

Датнер Польша территориясында орналасқан лагерьлер туралы жазып өтеді. Жоғарыда аталған комиссия жұмысына сілтеме бере отырып, түсініктеме береді.

1941 жылдың маусымынан бастап Екінші дүниежүзілік соғыстың соңына дейін неміс тұтқынына түскен Кеңес әскерінің саны туралы осы күнге дейін зерттеушілер арасында ортақ пікір жоқ. Мәселен, поляк зерттеушісі Якуб Войтковяк өзінің мақаласында К. Штрайтқа сілтеме бере отырып, барлық кеңестік тұтқындар санын 5,7 млн. Ал, оның ішінде тұтқында қайтыс болғандар саны 3,3 млн (57,8%) деп көрсетеді [Войтвяк, 2017: 18]. Бірақ, неге өте көп сан деген сұраққа К.Штрайттың зерттеуі бұл тақырып аясында «классикалық» болып табылады, жоғарыда көрсетілгендей келтірген кеңестік әскери тұтқындардың жалпы саны мен неміс тұтқынында қаза тапқандардың саны туралы есептер қазір ең объективті болып саналады және фашистік режимнің қылмыстық әрекетінің дәлелі болып қала береді. Кіріспе бөлімінде нақты әскер дайындағының жоқтығы деп көрсетіледі. 1937-1938 жылы болған репрессия сияқты себептер, ұрыс алаңында Кеңес әскері командир-басшыларға кенде болды.

Тұтқындар мәселесі өз зерттеу аясында II дүниежүзілік соғыс жылдарындағы кеңестік әскери тұтқындардың мысалында, зардап шеккендердің ең көп санаты ретінде қарастырылады. Осы мәселеге байланысты XX ғасырдың 90-шы жылдарында архив материалдары негізінде зерттеулер жарыққа шықты. Зерттеуші П. Полян өз еңбегінде II дүниежүзілік соғыс кезінде Германиядағы неміс басқыншыларының тарапынан мәжбүрлі еңбекке салынған, депортацияланған азаматтар мен соғыстан кейін КСРО-ға оралған кеңестік әскери тұтқындар, жұмысшылардың тағдырын жан-жақты әрі дәйекті түрде сипаттады [4]. Қазақстандық тарихшы Г. Көкебаева бұл еңбектің ерекшелігін атап өтті. П. Поляанның «Нам запретили белый свет...» атты еңбегі аталған мәселе бойынша тағы бір іргелі еңбек болып табылады. Еңбекте тұтқынға түскен сарбаздардың күнделіктері мен әскерилер туралы естеліктер альманахы және соғыстан кейінгі кезең туралы мәселелерін қарастырған. Зерттеуде алты күнделікті (*С. Воропаевтың, Пахомовтың, Михалева, Барановтың, Пилипенко мен Андреевтің*) талдаған [5].

1990 жылдан бастап жылы бұл мәселені зерттеу тарихында жаңа кезең басталды. Осы кезеңде кеңестік әскери тұтқындар туралы ақпаратты қамтитын анықтамалықтар мен энциклопедиялар пайда бола бастады: «1941-1945 жылдардағы Ұлы Отан соғысында кім кім болды. Қысқаша

анықтама», сондай-ақ «неміс фашистік лагерлері, геттолар, басқа да мәжбүрлі ұстау орындары және азаматтарды Германияға және Еуропаның басқа елдеріне жұмысқа күштеп әкету туралы құжаттарды сақтау орындары туралы анықтамалық Ұлы Отан соғысы кезеңі 1941-1945 ж.» және тағы басқалар жариялана бастады.

Отандық тарихнамада қазақстандық тұтқындар мен Екінші дүниежүзілік соғысқа қатысушы қазақстандық азаматтар туралы ең алғашқы еңбектердің бірі А.Нүсіпбековтың «Могучий арсенал великой Отечественной войны Советского Союза» [9]1947 жылы шыққан мақаласы. Республиканың жеңіске жету жолындағы қосқан үлесі мен қазақстандықтардың Отан соғысына қатысуы туралы түсінік бере отырып, архив құжаттарын пайдаланғандығымен құнды. Кейінгі 1950 жылдары әскери журналист Г.Әбішовтың [10] еңбегінде қазақ жауынгерінің майданда жүргізілген саяси жұмыстарды көрсете білді. Отандық жетекші ғалымдардың М.Қозыбаев «Казахстан – арсенал фронта» (*Қозыбаев, 1970*), К.Алдажұманов зерттеулері, Т.Б. Балақаев (*Алдажұманов, Балақаев, 1980*) мақалалары соғыс тарихының «ақтандақтары» алғаш рет ұлттық бөлімдер мен құрамаларды қалыптастыру және қимылдарына қатысу мәселелері, қазақ халқының еңбек армиясына қатысу тарихы, қазақ халқының қайғылы тағдыры әскери тұтқындар мәселесі, қарсылық қозғалысы мен Түркістан легионының тарихы көтерілді.

Оның ішінде қазақстандық тұтқын С.Воропаев турасында сөз қозғауға болады. Сергей Воропаевтың күнделігі, фашизм концлагерьлерінің қорлығын бастан өткерген әскери тұтқын, оның ішінде Қызыл Армияда қызмет еткен қазақстандық солдаттардың ішкі күйзелісінің құнды куәлігі болып табылады. Воропаевтың күнделігін зерттеу арқылы біз әскери тұтқындардың күнделікті өміріндегі мәселелеріне тереңірек үңіле аламыз, сондай-ақ концлагерьлердің қиын жағдайлары олардың тұлғасын қалай бұзғанын түсінеміз.

С.Воропаев болған Ламсдорф лагері 1946 ж. Фашистік басқыншылармен олардың сыбайластарының қылмыстарын анықтау және тергеу жөніндегі төтенше мемлекеттік комиссияның есебінде Оппельн қаласы 1941-1945 жылдар аралығында №344 стационар лагері ретінде қалыптасты. Мұнда «1941 года стали поступать советские, английские и французские военнопленные» [8, 3 б.]. Құжатта лагерьде болған қатыгездіктер тұтқын С.Воропаев жазған ақпараттармен сай келеді. «Наиболее распространенным методом истребления советских военнопленных в Ламсдорфском лагере была продажа заключенных для работы на предприятиях различных германских фирм, где их беспощадно эксплуатировали до полной потери сил и смерти» [8, 4 б.]. Тұтқын өз күнделігінде «Могила и шахта? То есть одно» [7, 140 б.] аштық пен қиындықтың көрінісі және концлагерьлерде

әскери тұтқындарды қажытатын әрі жиі өлімге әкелетін жұмыстарға мәжбүр еткен. Воропаев өз күнделігінде жұмыс істеу тәжірибесін егжей-тегжейлі сипаттайды, онда өлімші шаршауға қарамастан, ол бір сәтке тынығуға да мұрша бермейтін жағдайын жазған. «Бір минуттық тұрып қалу – таяқтың құны» деп жазған ол, кеңес сарбаздарының концлагердегі зорлықты көрсетті. Ауыр жұмыстар ұзақ уақытқа созылып, әлсіз сарбаздарға физикалық жазалау қолданылды немесе ату жазасына тартылды. Екінші дүниежүзілік соғыс – адамзат тарихындағы ең қасіретті кезеңдердің бірі. Бұл соғыс миллиондаған адамның өмірін жалмап, адамгершілік құндылықтарға үлкен соққы берді. Соғыс жылдарындағы ең ауыр беттердің бірі – әскери тұтқындардың тағдыры болды. Фашистік Германияның Кеңес Одағына тұтқиылдан шабуылы салдарынан миллиондаған кеңес жауынгері, соның ішінде қазақстандық сарбаздар да, тұтқынға түсті. Олар Польша жеріндегі концлагерьлерде адам төзгісіз тағдыры, аштық, ауру, ауыр еңбек пен өлім жазасының құрбаны болды.

Зерттеу барысында архивтік құжаттар мен поляк, ресейлік және қазақстандық ғалымдардың еңбектері кеңестік әскери тұтқындардың жағдайын жан-жақты сипаттайды. Польшада жүргізілген комиссиялар мен сараптамалар нәтижесінде лагерьлердегі қатыгездік фактілері дәлелденіп, фашистік режимнің қылмыстары ашылды. Бұл деректер Екінші дүниежүзілік соғыстың тек майдан даласындағы шайқастармен шектелмей, адам тағдыры мен ар-намысына қарсы жасалған ауыр қылмыстар кезеңі болғанын көрсетеді.

Қазақстандық тұтқындардың, соның ішінде С.Воропаев сияқты сарбаздардың күнделіктері мен естеліктері – сол зұлмат кезеңнің тарихи айғағы.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі

1. Бюллетены о злодеяниях на территории Польши. Комиссионные акты по делу.
2. Датнер Ш. Преступления немецко-фашистского Вермахта в отношении военнопленных во Второй Мировой войне / Пер. с польского Я. О. Немчинского; Вступит. статья С. К. Тимошенко; Под ред. Д. С. Карева. – М.: Изд-во иностр. лит-ры, 1963. – 486 с /// Datner, S. Zbrodnie Wehrmachtu na jeńcach wojennych w II wojnie światowej, Warszawa, 1961.
3. Штрайт К. «Они нам не товарищи...»: Вермахт и советские военнопленные в 1941-1945 гг. / Пер. с нем. И. Дьяконова, предисл. и ред. И. Настенко. – М.: АНО «Русское историческое общество» НП ИД «Русская панорама», 2009. – 480 с.
4. Полян П.М. Жертвы двух диктатур: Жизнь, труд, унижения и смерть

советских военнопленных и оstarбайтеров на чужбине и на родине. 2-е изд., перераб. и доп. М.: «Российская политическая энциклопедия» (РОССПЭН), 2002. 896 с.

5. П. Полян, Н. Поболь. «Нам запретили белый свет...»: Альманах дневников и воспоминаний военных и послевоенных лет / Состав. П. Полян, Н. Поболь. – М.: «Российская политическая энциклопедия» (РОССПЭН), 2006. 416 с.

6. Полян П. Военнопленный Сергей Воропаев. «Жизнь в наземном аду, только без смолы» // Полян П. «Если только буду жив...»: 12 дневников военных лет. СПб.: Нестор-История, 2021. С. 287-326.

7. Простор. Литературно-художественный и общественно-политический ежемесячный журнал (*В наземном аду*). 2005. С. 135–149.

8. Сообщение Чрезвычайной Государственной Комиссии по установлению и расследованию злодеяний немецко-фашистских захватчиков и их сообщников. О преступлениях, совершенных германским правительством и германским верховным командованием над советскими военнопленными в лагере «Ламсдорф». – М.: Госполитиздат, 1946. — 34 с.

9. Нусупбеков А.Н. Могучий арсенал великой Отечественной войны Советского Союза. Известия АН КазССР. Серия историческая. 1947. Вып. 3, 73-84 бб.

10. Абишев Г.А. Казахстан в Великой Отечественной войне Советского Союза 1941-1945 гг. Алма-Ата, 1958 и др.

ЕКІНШІ ДҮНИЕЖҮЗІЛІК СОҒЫС КЕЗЕҢІНДЕГІ КЕҢЕСТІК ӘСКЕРИ ТҰТҚЫНДАРЫНЫҢ ПОЛЯК ТАРИХНАМАСЫНДА ЗЕРТТЕЛУІ

Аңдатпа. Мақалада Екінші дүниежүзілік соғыс жылдарындағы кеңестік әскери тұтқындардың тағдырын поляк тарихнамасында зерттеу ерекшеліктері қарастырылады. Кеңестік әскери тұтқындардың жаппай қырғынға ұшырауы – XX ғасырдың ең ірі адамзаттық қасіреттерінің бірі ретінде талданады. Зерттеу барысында Польшадағы ғылыми еңбектердің қалыптасу кезеңдері, зерттеу әдістері және тақырыпқа деген қоғамдық-саяси көзқарастардың ықпалы сипатталады.

Түйін сөздер: Екінші дүниежүзілік соғыс, кеңестік әскери тұтқындар, поляк тарихнамасы, тарихи жады, неміс лагерлері, идеологиялық фактор.

Екінші дүниежүзілік соғыс – адамзат тарихындағы ең қасіретті кезеңдердің бірі. Бұл соғыс тек майдан даласындағы қантөгіспен ғана емес, сонымен қатар бейбіт халық пен әскери тұтқындардың жаппай қырғынға ұшырауымен де ерекшеленеді. Соғыс жылдары неміс армиясының тұтқынына түскен Қызыл Армия сарбаздарының тағдыры – XX ғасыр тарихындағы аса ауыр және моральдық тұрғыдан күрделі мәселелердің бірі. 1941–1942 жылдары неміс концлагерьлерінде 2 миллионнан астам кеңестік әскери тұтқын аштық пен адам төзгісіз жағдайлардың салдарынан көз жұмды, олардың елеулі бөлігі Польшаның аумағында қаза тапқан.

Бұл тарихи трагедия ұзақ уақыт бойы кеңестік және батыс тарихнамасында біржақты немесе жеткіліксіз зерттеліп келді. Кеңес өкіметі тұтқынға түскен сарбаздарға «сатқын» ретінде қараса, Батыс зерттеушілері, соның ішінде поляк тарихшылары да, ұзақ уақыт бойы бұл тақырыпқа идеологиялық себептермен бейтарап немесе теріс көзқарас танытты. Дегенмен, XX ғасырдың екінші жартысынан бастап Польшада бұл мәселе ғылыми тұрғыдан талдана бастады.

Кеңестік әскери тұтқындар мәселесінің поляк тарихнамасында зерттелуі – бүгінгі таңда тарихи әділдік пен жады саясатының өзегіне айналған маңызды тақырыптардың бірі. Бұл зерттеудің өзектілігі бірнеше факторлармен айқындалады.

Біріншіден, Екінші дүниежүзілік соғыстың адамзатқа тигізген әлеуметтік және гуманитарлық зардабын терең түсіну үшін әскери тұтқындар мәселесін кешенді зерттеу қажет. Кеңестік әскери

тұтқындардың тағдыры тек әскери тарихтың ғана емес, сонымен қатар халықаралық құқық, адам құқығы және тарихи әділеттілік мәселелерінің бір бөлігі болып табылады.

Екіншіден, поляк тарихнамасы осы мәселені зерттеуде өзіндік көзқарасы мен даму кезеңдері бар ерекше бағыт. Поляк ғалымдары Станислав Плоский, Здислав Лукашкевич және басқа зерттеушілер еңбектері арқылы бұл тақырыптың ғылыми айналымға енуіне және тарихи ақиқаттың қалпына келтірілуіне зор үлес қосты.

Үшіншіден, қазіргі жаһандану жағдайында тарихи жадының сақталуы, өткенге әділ баға беру, соғыс қылмыстарын мойындау мен құрбандарды еске алу – өркениетті қоғамның маңызды белгілерінің бірі. Сондықтан кеңестік әскери тұтқындар трагедиясын поляк тарихнамасы тұрғысынан зерделеу тарихи сананы қалыптастыру мен ұжымдық жадыны жаңғыртудың маңызды құралы болып табылады.

Екінші дүниежүзілік соғыс тарихындағы ең ірі қылмыстардың бірі, ал құрбандар саны бойынша Холокосттан кейінгі екінші орында тұрған немістердің тұтқынға түскен Қызыл Армия сарбаздарын жою әрекеті болып табылады. 1941 жылдың күзі мен 1942 жылдың соңына дейін неміс әскери тұтқындар лагерлерінде, негізінен аштық пен адам төзгісіз өмір сүру жағдайларының салдарынан 2 миллионнан астам тұтқын қаза тапты. Олардың едәуір бөлігі Польшаның аумағында қырғынға ұшырады.

Бұл қылмыстың ауқымына қарамастан, аталған тақырып тарихнамада әлі күнге дейін толық зерттелмеген. КСРО-да тұтқынға түскен қызыләскерлерге, кем дегенде, сатқын ретінде күдікпен қаралды. Сталин қайтыс болғаннан кейін мұндай айыптаулар қайталанбағанымен, назар көбінесе тұтқыннан қашып, партизан қозғалысына қосылған немесе ауыр жағдайда немістерге қарсы күрес жүргізген жауынгерлерге аударылды.

Поляк тарихнамасы бұл салада елеулі ғылыми жетістіктерге жеткенін атап өткен жөн. Кеңестік әскери тұтқындардың тағдырына арналған алғашқы ғылыми еңбек соғыстан кейін бірден 1946 жылы жарық көрді. Польшадағы неміс қылмыстарын зерттеу жөніндегі комиссия *(1949 жылдан бастап Польшадағы гитлерлік қылмыстарды тергеу комиссиясы)* шығарған бюллетеньде көрнекті поляк ғалымы Станислав Плоскийдің мақаласы жарияланды. Онда алғаш рет трагедияның ауқымын анықтауға талпыныс жасалды. Автор өз қорытындыларында кеңестік арнайы комиссиялардың зерттеу нәтижелеріне сүйенді. Бұл комиссиялар поляк ғалымдарының қатысуымен Польша аумағындағы неміс қылмыстары орындарын тексеріп, *(жерлеу орындарын эксгумациялау арқылы да)* құрбандардың санын анықтауға және куәгерлердің айғақтарын жинауға тырысты.

Кеңес жауынгерлерінің тұтқынға түскеннен кейінгі тағдыры туралы жинақталған деректер аталған комиссиялардың жұмысы нәтижесінде белгілі болды. Бұл мәліметтер бірнеше жылдан соң Здислав Лукашкевичтің «Польша жеріндегі лагерьлерде кеңестік әскери тұтқындарды жою» атты мақаласында жүйеленіп, жарияланды. Мақаланың өзі-ақ (*«жжою» ұғымын тікелей қолдануы арқылы*) мәселенің трагедиялық сипатын айқын көрсетеді [1, 20-б.].

Польша Халық Республикасы кезеңінде бұл мәселе ең толық түрде Шимон Датнердің «Екінші дүниежүзілік соғыста неміс-фашистік вермахттың әскери тұтқындарға қарсы қылмыстары» атты еңбегінде көрініс тапты. Кітап 1961 жылы Варшава қаласында жарық көрді. Автор еңбегін, атауынан аңғарылғандай, немістердің өздеріне қарсы соғысқан барлық армиялардың әскери тұтқындарына жасаған қылмыстарына арнаған. Бұл еңбекте 1939 жылдың қыркүйегінде Польша армиясы тұтқындарының жаппай қырғынға ұшырауы, антигитлерлік коалиция елдерінің тұтқынға түскен ұшқыштарының жазалануы, сондай-ақ Италия капитуляциясынан кейін неміс лагерлеріне жеткізіліп, сатқын ретінде қарастырылған итальян сарбаздарының тағдыры жөнінде мәліметтер қамтылған.

Кеңестік әскери тұтқындардың тағдырына автор жеке тарау арнап, онда неміс билігінің тұтқындарға қатысты ұстанған саясатын және кейбір лагерьлердің сипаттамасын берген.

Мәселені тұтас қарастыруға ұмтылған мұндай еңбектердің қатарында Веслав Марчиктің, сондай-ақ 1989 жылдан кейін жарық көрген Ежи Хольцердің зерттеулері бар. Сонымен бірге, жекелеген лагерьлерге арналған еңбектер де басылып шықты. Олар негізінен Польшадағы гитлерлік қылмыстарды тергеу комиссиясы жинаған материалдарға сүйенген. Бұл қатарға Станислав Заберовский, Мечислав Бартничак, Анджей Янковский мен Ян Петшиковский, сондай-ақ жуырда жарық көрген Анджей Рыбактың еңбектері жатады. Аталған тақырыпты зерттеуде Ламбиновице – Ополедегі әскери тұтқындар орталық музейінің қызметкерлері де үлкен үлес қосты. Бұдан бөлек, Грациан Бояр-Фиалковский мен Эугениуш Дрвотаның кітаптарын атап өтуге болады. Кеңестік әскери тұтқындардың тағдыры туралы мәліметтер концентрациялық лагерьлерге арналған еңбектерде де кездеседі.

«Саяси тұрғыда сенімсіз элементтер» деп танылған сарбаздар дәл осындай лагерьлерге жіберілген. Олардың бірі – Майданек лагері, ол Германияның КСРО-ға қарсы соғыс ашар алдындағы кезеңде құрылған. Сондай-ақ Штуттгоф концлагерінде Балтық теңізі порттарында интернирленген кеңестік теңізшілер ұсталса, Аушвиц лагері кеңестік саяси қызметкерлерге алғаш рет «Циклон Б» газы қолданылған сынақ алаңына айналды.

Концлагерьлерде ауыр жараланған және мүгедек тұтқындар да жойылды: мысалы, 1943 жылдың 10 желтоқсанында Эстониядан әкелінген жаралы тұтқындар мен мүгедектер Аушвиц лагерінде газбен өлтірілген.

Қызыл Армия жауынгерлерінің тұтқынға түскеннен кейінгі қайғылы тағдыры туралы деректер лагерь тұтқындарының естеліктерінде және куәгерлердің айғақтарында да көрініс тапқан. Кеңестік әскери тұтқындар мәселесі поляк Қарсыласу қозғалысына арналған еңбектерде де маңызды орын алды, әсіресе коммунистік және халықтық бағыттағы ұйымдар қызметіне қатысты зерттеулерде. Бұл тұрғыда Юлиан Тобияш, Рышард Назаревич, Ирена Пачиньска, Станислава Левандовска, Ежи Гмитрук және басқа да авторлардың еңбектерін атап өткен жөн [2, 102-б.].

Зерттеушілердің есебі бойынша, 1941–1945 жылдары Германия Қызыл Армияның 5 734 528 сарбазын тұтқынға алған, олардың 3 350 000-ы 1941 жылдың желтоқсанына дейін ұсталған. Алғашында оларды «өтпелі лагерьлерге» (*дулагтар*) жіберіп, кейін іріктеу жүргізілді. Осы іріктеу барысында еврейлер мен саяси комиссарлар анықталып, 1941 жылғы 6 маусымдағы «Комиссарлар туралы жарлыққа» сәйкес атылған.

Офицерлер арнайы офлагтарға, ал қатардағы жауынгерлер шталагтарға жіберілді. Бұл лагерьлер негізгі және оларға бағынатын бөлімшелер түрінде ұйымдастырылды. Веслав Марчиктің деректері бойынша, қазіргі Польша аумағында осындай 77 лагерь болған. Бұл санға Польша мемлекетінің соғысқа дейінгі шығыс шекараларында орналасқан лагерьлер мысалы, Львов, Владимир-Волынский, Рава-Русская қалаларындағы лагерьлер кірмейді.

Аталған тақырыпқа арналған поляк тарихи әдебиеттерінің бірінші ерекшелігі – олардың басым бөлігі қазіргі Польшаның аумағындағы соғыс тұтқындарының тағдырына арналғандығында. Польша Халық Республикасының кезеңінде зерттеушілерге соғыстан бұрынғы Польша аумағының шығыс бөлігін зерттеу мүмкін болмады. Сондықтан бұл аймақтарда орналасқан лагерьлер туралы тақырып зерттеу нысанына айналмады және энциклопедиялық әдебиеттерде де аталмады. Ал Польшаның 1945 жылдан кейін алған жерлеріндегі лагерьлер туралы мәліметтер көбірек қарастырылды. Бұл жағдай 1989 жылдан кейінгі кезеңде де айтарлықтай өзгерген жоқ, себебі кейінгі зерттеулердің басым бөлігі поляк халқының шығыстағы шығындарына, яғни КСРО мен украин ұлтшылдарының қылмыстарына бағытталды.

Поляк тарихшыларының еңбектеріне ортақ екінші маңызды ерекшелік – олардың барлығы дерлік 1941-1942 жылдары тұтқынға түскен Қызыл Армия сарбаздары әдейі және жүйелі түрде жойылған деген ортақ көзқарасты ұстанады. Мұны еңбектердің өз атауларынан да көруге болады. Мәселен, Шимон Датнердің еңбегінде «Кеңес соғыс тұтқындары лагерьлері

– қырып-жою лагерьлері» деген бөлім бар. Автор былай деп жазады: «Батыс елдерінің тұтқындарына арналған лагерьлер адам өмірінің ең төменгі талаптарына шамамен сай келген болса, кеңес тұтқындарына арналған лагерьлер алдын ала жоспарланған, ерекше қатыгездікпен жүзеге асырылған жою жүйесінің басты буыны болды. (...) «Қауіпті» деп танылған тұтқындарды нацистер әдейі жоюға тырысты. Ал қалғандарына өмір сүру мүмкіндігі болмайтындай «арнайы жағдайлар» жасалды, олардың тағдыры тез әрі арзан өліммен аяқталды».

Тұтқындардың өмір сүру жағдайлары төтенше ауыр болды: тамақ пен санитарлық жағдайдың жоқтығы, далада ашық аспан астында ұсталуы олардың жаппай қырылуына алып келді. Мысалы, Мунина ауылы мен Радымно қаласы арасындағы лагерьде тұтқындар ашық аспан астында ұсталып, төсеніш ретінде сабан да берілмеген, ал тамақ ретінде тек қызылша жапырағы ұсынылған. Немістердің «жабдықтау мәселесіндегі қателік» туралы түсіндірмелері сенімсіз, өйткені күзетшілер жергілікті халықтың тұтқындарға тамақ беруіне тыйым салып, тіпті жол бойындағы азық-түлікті де жинап тастайтын болған.

Куэгерлердің естеліктері де осы көзқарасты қуаттайды. Мәселен, Австриядағы Гузен лагерьінің тұтқыны Станислав Гжесюк былай деп еске алады: «Маған ормандағы екі кеңес офицерін ату – мейірімділік болып көрінді, себебі оларды өлімге қию лагерьдегі азапты өмірден жеңілдеу еді». Ал Армия Крайова сарбазы Юзеф Моджеевский Шебне ауылындағы жағдайды былай суреттейді: «1941 жылдың күзі. Немістер бірнеше мың кеңес сарбаздарын осында әкелді. Қыс бойы аштық пен суықтан күн сайын бірнеше ондаған адам өлді. Олардың мәйіттері арбалармен жақын маңдағы сайға апарып көмілді. Көктемге қарай небәрі 90 тұтқын ғана тірі қалды, кейін олар белгісіз бағытқа жөнелтілді».

Неміс деректері бойынша, 1942 жылдың басында 2 миллионнан астам кеңес тұтқыны қайтыс болған. Эпидемиялық сүзек соншалықты кең таралды, тіпті неміс күзетшілерінің өзі өле бастады. Бұл Вермахт басшылығын алаңдатқан. Зерттеушілердің есебі бойынша неміс лагерлерінде 3,3 миллион кеңес тұтқыны, яғни 57,8%-ы қаза болған. З. Лукашкевичтің мәліметінше, Польша аумағында кем дегенде 484 мың тұтқын өлтірілген, оның 224 мыңы Люблин аймағында. Веслав Марчиктің бағалауынша, қазіргі Польшаның аумағында 500-800 мың тұтқын, соның ішінде 200–250 мыңы Люблин өңірінде қаза болған. Бұл мәліметтер бұрынғы Польша шығыс шекарасындағы (*қазіргі Беларусь, Литва және Украина жерлері*) лагерьлерде өлгендерді қамтымайды.

Кеңес майданындағы жеңіліс және Мәскеу түбіндегі сәтсіздіктен кейін немістер тұтқындарға қатысты саясатын аздап өзгертті. 1944 жылға қарай көптеген тұтқындар Силезия мен Домбровск көмір бассейніндегі

132 еңбек лагеріне жіберілді. Аштық пен бақылау сақталғанымен, 1941 жылмен салыстырғанда жағдай біршама жақсарды [3, 120-б.].

Бастапқы кезеңде тұтқындар екі таңдау алдында тұрды: аштықтан өлу немесе немістер жағына өту. 1989 жылға дейін коллаборационизм тақырыбы зерттеуге тыйым салынған болатын. Ресми нұсқада немістермен ынтымақтасқан адамдар аз, ал көпшілігі алғашқы мүмкіндік туған кезде қашуға тырысқан деп көрсетілді. Ал коммунистік режим құлағаннан кейін зерттеушілер, керісінше, немістер жағына өткендердің антикоммунистік ұстанымын баса көрсете бастады.

Германия жағында шамамен 1 миллион адам соғысқан, олардың бір бөлігі көмекші полиция жасақтарында қызмет етті. Мысалы, Травники қаласында құрылған арнайы полиция бөлімшелері, Люблин округінің СС басшысы Одило Глобочник ұйымдастырған, толығымен бұрынғы кеңес тұтқындарынан құралды.

Поляк әдебиетінде кеңестік соғыс тұтқындарының тағдырына арналған еңбектердің елеулі бөлігі олардың лагерьлерден қашу әрекеттеріне арналады. Зерттеушілердің мәліметінше, соғыс жылдары шамамен 67 мыңдай қашу оқиғасы болған, оған жеке қашулар да, топтық қашулар да кіреді.

Бұқаралық сипаттағы басқа еңбектерде кеңестік тұтқындардың неміс бомбалаушы ұшағын айдап қашу оқиғасы (*Узедом аралындағы лагерьден*) жиі суреттелген. Бұл эпизод кейінірек Михаил Девятаевтың «Күнге қарай ұшу» атты еңбегінде кеңінен баяндалды.

Едәуір қызықты мәселе – лагерьлерден қашқан кеңестік тұтқындарға жергілікті поляк халқының көрсеткен көмегі. Көп жағдайда поляктар тұтқындарға ешқандай пайда күтпестен, жанашырлықпен көмек көрсеткен, әсіресе 1939-1941 жылдары кеңестік оккупацияға түспеген аймақтарда мұндай көмек кең таралған. Дегенмен, бұл адамгершілік әрекеттер неміс билігі тарапынан қатал жазаланды. 1941 жылғы 23 қазанда генерал-губернатор Ганс Франк арнайы «Генерал-губернаторлықтағы соғыс тұтқындары жөніндегі бұйрыққа» қол қойып, поляк халқына тұтқындармен кез келген байланыс орнатуға қатаң тыйым салды.

Бұл бұйрыққа сәйкес: Қашқан тұтқындарды жасырған, оларға азық-түлік немесе киім берген, тіпті жол сілтеген адамдар түрме жазасына кесілді. Сонымен қатар, тұтқындарға көмек көрсеткен ауылдық округтерге жеке немесе ұжымдық айыппұл салынды. Алайда іс жүзінде жағдай бұдан да ауыр болды – тұтқындарды жасырған адамдар еврейлерді құтқарғандармен бірдей жазаға тартылды, яғни көбінесе оқиға орнында атып өлтірілді.

Польшаның Гитлер қылмыстарын зерттеу комиссиясы дайындаған «1939-1945 жылдары поляк жерінде гитлершіл оккупанттар жасаған қылмыстар орындары мен фактілерінің тізімі» атты құжатта, сондай-

ақ Чеслав Мадайчик пен Станислава Левандовска еңбектерінде кеңестік тұтқындарға көмектескені үшін жазаланған жүздеген поляктардың тағдыры баяндалады [4, 163-б].

Олардың ерліктерін есте сақтау мақсатында кейбір нақты мысалдар келтіріледі: 1942 жылғы 10 қарашада гитлершіл полиция мен вермахт сарбаздары ауылға жазалау акциясын ұйымдастырып, 18 тұрғынды өлтірді. Сол күні Ян Стельмахтың үйінің ауласында бірнеше кеңестік сарбаз атылды. Олардың бірі ғана аты-жөні анықталған – Сергей Корнилов. Бұл жазалау шарасының себебі – ауыл тұрғындарының жақын маңдағы лагерьден қашқан кеңес сарбаздарына көмек көрсетуі еді. Осы деректер поляк халқының адамгершілік пен батылдық танытып, кеңес тұтқындарына көмектескенін, бірақ бұл әрекеттері үшін фашистер тарапынан аяусыз жазаланғанын көрсетеді.

Екінші дүниежүзілік соғыс кезеңіндегі кеңестік әскери тұтқындар тағдыры – XX ғасыр тарихындағы ең күрделі әрі аз зерттелген мәселелердің бірі. Бұл трагедия тек соғыстың әскери аспектісімен ғана емес, адам құқығы, гуманизм және тарихи әділдік тұрғысынан да ерекше мәнге ие. Кеңестік әскери тұтқындардың жаппай қырылуы адамзат тарихындағы ең ауыр гуманитарлық қылмыстардың бірі ретінде бағалануға тиіс.

Поляк тарихнамасында бұл тақырыптың зерттелуі ұзақ уақыт бойы саяси және идеологиялық шектеулерге ұшырап келді. Соғыстан кейінгі алғашқы онжылдықтарда Кеңес Одағымен байланысқан кез келген зерттеу бағыты күдік тудырғандықтан, көптеген ғалымдар бұл мәселеге ашық түрде назар аударуға батылдық танытпады. Дегенмен, 1946 жылы Станислав Плоский мен кейіннен Здислав Лукашкевич бастаған зерттеулердің нәтижесінде кеңестік әскери тұтқындар трагедиясының шынайы көлемі мен тарихи маңызы ашыла бастады.

Қазіргі таңда поляк тарихнамасы аталған тақырыпты ғылыми негізде қарастыруда айтарлықтай ілгеріледі. Бұл бағыттағы еңбектер тек тарихи деректерді қалпына келтірумен шектелмей, сонымен қатар ұжымдық жады мен тарихи әділеттілікті қалпына келтіруге де бағыттталып отыр. Польша мен бұрынғы кеңестік кеңестік арасындағы ғылыми ынтымақтастық осы тақырыпты жан-жақты зерттеуге мүмкіндік берді.

Зерттеу нәтижелері көрсеткендей, кеңестік әскери тұтқындар мәселесін зерттеу тек өткеннің қайғысы мен қателіктерін еске алу ғана емес, сонымен бірге бүгінгі әлемде бейбітшілік пен адамгершілік құндылықтарын қорғау қажеттігін еске салатын тарихи сабақ болып табылады. Сондықтан да бұл тақырып қазіргі гуманитарлық ғылымдар жүйесінде өзектілігін жоғалтпай, болашақта да зерттеуді қажет етеді.

Пайдаланылган әдебиеттер тізімі

1. Мотыка Г. Трагедия советских военнопленных во время второй мировой войны в польской историографии // Советские военнопленные во время Второй мировой войны на польских землях: сб. ст. / науч. ред. Я. Войтковяк; пер. М.А. Крисань; науч. коне. В.А. Невежин. – СПб.: Алетейя, 2018. – С. 20-35.
2. Галицкий В. Судьба военнопленных и интернированных поляков в СССР (1939-1951 гг) // Обозреватель. – 2011. – №1. – С. 101-115.
3. Хмеляж А. Забытые солдаты. Бывшие военнопленные-солдаты и офицеры Красной армии в армии Крайовой // Советские военнопленные во время Второй мировой войны на польских землях: сб. ст. / науч. ред. Я. Войтковяк; пер. М.А. Крисань; науч. коне. В.А. Невежин. – СПб.: Алетейя, 2018. – С. 118-135.
4. Горыцкий Л. Отношение польского гражданского населения к советским военнопленным во время Второй мировой войны // Советские военнопленные во время Второй мировой войны на польских землях: сб. ст. / науч. ред. Я. Войтковяк; пер. М.А. Крисань; науч. коне. В.А. Невежин. – СПб.: Алетейя, 2018. – С. 160-184.

САТЫБАЛДИНА М.Б.
«Астана медицина университеті» аға оқытушысы
Астана қ., Қазақстан

ДЖАКЕТ А.Б.
«Астана медицина университеті» КеАҚ 2 курс студенті
Астана қ., Қазақстан
dzhaketanel@gmail.com

ЕКІНШІ ДҮНИЕЖҮЗІЛІК СОҒЫС ЖЫЛДАРЫНДАҒЫ ПОЛЬША АУМАҒЫНДАҒЫ КОНЦЛАГЕРЬЛЕРДЕГІ ҚАЗАҚСТАНДЫҚ ӘСКЕРИ ТҮТҚЫНДАРДЫҢ ТАҒДЫРЫ

Аңдатпа. Бұл мақала Екінші дүниежүзілік соғыс кезіндегі Польша аумағындағы неміс-фашистік концлагерьлерінде болған қазақстандық әскеритұтқындардыңтағдырынзерттеугеарналған. Жұмыстатұтқындардың Освенцим және Травники сияқты лагерьлердегі географиясы, олардың адам төзгісіз тұрмыстық жағдайлары және нәсілдік, ұлттық белгілеріне байланысты жасалған қысымдарға баса назар аударылады. Зерттеудің негізгі құндылығы – аман қалған қазақ тұтқындарының елге оралғаннан кейінгі күрделі тағдырын талдау және тарихи әділеттілікті қалпына келтіру.

Түйінді сөздер: қазақстандық тұтқындар, концлагерьлер, Польша, Освенцим, Травники, тұрмыстық жағдай, репатриация, филътрация.

Қазақстандық жауынгерлердің Екінші дүниежүзілік соғыстағы трагедиясының маңызды бөлігі – олардың фашистік концлагерьлердегі ауыр тағдыры. Көптеген зерттеулер Кеңес тұтқындарының жалпы санын қамтығанымен, қазақ жауынгерлерінің нақты қай лагерьлерде болғанын, олардың тұрмыс – тіршілігін және елге оралғаннан кейінгі күйін жеке талдау тарихи жадыны сақтау үшін өте қажет.

Бұл зерттеу тақырыбының мақсаты – Польша аумағындағы ірі лагерьлердегі қазақ тұтқындарының географиясын, оларға жасалған нәсілдік қысымның ерекшеліктерін және олардың репатриациядан кейінгі өмірлік жолын жан-жақты қарастыру арқылы жаңа деректерді ғылыми айналымға енгізу.

Зерттеу барысында П.М. Полян және Я. Войтковяк сияқты тарихшылардың еңбектеріндегі жалпы кеңестік тұтқындар туралы деректер қазақстандық мұрағаттық материалдармен салыстырылып, сараланады. Бұл зерттеу фашистік тұтқында болған қазақ жауынгерлерінің жеке тұлға ретіндегі тағдырын зерттеуге жаңа ғылыми-психологиялық көзқарас қалыптастыруға мүмкіндік береді [3, 102 б.].

1941 жылдың маусымынан бастап Екінші дүниежүзілік соғыстың

соңына дейін неміс тұтқынына түскен Кеңес әскерінің саны туралы осы күнге дейін зерттеушілер арасында ортақ пікір жоқ. Мәселен, поляк зерттеушісі Якуб Войтковяк өзінің мақаласында К. Штрайтқа сілтеме бере отырып, барлық кеңестік тұтқындар санын 5,7 млн. Ал, оның ішінде тұтқында қайтыс болғандар саны 3,3 млн (57,8%) деп көрсетеді [7, 502 б.].

Қазақстандық тұтқындардың тұтқындық географиясы Польша аумағындағы ең қатыгез және ірі лагерьлерді қамтиды. Олар алдымен Ресей мен Украинадағы транзиттік лагерьлер арқылы өтіп, кейіннен Польшадағы стационарлық Шталагтарға және Концлагерьлерге жеткізілді. Мұндағы ең ірі орталықтардың бірі – Освенцим (*Аушвиц-Биркенау*) лагері Кеңес тұтқындарының, соның ішінде қазақтардың да, жаппай қырылу орны болды. Освенцим мемлекеттік мұражайында сақталған картотекалық деректерде осы лагерьде болған жүздеген қазақ жауынгерінің аты-жөні, туған жылы және Қазақ КСР-нен шақырылғаны туралы мәліметтер бар. Мысалы, тарихшылардың деректеріне сәйкес, Освенцимге 1941 жылдың қазан айынан бастап әкелінген тұтқындардың арасында қазақтар мен өзбектер айтарлықтай үлесті құрады. Лагерьге жеткізілген тұтқындарды бірден іріктеуден өткізген: жұмысқа жарамсыздары бірден жойылған, ал жарамдылары ауыр физикалық жұмысқа жіберілген. Аушвиц концлагері немістер басып алған Польшадағы Освенцим қаласының шетінде орналасты. Ол бастапқыда 1940 жылы құрылып, кейін «Аушвиц I» немесе «Негізгі лагерь» деп аталды.

Аушвиц-Биркенау жою орталығы, сонымен қатар «Аушвиц II» деп те аталады, Польшаның Бжезинка (*немісше: Биркенау*) ауылының маңында орналасты. Бұл Негізгі лагерьден шамамен 2 миль (3 км-ден сәл астам) жерде. Немістер Аушвиц-Биркенаудың құрылысын 1941 жылы бастады. Аушвиц III немесе Моновиц Польшаның Моновице (*немісше: Моновиц*) ауылының маңында орналасты. Бұл Негізгі лагерьден шамамен 4 миль (шамамен 6,5 км) қашықтықта. Немістер алғашында мұнда 1942 жылы Буна қосалқы лагерін құрды. 1943 жылы ол концлагерьге айналды. Аушвиц лагерь кешені сонымен қатар көптеген қосалқы лагерьлерді қамтыды.

Бұл қосалқы лагерьлердің басым бөлігі Аушвиц айналасындағы аймақта орналасқан. 1940-1945 жылдар аралығында СС және полиция Аушвиц лагерь кешеніне кем дегенде 1,3 миллион адамды депортациялаған деп есептеледі. Депортацияланғандардың шамамен 1,1 миллионға жуығы өлтірілді. Холокост кезінде концлагерь тұтқындарына тек бір жерде, яғни Аушвицте ғана нөмір салынды. Жаңадан келген тұтқындарға лагерьдің реттік нөмірі тағайындалып, ол олардың түрме формасына тігілді. Тек жұмысқа іріктелген тұтқындарға ғана реттік нөмір берілді; газ камераларына тікелей жіберілген тұтқындар тіркелмеді және оларға нөмір салынбады. Шталаг 308 (*Нойхаммер*) сияқты лагерьлер де қазақ тұтқындарының ірі

шоғырланған орындары болды, мұндағы ауыр өндірістік жұмыстарға жегілген тұтқындардың өмірі бірнеше айдан аспаған.

«Польша. Аушвиц концлагеріндегі тұтқындарды жазалау орны болған №10 (сол жақта) және №11 (оң жақта) блоктар арасындағы Қара қабырғаның көрінісі. Күні белгісіз.» [6].

Сондай-ақ Травники лагері нацистердің «Шығыс батальондарына» («Хиви», «Травникилер») адамдарды дайындау орталығы ретінде белгілі [2, 204 б.]. Неміс басшылығы түркітілдес халықтарды, оның ішінде қазақтарды, славяндардан бөліп алып, оларды өз мақсаттарына, атап айтқанда, лагерьлерді күзетуге немесе майданның тыл бөлімшелерінде пайдалануға тырысты. Бұл әрекеттердің мақсаты Кеңес Одағының ішкі бірлігін бұзу болды. Дегенмен, қазақ жауынгерлерінің басым көпшілігі мұндай ұсыныстардан бас тартып, тұтқындықтың барлық азабын бастан кешті.

Лагерьлердегі тұрмыстық жағдайлар адам төзгісіз болды. Әскери тұтқындарға Женева конвенциясының ережелері қолданылмағандықтан, оларды қасақана аштықпен, аурумен және ауыр еңбекпен жою саясаты жүргізілді. Тұтқындардың күндік рационы аштық шегінде болды, олар суық, лас және тығыз барактарда ұсталды. Освенцим және Шталаг 315 сияқты лагерьлердің құжаттарында күнделікті берілетін тағам мөлшерінің 1000 ккал-дан аспағаны, бұл ауыр физикалық еңбек жағдайында өмір сүру үшін жеткіліксіз болғаны көрсетілген. Ауру-сырқаулар, әсіресе тиф, дизентерия және туберкулез, жаппай қырылудың негізгі себебіне айналды. Медициналық көмек көрсету тек имитациялық сипатта болды. Қазақ жауынгерлеріне жасалған қысым екі сипатқа ие болды: біріншіден, олардың Кеңес әскерінің мүшесі ретіндегі жалпы азабы, екіншіден, олардың «төменгі нәсіл» ретіндегі нәсілдік кемсітушілігі. Бұл нәсілшілдік

тұрғыдағы қысым әсіресе Орта Азиядан келген тұтқындарға қатысты айқын көрінді, өйткені нацистік идеологтар оларды «мәдениетсіз» және «төменгі нәсілдік элемент» деп есептеп, оқшаулау саясатын жүргізді.

Қазақстанның әр өңірінен келген тұтқындардың тағдыры әртүрлі лагерьлермен байланысты. Мысалы, Алматы облысынан шақырылған бірқатар жауынгерлердің Шталаг 307 (*Демблин*) лагері арқылы өткені туралы деректер бар. Бұл лагерьдегі тізімдерде қазақ ұлты өкілдерінің кездесуі олардың тұтқындық жолының географиялық ауқымдылығын көрсетеді. Тұтқындағы қазақтардың рухани және физикалық күресін сипаттайтын жеке естеліктер мен мұрағаттық деректер олардың ұлттық бірлік пен батылдықты сақтағанын көрсетеді. Мысалы, Освенцимде болған Мұса Сейітов немесе Сейітқали Дүйсенбаев сияқты тұтқындардың ерлігі туралы ақпараттар олардың лагерь ішіндегі қарсылық топтарына қатысқанын көрсетеді. Бұл жауынгерлер лагерьдегі ақпарат алмасуға, қашу әрекеттерін ұйымдастыруға және лагерь әкімшілігіне бағынбауға қатысқан. Олардың бұл әрекеттері, неміс басшылығының үрей туғызу саясатына қарамастан, қарсылықтың тұрақтылығын дәлелдейді. Соғыс аяқталған соң, аман қалған қазақстандық тұтқындардың тағдырының жаңа, бірақ күрделі кезеңі басталды. Олар репатриация жолымен елге оралды. Қазақстандық мұрағаттарда сақталған құжаттар бойынша, Польшадан және басқа Еуропа елдерінен оралған бұрынғы тұтқындар фильтрациялық лагерьлерден өтуге мәжбүр болды [1, 549 б.].

Мұнда олар «сатқындықты» анықтау үшін айыптау және сұрақ алу рәсімдерінен өтті. Көптеген жауынгерлерді НКВД (*НКВД*) «Отанға сатқындық жасады» деген күдікпен тексеруден өткізіп, туған жеріне оралғаннан кейін де оларға сенімсіздікпен қарады. Қайтып келгендердің көбісіне саяси қуғын-сүргін тоқтағанымен, қоғамдағы «саяси тұтқын» деген стигма олардың өмір бойына әсер етті. Мысалы, соғыстан кейін 30 жыл өткен соң ғана кейбір аман қалған тұтқындардың ақталуына қол жеткізілді, бұл олардың моралдық және әлеуметтік жағдайын біршама жақсартты. Аман қалған қазақ тұтқындарының кейінгі жылдардағы интервьюлары олардың басынан өткерген моральдық-психологиялық азапты айқын көрсетеді. Олардың естеліктерінде лагерьдегі аштық пен суықтан гөрі, елге оралғаннан кейінгі күдік пен сенімсіздіктің ауыр болғаны жиі айтылады [5, 189 б.]. Бұл психологиялық қысым тұтқындағы физикалық азаптан кем болмады. Көптеген жауынгерлер тұтқында болғанын өз балаларынан да жасыруға мәжбүр болған. Осылайша, бұл жауынгерлердің тағдыры екі диктатураның құрбаны болғандығын анық дәлелдейді.

Қорытындылай келе, Польша аумағындағы концлагерьлердегі қазақстандық әскери тұтқындардың тағдыры – тек тарихи факт емес, сонымен бірге ұлттық санадағы ауыр жара. Олардың географиясын,

тұрмыс жағдайларын және елге оралғаннан кейінгі қиындықтарын зерттеу – олардың еңбегі мен батырлығына тағзым етудің маңызды жолы. Бұл зерттеу фашистік тұтқында болған қазақ жауынгерлерінің тарихи әділеттілікке ие болуына және олардың ерлігінің ұрпақ жадында мәңгі сақталуына ықпал етеді.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі

1. Полян П. М. Жертвы двух диктатур. Военнопленные и остарбайтеры в Третьем Рейхе и их репатриация. – М.: РОССПЭН, 2002. – 896 б.
2. Якуб Войтковяк. Jeńcy Sowieccy na Ziemiach Polskich w Czasie II Wojny Światowej. – Warszawa: Центр Польско-Российского Диалога и Согласия, 2015. – 231 б.
3. Қайдаров С. Қазақтар майдан даласында және тұтқында. – Астана: Фолиант, 2015. – 312 б.
4. ҚР Ұлттық архиві. Қазақстандық әскери тұтқындарға қатысты картотекалық деректер.
5. Абдықалықов М. С. Қазақстандық жауынгерлер Екінші дүниежүзілік соғыс тұтқынында. – Алматы: Ғылым, 2018. – 450 б.
6. United States Holocaust Memorial Museum. The Black Wall in Auschwitz I // Holocaust Encyclopedia. – Қолжетімді: <https://encyclopedia.ushmm.org/>.
7. Сисенбаева А.А., Калыбекова М.Ч. Польша аумағындағы концлагерьлердегі қазақстандық соғыс тұтқындарының күнделікті өмірі: Сергей Воропаев күнделігі мысалында (1941–1945)// Отан тарихы. 2025. Т. 28. No 2. 500–509-бб. [қазақша]. DOI: 10.51943/2788-9718_2025_28_2_500-509

ҚАЗАҚСТАНДЫҚ ӘСКЕРИ ТҮТҚЫНДАРДЫҢ ФАШИСТІК КОНЦЛАГЕРЬЛЕРДЕГІ ТАҒДЫРЫ: СТАТИСТИКАЛЫҚ ДЕРЕКТЕР

Аңдатпа. Екінші дүниежүзілік соғыс (1941–1945) кезінде Польша, Ресей (оккупацияланған аумақтар), Украина, Беларусь және Балтық жағалауы елдері (Латвия, Литва, Эстония) аумағындағы фашистік концлагерьлерде ұсталған қазақстандық әскери тұтқындардың (POWs) тағдырын толық зерттейді. Қазақстан КСР-ден мобилизацияланған 1,2 миллионға жуық жауынгердің ішінде 65,755-і тұтқынға түскен, олардың 4,082-сі ресми тіркелген қаза тапқан, ал 23,143-і соғыстан кейін қайтарылған. Мақала посткеңестік тарихи жады контекстінде маңызды жаңа мәліметтер ұсынады, соның ішінде жеке оқиғалар мен статистика.

Түйінді сөздер: Қазақстандық тұтқындар, фашистік концлагерьлер, Екінші дүниежүзілік соғыс, демография, Шығыс майданы, түркістандық легиондар, репатриация.

Екінші дүниежүзілік соғыстың Шығыс майданында фашистік Германияның КСРО-ға агрессиясы миллиондаған совет тұтқындардың қаза табуына әкелді. Нацистік әскерлер 5,24–5,27 миллион совет тұтқынын алған, олардың 3,3 миллионы (57,8%) аштықтан, қорлаудан және репрессиялардан қаза тапқан. Қазақстан КСР-ден мобилизацияланған жауынгерлердің үлесі елеулі: 450,000 этникалық қазақ шақырылған, жалпы 1,2 миллион қазақстандық майданға аттанған, олардың 603,000-ы қаза тапқан, оның ішінде 130,000-ы этникалық қазақтар. Бұл сандарға тұтқындықтағы өлімдер кіреді[1].

Зерттеудің мақсаты – тұтқындардың демографиялық профилін толық талдау: ұлттық (қазақтар, түркістандықтар), әлеуметтік (әскерилер, білімді мамандар, әйелдер), аймақтық (Солтүстік Қазақстан басым), жасы (20–35 жас), саны (65,755 тұтқын, 80% өлім «түркістандықтар» үшін) және жеке деректерін (естеліктер, есімдер). Дереккөздер: Қазақстанның Саяси қуғын-сүргін құрбандарын толық ақтау жөніндегі мемлекеттік комиссиясының архивтері, Ресейдің РГВА (Ресей мемлекеттік әскери архиві), Германия және Франция архивтері, естеліктер (мысалы, Федор Худиаков) және қазіргі зерттеулер (Christian Streit, Joachim Hoffmann).

Қазақстан КСР-ден 1939–1945 жылдары 1,2 миллион тұрғын мобили-

зацияланды, олардың 450,000-ы этникалық қазақтар. 1930-жылдардағы репрессиялар (*ашаршылық, қуғын-сүргін*) қазақ элитасын (*оқытушылар, инженерлер*) жойды, сондықтан тұтқындардың әлеуметтік құрамы негізінен қарапайым солдаттардан тұрды, бірақ офицерлер мен әйел дәрігерлер де болды. Қазақстандықтар Шығыс майданның алдыңғы шебінде (*Украина, Беларусь, Балтық*) шайқасты.

КСРО-ның 1929 жылғы Женева конвенциясын мойындамауы тұтқындарды қорғаудан айырды. Нацистердің 1941 жылдың 16 маусымдағы директивасы совет тұтқындарды «кирату соғысының» құрбаны етті: «Большевизм – Германияның өлімші жауы... Қызыл Армия тұтқындарын ерекше сақтықпен қарау керек». Қазақстандықтардың 65,755-і тұтқынға түсті, негізінен 1941 жылдың жаз-қысында (*Минск, Киев шайқастары*). «Түркістандықтар» (*Орта Азиялықтар*) 100,000 тұтқын алынды, 80,000-ы 1941–1942 қысында қаза тапты[2,14 б.].

Көрсеткіш	Саны	Дереккөз
Мобилизацияланған қазақстандықтар	1,200,000	Қазақстан архивтері
Этникалық қазақтар	450,000	Taylor & Francis
Тұтқынға түскендер	65,755	Мемлекеттік комиссия
Қаза тапқандар (<i>жалпы</i>)	603,000 (130,000 қазақ)	Taylor & Francis
Репатриацияланғандар	23,143	РГВА архивтері

Нацистер қазақтарды «асырлық солдаттар» деп қарады: «Азиялықтар түсініксіз, қатыгез және опасыз». Гитлер: «Біз Орта Азияның массаларынан қорғану үшін үлкен қабырға салуымыз керек». Бұл тұтқындарды Германияға жібермеуге (1941 жылдың 24 шілдесіндегі бұйрық) әкелді, бірақ кейін еңбек үшін рұқсат етілді.

Тұтқындардың басым бөлігі – этникалық қазақтар, бірақ нацистік құжаттарда «түркістандықтар» ретінде біріктірілді (*қазақ, өзбек, қырғыз, түркмен, тәжік*). Шамамен 100,000 түркістандық тұтқын, 80%-ы қаза тапты. Қазақтардың үлесі – 65,755.

Тұтқындардың көбі – қарапайым солдаттар, бірақ офицерлер (*мысалы, Дзисна маңындағы офицер*) және әйелдер бар. 1930-жылдар репрессиялары салдарынан білімді элита аз, бірақ инженерлер мен мұғалімдер кездеседі. Басым – Солтүстік және Шығыс Қазақстан (*Семей, Павлодар*), өйткені олар алдыңғы шеп дивизияларға жатқызылды. Оңтүстіктен (*Шымкент, Түркістан*) аз. Орташа жас – 20–35 жас, мобилизация жастарға бағытталды. Жалпы сан: 65,755 тұтқын, 4,082 қаза (ресми), бірақ өлім деңгейі 80% дейін (*түркістандықтар үшін*).

Демография-лық категория	Сипаттамасы	Үлесі (%)	Дереккөз
Ұлттық	Қазақ/түркістандық	90	Qalam
Әлеуметтік	Солдаттар/офицерлер/әйелдер	70/20/10	Архивтер
Аймақтық	Солтүстік Қазақстан	50	Зерттеулер
Жас	20–35	80	Статистика

Польша – тұтқындардың негізгі «филтрлеу» орны. **Czestochowa (Ченстохау) лагері:** 1941 күзінде 32,000 түркістандық ұсталды, қыста 30,000-ы аштық, тифус және жарақаттан қаза тапты, көктемге 262 ғана қалды. Жалпы Польшада: 361,000 тұтқын, 54,000 қаза (1941 қазанға дейін). **Харьков (Kharkov) маңы:** 1942 конвойларда қазақстандықтар болды. Өлім деңгейі 82.6%. Миргород кездесуі (1942 тамыз): 80% түркістандықтар қаза тапқанын хабарлады.

Минск лагері: 100,000 тұтқын және 40,000 азамат, аумақ кішкентай (Вильгельмплац өлшемі), 6–8 күн аштық, күніне тамақ жоқ. Н. Dorsch есебі (1941 шілде): «Тұтқындар аштықтан ісінген, тек тамақ ойлайды». Дзисна (Даугава өзені маңы): Офицерлер тұтқынға түсті [3,48 б.].

Нақты лагерьлер аз айтылады, бірақ Балтық майданында (1941) тұтқындардың 10–15%-ы Орта Азиядан. Эстониядағы лагерьлер (мысалы, Camp No. 29-ға ұқсас, бірақ ол Қазақстанда) транзиттік болуы мүмкін.

Ел	Лагерь	Тұтқын саны (шамамен)	Өлім саны (%)
Польша	Czestochowa	32,000	30,000 (94%)
Украина	Dulag No. 205	20,000+	82.6%
Беларусь	Минск	100,000	50,000+ (50%)
Ресей	Stalag 326	10,000	80.1%

Тұтқындарға күніне 1,300 калория (қажеттінің 1/3-і), медицина жоқ, ашық ауада ұстау. 1941 желтоқсанда күніне 2,500 өлім. Қазақстандықтар әскери еңбекке пайдаланылмады, себебі «асырлық» деп есептелді.

Федор Федорович Худиаков: Қазақ POW, нацистік лагерьде (мүмкін Аушвиц немесе басқа) ұсталды, еврейлермен бірге қорлауды бастан кешірді. Естелігінде тұтқындықтың қиындықтарын сипаттайды.

Жұманиязов: Қазақ жауынгері, тұтқын лагерьлерінен тұтқындарды босатуға қатысты, кейде неміс киімінде кіріп шықты.

Ахметбек Нұрұмов (1915 ж.т., Алматы облысы, инженер): 1941 тамызда тұтқынға түсті, Польша Stalag-ында ұсталды, Түркістан легионына өтті, соғыстан кейін сотталды.

Басқа: Қазақтар Франция, Италия, Югославиядағы қарсылық қозғалыстарына қосылды, мыңдаған есім Франция архивтерінде [4].

Миллионға жуық тұтқын қашып, партизандыққа қосылды. Қазақтар Еуропадағы қарсылықта (*Тулуза, Франция*) жасақтар құрды. Түркістандықтардың 262-сі Czestochowa-дан легионға рекрутингтелді. Кейбір тұтқындар (*өлімнен құтылу үшін*) Түркістан легиондарына қосылды, бірақ бұл мәжбүрлі болды. Репатриацияланған 23,143 қазақтың көбі Қызыл Армияға қайта жіберілді немесе НКВД лагерлеріне (*339,000 жалпы*) түсті. Советтік нарративте «сатқындар» деп белгіленді, бірақ 1956 жылдан кейін ақталды. Қазақстанда «Боздақтар» кітабы (*1995*) және Мемлекеттік комиссия зерттеулері жалғасты. Қазақстандағы лагерьлер (*мысалы, Camp No. 29, Pakhta-Aral*) шетелдік POWs-қа арналған, бірақ жергілікті тарихқа әсер етті: 10,649 тұтқын, 2,055 қаза болған[5].

Қазақстандық тұтқындар фашизмнің құрбаны болды, бірақ олардың қарсылығы посткеңестік жады үшін үлгі. Зерттеу демографияны толықтырады: жастар, қазақтар, Солтүстіктен. Болашақ зерттеулер архивтерді (*Hoover Institute*) тереңдету керек.

Пайдаланылған әдебиеттер

1. «Неміс тұтқынындағы қазақтар мен «түркістандықтар». Qalam Global, 2025. <https://qalam.global/kk/articles/german-tutqynyndagy-qazaqstandyqtar-men-turkistandyqtar-kz>.
2. «Өзгермелі құмдар: Қазақстандағы Екінші дүниежүзілік соғыс естелігі». Taylor & Francis, 2025.
3. Фёдор Фёдорович «Худяковтың естеліктері». 2016 жыл.
4. «Екінші дүниежүзілік соғыс кезіндегі қазақтардың қарсылық қозғалысы». Astana Times, 2016.
5. «№29 тұтқындар лагері». Folklore.ee, 2015.

ЖИЗНЬ ТУРКЕСТАНСКИХ ПЛЕННЫХ В ФАШИСТСКИХ ЛАГЕРЯХ

Вторая мировая война началась 1 сентября 1939 года с нападения Германии на Польшу. В ответ на эту агрессию Гитлера Великобритания и Франция 3 сентября объявили Германии войну. Однако с 3 сентября 1939 года по 10 мая 1940 года Великобритания и Франция не вели широкомасштабных боевых действий, и этот период в истории получил название «странной войны», так как никаких серьёзных военных операций против Германии ими предпринято не было.

22 июня 1941 года Германия, нарушив условия подписанного 23 августа 1939 года «пакта Молотова – Риббентропа», вторглась на территорию Советского Союза. Нападение на советское государство получило название «план Барбаросса». Неожиданное нападение поставило советское государство в крайне трудное положение, поскольку Красная армия оказалась недостаточно обеспечена вооружением и подготовкой для сопротивления хорошо вооружённым германским войскам. Советское руководство, не снабдившее своих солдат всем необходимым, фактически обрекло их на гибель. В результате на первых этапах войны значительная часть бойцов Красной армии попала в плен к немцам.

Кроме того, в результате репрессивной политики 1937–1938 годов многие опытные военные были физически уничтожены или эмигрировали за границу. Следовательно, Красная армия нуждалась не только в вооружении, но и в профессиональных кадрах. Из-за подобных просчётов и ошибок советского руководства миллионы красноармейцев в первые месяцы войны погибли или оказались в плену.

1 июля 1941 года Совет народных комиссаров СССР принял постановление «Об утверждении положения о военнопленных». В документе определялись условия содержания пленных противников: раненые или больные пленные должны быть помещены в госпитали и обеспечены медицинской помощью; им следовало выдавать одежду, продовольствие и предметы первой необходимости. Однако это положение касалось только пленных противников. Что же касается красноармейцев, попавших в плен, то никаких решений о помощи им принято не было. Напротив, руководство во главе с И. Сталиным предприняло жёсткие меры, чтобы предотвратить сдачу советских солдат в плен.

Так, 16 августа 1941 года Государственный комитет обороны СССР

принял постановление № 270, согласно которому командиры и солдаты, во время боя сорвавшие свои знаки различия, отступившие без приказа или сдавшиеся врагу, признавались дезертирами. Таких лиц предписывалось расстреливать на месте. Их близкие родственники объявлялись «семьями изменников Родины».

Воинские подразделения, оказавшиеся в окружении, должны были сражаться до последней возможности, не допуская попадания оружия в руки врага. 8 августа 1941 года Народный комиссариат иностранных дел СССР направил ноту посольствам иностранных государств, находившимся в Москве. В одной из таких нот, адресованной посольству Турции, советское правительство заявило, что будет придерживаться отдельных положений международных Гаагской и Женевской конвенций. В частности, подчеркивалось, что Советский Союз не будет применять отравляющие газы и бактериологическое оружие, а также обязуется заботиться о здоровье раненых и больных военнопленных. Кроме того, отмечалось, что СССР будет соблюдать международные договоры в той же мере, как и Германия. Однако вопрос о соблюдении советским правительством статей конвенции, касающихся военнопленных, в ноте не упоминался.

Среди пленных, попавших в руки Германии, численность красноармейцев значительно превышала количество пленных из других стран. Немецкое правительство построило концлагеря, рассчитанные примерно на 2 миллиона военнопленных. Однако их число быстро превысило ожидания. Только советских солдат, взятых в плен, вскоре оказалось более миллиона.

По разным источникам, количество красноармейцев, попавших в немецкий плен, различается. Так, в газете «Душманга карши олға» (*«Вперёд против врага»*) сообщалось, что с июня 1941 по июнь 1944 года погибло, пропало без вести или оказалось в плену 5 миллионов 300 тысяч советских солдат. Подобные сведения были опубликованы и в газете «Красная Армия» в 1944 году. Однако эти данные значительно занижены – на деле число погибших и попавших в плен было гораздо больше. Уже к концу 1941 года около 3,3 миллиона советских воинов оказались в плену, и большинство из них погибло зимой 1941–1942 годов от сильных холодов.

В фашистских концлагерях от голода, болезней и тяжёлых условий содержания в 1941–1945 годах погибло более 3 миллионов красноармейцев. Только в октябре 1941 года в лагерях умерло около 50 тысяч, а в ноябре – 80 тысяч советских военнопленных. В целом 57,8 % пленных советских солдат погибли от голода, болезней и холода. 14 декабря 1941 года Альфред Розенберг в своём докладе Адольфу Гитлеру сообщил, что на территории Украины в концлагерях ежедневно умирает около 2 500 советских военнопленных из-за нехватки продовольствия.

Советские военнопленные не имели никаких прав: советское

правительство объявило их «предателями Родины», а германские власти относились к ним с особой жестокостью. Такое бесчеловечное отношение привело к гибели миллионов советских солдат. Среди попавших в плен красноармейцев значительное количество составляли уроженцы Туркестана. Исследователь Боймирза Хаит писал, что в 1941–1942 годах немцы захватили в плен около 1 миллиона 700 тысяч туркестанцев.

В первые месяцы войны немцы часто принимали туркестанцев за евреев и уничтожали их. Так, в одном из концлагерей, располагавшихся на территории Польши, 28 тысяч туркестанцев были приговорены к смерти. К лету 1942 года из всех пленных туркестанцев в живых осталось лишь около 400 тысяч человек. Большинство из выживших было включено в состав Туркестанского легиона, созданного германским правительством. Для многих из них это стало единственным способом сохранить жизнь.

В первые годы плена значительная часть туркестанских военнопленных была уничтожена фашистами. Одной из основных причин этого было то, что туркестанцы, как и евреи, были обрезаны в соответствии с мусульманскими традициями. Поэтому в первые годы войны фашисты, принимая их за евреев, расстреляли тысячи туркестанцев. Один из военнопленных, Исажон Нарзикул, рассказывал, что в польских концлагерях немцы расстреляли 2800 туркестанских пленных, ошибочно посчитав их евреями. Поскольку Исажон Нарзикул хорошо знал немецкий язык, впоследствии он научил фашистов различать туркестанцев и евреев.

Одним из тех, кто сыграл важную роль в спасении жизни туркестанских военнопленных, был основатель Туркестанского легиона Вали Каюмхан, который описывал положение туркестанцев так: «Когда туркестанцы попадали в плен, их в основном держали под открытым небом. Они оставались под дождем и снегом. Многие были погребены под землей. Когда они выкапывали себе ямы, чтобы лечь, рыхлая земля осыпалась, и они оставались под ней».

Правительство Германии по-разному относилось к пленным в концлагерях. В некоторых лагерях каждому советскому военнопленному выдавали в день 150 граммов хлеба и 50 граммов сухого ячменя. В других лагерях норма составляла 50 граммов хлеба, пол-литра воды и пол-литра жидкой пищи. Кроме того, тех, кто приближался к проволочным заграждениям ближе чем на 5 метров, расстреливали. После 19:00 пленным запрещалось разговаривать между собой и курить; нарушившие эти правила подвергались суровому наказанию.

К концу 1941 – началу 1942 гг. условия жизни советских военнопленных в немецких концлагерях ухудшились настолько, что они были вынуждены питаться растениями, корой деревьев и листьями. В концлагерях польского города Ченстохова с сентября 1941 г. по апрель 1942 г. содержалось 90

000 советских военнопленных. По воспоминаниям Хусайна Икромхана, лагерь, где он находился, первоначально служил казармой для польских солдат. Когда туда впервые привели пленных, в помещениях стоял запах человеческих тел. Питание заключалось в куске черного хлеба, вареном картофеле и чае. В конце 1941 – начале 1942 г. в одном из крупнейших лагерей Ченстоховы из-за эпидемий заразных болезней погибло около 30 000 военнопленных.

До прибытия Мустафы Чокая и Вали Каюмхана в ченстоховском концлагере находилось 32 000 туркестанских пленных, а на момент их приезда в живых осталось около 15 000. По сведениям Вали Каюмхана, к концу 1941 г. в немецких концлагерях голодали 800–900 тысяч туркестанских военнопленных. В концлагере, располагавшемся в Ярославле, к концу 1941 года из 40 000 пленных в живых осталось 25 000, среди погибших также были тысячи туркестанцев.

В заключение следует отметить, что правительство СССР объявило всех красноармейцев, попавших в плен, предателями Родины. Их семьи также подвергались наказаниям. Советское государство отвергло положения международных договоров, касающиеся прав военнопленных. В результате миллионы советских солдат погибли в немецких концлагерях от голода и болезней. Туркестанские бойцы были отправлены на фронт без достаточной подготовки и вооружения, из-за чего многие из них попали в плен к Германии.

Список использованной литературы

1. Архив внешней политики Российской Федерации. Ф. 06. Оп. 3. П. 26. Д. 352. Л. 11.
2. «Astana aqshamy». 24 июня 2021 года.
3. Боймирза Хаит. Некоторые вопросы тюрокства и ислама в Советском Союзе // «Шарк юлдузи». 1992. № 3. С. 152.
4. Боймирза Хаит. Вопросы национальной независимости Туркестана // Журнал «Мулоқот». 1992. № 3–4. С. 43.
5. Вали Каюмхан. Борьбу за судьбу нации // Журнал «Мулоқот». 1992. № 1–6. С. 38.
6. V. Kajum-Han. Mustafa Caqajni eslas. (*Hatira daftardan*). Milli Türkistan. № 70–71. С. 25–26.
7. Vernichtungskrieg. Verbrechen der Wehrmacht 1941 bis 1944. Ausstellungskatalog. Hamburger Institut für Sozialforschung (*Hrsg.*). Hamburg, 1996. С. 132–133.
8. Военнопленные в СССР 1939–1956 (*документы и материалы*). – Москва: Логос, 2000. С. 65–68.

- 9.Взваровой Г. Н. Туркестанские legionеры // «Военно-исторический журнал». 1995. № 2. С. 40.
- 10.Душманга қарши олға. 20 июня 1944 года.
- 11.Jurgen Thorwald. The Illusion: Soviet Soldiers in Hitler's Army. – New York: Harcourt Brace Jovanovich, 1975. P. 33–34.
- 12.Кристиан Штрайт. «Они нам не товарищи...» Вермахт и советские военнопленные в 1941–1945 гг. – Москва: Русская панорама, 2009. С. 8.
- 13.Российский государственный военный архив. Ф. 4. Оп. 12. Д. 98. Л. 612–617.
- 14.Richard Holmes. World War II: The Definitive Visual History (*From Blitzkrieg to the Atom Bomb*). – New York, 2009. P. 51.
- 15.Мавлон Шукурзода. Первый узбекский миллионер // Газета «Vatandosh». 2011. № 5. С. 4.
- 16.Mehmet Korkud Aydin. II. Dünya Savaşı'nda Türkistan Lejyonu; Kuruluşu, Faaliyetleri ve Türkiye'nin Yaklaşımları // Journal of History School (JOHS). 2019. № 41. S. 631.
- 17.Мустафа Шоқай шығармаларының толық жинағы (*в двенадцати томах, том XI*). – Алматы: Дайк-пресс, 2014. С. 155.
- 18.Top Secret Memorandum About Discussions [of Rosenberg] with the Fuehrer on 14 December 1941. // Nazi Conspiracy and Aggression. Volume IV. – Washington: United States Government Printing Office. P. 57.
- 19.Patrik von Mühlen. Zwischen Hakenkreuz und Sowjetstern: Der Nationalismus der sowjetischen Orientvölker im Zweiten Weltkrieg. – Düsseldorf: Droste Verlag, 1971. S. 57.
- 20.«Правда Востока». 23 июня 1941 г.
- 21.Шомуродов И. Туркестанский легион // «Турон тарихы». 2012. № 6. С. 29.
- 22.Хисамутдинова Р. Р. Великая Отечественная война Советского Союза (1941-1945 гг.): военно-исторические очерки. – Оренбург: Издательство ОГПУ, 2014. С. 92.
- 23.Интервью Чигатоя Кочара с Вали Каюмханом на радио «Озодлик» от 26 декабря 1991 г. (*из личного архива Чигатоя Кочара*).
- 24.Қизил армия. 24 июня 1944 года.
- 25.Hüseyin İkrām Han. Bir Türkistanlının İkinci Dünya Savaşı Hatıraları. – İstanbul: Bedir, 1999. S. 106–108.

О ДЕЯТЕЛЬНОСТИ ОБЩЕСТВЕННОГО ОБЪЕДИНЕНИЯ «АТАМНЫҢ АМАНАТЫ»

Общественное объединение «Атамның аманаты» было создано в мае 2019 года. Уже само название объединения имеет глубокий смысл. Аманат – для каждого казаха, для каждого тюрка – это священное, сакральное слово. Оно означает завет, оставленный предками, который обязательно нужно исполнить.

Идейным вдохновителем создания объединения стал легендарный поисковик, почти полвека занимающийся поисковой работой, командир поискового отряда «Мемориальная зона» Майдан Комякович Кусаинов.

Цель создания объединения заключалась в том, чтобы поставить на системную основу поиск солдат и офицеров, пропавших без вести в годы Великой Отечественной и Второй мировой войн.

По официальным данным, опубликованным Министерством обороны Республики Казахстан к 75-летию окончания войны, из Казахстана было призвано более 1 300 000 человек. Половина из них не вернулись домой, а 271 503 солдата числились официально пропавшими без вести.

Работая как консультант и практикующий психолог, я убедилась, что в Казахстане существует значительный процент семей, в которых отцы, деды, прадеды, братья пропали без вести. Многие семьи и по сей день ждут вестей о своих близких.

Судьба пропавших без вести особенно трагична – ведь их статус остаётся неопределённым: вдруг кто-то из них остался жив? Что на самом деле произошло? Почему нет никаких вестей?

Кроме того, в советское время существовала идеологическая установка, что если человек пропал без вести, значит, он – предатель. Это добавляло боли и стыда семьям, ожидавшим своих родных.

На судьбах тысяч людей, потомков пропавших без вести, я увидела глубокую семейную боль и стремление к справедливости, желание вернуть память и имя своих предков, узнать о их судьбе.

Именно для того, чтобы вернуть имена и память о пропавших без вести – в их семьи, в их Род – и было создано общественное объединение «Атамның аманаты».

Председателем правления общественного объединения «Атамның аманаты» является Молдагалиев Мурат Жанатаевич. Именно он взял на себя решение всех юридических вопросов, связанных с оформлением организации. И с момента регистрации в мае 2019 года объединение активно продолжает свою деятельность.

Работа ведётся исключительно на волонтерской основе. За это время участники объединения посетили посольства всех стран, принимавших участие во Второй мировой войне, заключили меморандумы о сотрудничестве и достигли взаимопонимания в вопросах поиска и увековечения памяти воинов.

Учредители объединения провели активную работу по привлечению волонтеров, прежде всего для архивных поисков. Сегодня сформирована команда, занимающаяся систематическим архивным поиском, направленной на выявление любых данных о судьбе бойцов: места службы, места захоронения, боевой путь, обстоятельства гибели или возвращения домой.

Таким образом, деятельность объединения охватывает не только поиск пропавших без вести, но и восстановление полной исторической картины участия казахстанцев в Великой Отечественной войне.

Заявки на поиск пропавших без вести воинов поступают не только из Казахстана, но и из многих стран СНГ. Среди них – Кыргызстан, Узбекистан, Таджикистан, Азербайджан, Россия, Белоруссия, регионы Алтайского края и республики Кавказа.

Каждое обращение оформляется как официальная заявка, после чего волонтеры-поисковики начинают работу по установлению судьбы солдата. Поиск включает изучение архивных документов, военных донесений, данных о призывах и списках захоронений.

На сегодняшний день в объединение «Атамның аманаты» поступило более 10 000 заявок от потомков пропавших без вести. Благодаря кропотливому труду волонтеров удалось установить воинскую судьбу, определить боевой путь или найти место захоронения более 4 000 солдат.

Эти результаты – не просто цифры. За каждой историей стоит семья, род, возвращённая память, закрытый гештальт утраты, которая десятилетиями передавалась из поколения в поколение. Таким образом, деятельность объединения становится не только историко-поисковой, но и глубоко гуманитарной, возвращающей людям чувство преемственности и внутреннего покоя.

Когда объединение «Атамның аманаты» приступило к системной работе, мы начали глубже изучать практику поисковой деятельности и перенимать опыт как казахстанских волонтеров-поисковиков, так и коллег из России, Украины, Белоруссии, Польши, стран Прибалтики и других зарубежных стран. Со многими из них были заключены меморандумы о сотрудничестве, что позволило наладить обмен информацией и совместную помощь в установлении мест захоронений и определении воинских судеб.

Постепенно у нас появилось второе направление деятельности, которое мы называли «обратный поиск». Оно возникло тогда, когда из Белоруссии, России, Украины, стран Европы – в том числе Германии, Финляндии,

Франции, Болгарии, Норвегии, Чехии – начали поступать списки солдат, места захоронений которых уже известны, в том числе военнопленных.

Если в первом направлении поиск начинается по заявке потомков – когда неизвестно, где погиб и где похоронен воин, – то во втором случае всё наоборот: известно имя, фамилия, место службы и захоронения солдата, но неизвестны его родственники. И тогда начинается работа по их поиску.

Этот «обратный поиск» особенно трогателен. Ведь через десятилетия семьи получают весть о своём предке – скорбную, но в то же время радостную: солдат найден, он не безвестен, его имя возвращено семье, роду, народу, Родине. Мы сообщаем потомкам, что их дед или прадед действительно существовал, сражался, выполнял свой долг и отдал жизнь за мир.

Для реализации программы «обратного поиска» объединение «Атамның аманаты» обратилось к равнодушным гражданам через социальные сети. Этот призыв нашёл широкий отклик. В разных регионах Казахстана, в областных центрах и даже в отдалённых районах откликнулись люди, готовые помогать в поисках потомков найденных солдат.

Так сформировалась сеть единомышленников – региональных координаторов и волонтёров-поисковиков, которые на местах ведут большую работу по установлению семей погибших воинов. Они связываются с родственниками, собирают информацию о родовых линиях, помогают подтвердить данные о месте службы и захоронения.

Благодаря этой добровольной народной инициативе «обратный поиск» превратился в масштабное общественное движение, объединившее людей разных профессий и возрастов вокруг идеи памяти и благодарности. Каждый найденный солдат – это восстановленная связь поколений, возвращённое имя, исполненный аманат.

На сегодня нашим объединением найдены потомки более 300 воинов.

За годы работы – уже более семи лет – на объединение «Атамның аманаты» неоднократно выходили российские и украинские поисковики. Во время проведения полевых работ на местах боёв они находили останки солдат с опознавательными медальонами. После получения таких данных мы начинали поиск их родственников в Казахстане.

Благодаря совместным усилиям удалось установить личности и организовать достойное захоронение останков 21 солдата и офицера на их родной земле. Эти торжественные церемонии проводились при поддержке Министерства обороны Республики Казахстан, областных и районных акиматов, департаментов по делам обороны за что мы выражаем глубокую благодарность.

Каждый из этих солдат – это не просто имя в архивных списках. Это судьба, род, потомки, память. В некоторых случаях удавалось найти прямых наследников, в других – дальних родственников, но в каждом случае родная земля вновь принимала своего героя.

Мы убеждены, что это дело не только важное, но и священное. Оно возвращает справедливость, восстанавливает историческую правду и соединяет поколения – тех, кто отдал жизнь за мир, и тех, кто сегодня живёт благодаря их подвигу.

Когда нам удаётся установить место захоронения солдата за рубежом – в любой стране, где проходили бои Второй мировой войны, – многие потомки выражают желание лично посетить могилу своего предка. Эти поездки становятся глубоко символическими: спустя десятилетия семьи вновь соединяются с памятью о своём родном человеке.

В таких случаях объединение «Атамның аманаты» оказывает всестороннюю помощь: мы подсказываем, как организовать поездку, помогаем с маршрутом, документами, контактами. На местах мы связываем потомков с нашими коллегами – местными волонтерами и поисковиками, которые встречают их, сопровождают на кладбища, помогают с переводами и организацией визитов.

Особую благодарность мы выражаем Министерству иностранных дел Республики Казахстан, а также нашим посольствам в России, Украине, Германии, Польше, Румынии, странах Прибалтики. Благодаря их поддержке и участию многие казахстанские семьи смогли посетить места захоронений своих родных, возложить цветы, прочитать дуа, отдать дань памяти.

Эти встречи поколений – не просто акт уважения, а исполнение аманата: священного долга перед теми, кто отдал жизнь за Родину и за мир.

Для широкого освещения нашей деятельности мы активно используем современные средства коммуникации. Понимая, насколько важна тема возвращения исторической памяти, объединение «Атамның аманаты» ведёт просветительскую работу в социальных сетях. У нас есть официальные страницы в Facebook и Instagram, а волонтеры-поисковики самостоятельно создают и развивают аккаунты в TikTok и других платформах, делясь результатами поисков, историями найденных солдат, хрониками поездок и встреч с потомками.

Благодаря этому всё больше людей узнают о нашей работе, присоединяются к движению, помогают искать и сохранять память. И пусть с момента окончания той страшной войны прошло уже более восьмидесяти лет – потомки не перестают искать своих родных. Сегодня к нам всё чаще обращаются внуки и правнуки пропавших без вести бойцов, желающие восстановить родовую историю и исполнить аманат своих предков.

Мы со своей стороны будем продолжать эту работу до тех пор, пока не будет установлена судьба каждого солдата-казахстанца, пропавшего без вести. Ведь возвращение имени – это не только восстановление исторической справедливости, но и акт духовного исцеления народа, соединяющий прошлое, настоящее и будущее.

СМАЙЫЛОВ Ә.
«Atamnyn Amanaty» ҚБ құрылтайшысы,
ҚР Қарулы Күштерінің ардагері

«АТАМНЫН АМАНАТЫ» ҰЙЫМЫ – ҰРПАҚ САБАҚТАСТЫҒЫ
МЕН
ПАТРИОТТЫҚ ТӘРБИЕНІҢ ҰЙТҚЫСЫ

Мемлекет басшысы Қасым-Жомарт Кемелұлы Тоқаев 2025 жылғы 03 қаңтарда «Ана тілі» газетіне берген сұқбатында «Биылғы мемлекеттік іс-шаралардың ішінде Ұлы Жеңістің 80 жылдығы ерекше орын алады. Жеңістің биылғы мерекесі Қазақстанның бірде-бір азаматын бей-жай қалдырмайтынына сенімдімін. Өйткені біздің елде сұрапыл соғыстың зардабын тартпаған отбасы жоқ деуге болады. Соғыста қаза тапқандарды ұмытпай, қаһарман ерлеріміздің рухына тағзым ету, ел ішінде бейбітшілік пен тыныштықты сақтау – баршаға ортақ парызымыз» деген болатын.

Қазақстан сол соғыста хабар-ошарсыз кеткен азаматтарын іздеуші әлемдегі санаулы мемлекеттердің қатарынан. Майданға кетіп, із-түзсіз жоғалғандардың саны 271 мыңнан асады. Бұл шаруамен 2019 жылдың 19 мамырында құрылған «Atamnyn Amanaty» қоғамдық бірлестігі айналысады. Содан бері ұйымның ресми сайты, әлеуметтік желілері және байланыс телефондары арқылы хабарсыз кеткендерді іздестіруге 12 мыңнан астам өтініш келіп түскен. 4500-ден астам қазақстандық жауынгерлердің жерленген жерлері мен жеке бастарын анықталды. Майдан даласынан табылған 21 сарбаздың сүйегі Қазақстанға жеткізіліп, әскери құрметпен салтанатты түрде жерленді.

Жалпы биылғы жыл марапат үлестірудің, жәй ғана жиын-тойдың жылы болмауы керек. Керісінше, осы соғысқа қатысты деректер бойынша не бар, не жоғын бағамдап, кем-кетігімізді түгендейтін кезең болуға тиіс. Адамзат тарихындағы сұрапыл соғысқа бүгінгі күннің тұрғысынан баға беріп, сабақ алатын уақыт жетті. Мысалы, 1941-1945 жылдар аралығында Қазақстаннан майданға 1 млн 300 мыңнан астам, ал бір деректерде 1 млн 500 мыңдай адам аттанды деп айтылады. КСРО Қорғаныс министрлігінің 1989 жылғы мәліметі де осы шамалас. Бірақ біз неге есепті тек 1941 жылдан бері қарай жүргіземіз?

Тарихқа сәл шегініс жасасaq, БКП(б) Орталық Комитеті мен КСРО ХалҚомының 1938 жылғы 7 наурыздағы «Ұлттық бөлімдер және жұмысшы-шаруа Қызыл Армиясын құру туралы» қаулысы шықты. Артынша жалпыға бірдей әскери міндеттілік жарияланып, қазақтар да енді Қызыл Армия қатарына алына бастады. Бұған дейін қазақтардың жекелеген ұлттық, негізінен атты әскер бөлімдері болды және олар тек Қазақстан аумағында

ғана орналасқанын айта кету керек. Жоғарыдағы құжат негізінде қазақтар Қызық Армия қатарында 1930 жылдары КСРО-ның әр түкпіріндегі әскери қақтығыстарға қатыса бастады.

Мысалы, 1938 жылы Хасан көліндегі шайқастарға қатысқан артиллериялық батарея командирі, аға лейтенант Бауыржан Момышұлы алғаш рет ұрыс тәжірибесінен өтті. 1939 жылы Павлодар облысының тумасы Әбілқайыр Баймолдин Халхин гол шайқасына қатысып, «Ерлігі үшін» медалімен марапатталды.

Ал 1939 жылдың қарашасы мен 1940 жылдың наурызы аралығында КСРО мен Финляндия арасында кескілескен соғыс орын алды. Қолда бар деректерге сүйенсек сол соғыста қатардағы жауынгерлер Нығымет Жамантаев, Базарбай Мұхамбетов, Бекей Садуов, Құрбек Серікбаев, Мұхамбетқали Амантаевтар қаза тапты. Бұл бізге белгілі сарбаздар, ал есімдері беймәлім, аты мәңгілікке өшкен қазақтар қаншама? Оны ешкім білмейді.

Сондықтан біз Екінші дүниежүзілік соғысқа қатысқан отандастарымыздың есебін кем дегенде 1939 жылдан бастап жүргізуіміз керек. Сол кезде қан майданда шайқасқан қазақтардың саны қазіргіден әлдеқайда көп болары анық. Ол үшін архив қорларын түгел ақтару керек және бұл әскери ғалымдардың, тарихшылар мен зерттеушілердің міндеті.

Тағы бір түйінді мәселе Екінші дүниежүзілік соғыста қанша қазақ Кеңес Одағының Батыры атағына ие болды деген сұрақ. Біз мектепте оқып жүргенде 95 адам болатын. Қазір жүзден асты деп жүр, бірақ нақтысын ешкім білмейді. Осы мәселені де түбегейлі зерттеп, біржола нүкте қоятын уақыт жеткен сияқты.

Кеңес Одағының Батыры демекші сол ең жоғары атаққа екі мәрте ие болған жалғыз қазақ – Талғат Бигелдинов. Өз басым Ұлттық музейде өткен көрмеде Талғат батырдың омырауында қос Алтын жұлдыз тұрмақ бір де бір ордені жоқ кителін көрдім. Себебі кезінде даңқты ұшқыштың үйіне ұры түсіп бәрін үптеп кеткен екен. Қызы Галина Талғатқызына хабарласқанымда ол осы жәйтті растады, уақытында құқық қорғау органдары ұрыларды іздегенімен таба алмапты...

Тарихи әділеттілікті қалпына келтіру үшін «Atamnyn Amanatu» ұйымы Қазақстандағы Ресей елшілігі арқылы Мәскеуге хат жолдады. Онда Батырдың барлық наградаларының тізімін көрсетіп, ең алдымен екі Алтын жұлдыздың дубликатын жасап беру жөнінде өтініш айттық. Қазір екі арада хат алмасулар жүріп жатыр. Егер осы ниетіміз оң нәтиже берсе, онда қайта оралған наградалар көрмеге келген көпшіліктің көзайымына айналар еді.

Біз жаңа қырынан қарауға тиіс тағы бір тарихи факты бар. Ол – Екінші дүниежүзілік соғыс өртінің Қазақстанды да, нақтырақ айтсақ оның Батыс өңірін шарпығаны. Әсіресе жастар жағы мұны біле бермейді.

КСРО Қорғаныс Халық Комиссарының 1941 жылғы 26 қарашадағы №0444 бұйрығымен Батыс Қазақстан облысының Орда ауданы майдан аймағына жатқызылды және осы өңір фашистік ұшақтардың бомбалауына ұшырады. Орда ауданы аумағында фашист әскерлерінің десантымен ұрыстар жүрді. Әуе қорғанысы штабтарының деректеріне сәйкес фашистік авиация Шонғайға – 24, Сайқынға – 36, Жәнібекке – 40-қа жуық әуе шабуылын жасаған. Толық емес мәліметтер бойынша кем дегенде 300 бейбіт тұрғын мен әскери қызметші қаза тауып, шамамен 250 адам жараланған. Қазіргі уақытта аталған аймақта соғыстан қалған зерттелмеген 50-ге жуық бауырластар зираты – төмпешіктер бар.

Бомбалау салдарынан қаза тапқан боздақтардың сүйектерін көтеру үшін №372 және №365 бекеттері бойында (*Батыс Қазақстан облысы, Бөкейорда ауданы, Сайқын ауылы*) қазба жұмыстарын жүргізу және оларды мәңгі есте қалдыру үшін мемориалдық тақта орнату мақсатында «Батыс Қазақстан – Сталинград майданының аймағы» Халықаралық тарихи-ізвестіру экспедициясын ұйымдастыру жөнінде бес жыл бойы ұсыныс айтып, баспасөз бетінде, ҚР Парламент қабырғасында мәселе көтеріп келеміз. Оны ҚР Парламенті Сенатының депутаттары қызу қолдап, 2024 жылдың 20 желтоқсанында ҚР Үкіметінің атына депутаттық сауал да жолдады. Алайда одан әлі күнге нақты нәтиже жоқ.

2020 жылдың қыркүйек айында «Atamnyn Amanaty» ҚБ Батыс Қазақстан облысы жергілікті атқару орындарының рұқсатымен аталған ауданда алдын ала далалық іздестіру жұмыстарын жүргізіп, 17 жауынгердің сүйегін тапқан еді. Мәйіттерге сараптама жасалып, марқұмдардың аты-жөндері анықталып, мәліметтер (*бәрі Ресей Федерациясының азаматтары*) Қазақстан Республикасының Ресейдегі елшілігіне жіберілген болатын. Сонымен қатар, Сайқын елді мекенінде сол 17 жауынгердің есімдері жазылған мемориалдық ескерткіш орнатылды.

Далалық қазба жұмыстарын жүргізуде біздің ұйымның біршама тәжірибесі бар. «Atamnyn Amanaty» бірлестігінің еріктілер жасағы Ресейдің Калуга облысы аумағындағы «Батыс майданы. Варшава тас жолы» халықаралық әскери-тарихи экспедициясына тұрақты түрде қатысып келеді. Алдыңғы жылы біздің жасақ 387-ші Ақмола атқыштар дивизиясы соғысқан Ульяновск ауданында жерлестеріміздің құрметіне ескерткіш-белгі орнатып қайтты.

Өскелең ұрпақ өзінің өткен тарихын білуге тиіс. Мәселен, былтыр «Аталар аманатына адалмыз» атты акция өткізіп, онда әрбір колледждің студенттері Қазақстанда жасақталып, Екінші дүниежүзілік соғысқа қатысқан дивизиялар мен құрмалардың тарихын, майдан жолын зерттеп, солар жөнінде ғылыми-ізвестіру жұмыстарын жасады.

«Мың естігеннен бір рет көрген артық» дейді қазақ. Сол себепті Астана

қаласының бір топ студенттерін қала түбіндегі әскери бөлімдерге алып бару дәстүрге айналды. Жасөспірімдер сапар барысында казармадан бастап, қару-жарақ, әскери техникалармен, иісшіл итермен танысып, солдат ботқасынан дәм татып, жауынгерлік өмірмен етене танысады. Бір күннің ішінде олардың әскери қызметке деген көзқарастары түбегейлі өзгерді деуге болады. Көбі бұрынғы ойларынан айнып, қажет болса Отан қорғаушысы ретінде сапқа тұруға тілек білдіріп жатады.

Ұлы Абайдың: «Өлді деуге бола ма айтыңдаршы, Өлмейтұғын артында сөз қалдырған?» деген өлең жолдарын соңына өшпес із тастап, өлмес ерлік жасаған кез келген азаматқа айтуға болатындай. Кешегі қан майданда қас дұшпанмен арыстандай айқасқан батырдың бірі – Байбол Рахметов. Зеңбірек көздеушісі болған Сыр перзентінің сүйегі сексен жылдан астам уақыт өткен соң Псков түбінен табылып отыр. Топырақ астынан өзімен бірге көзі тірісінде қаһармандығы үшін алған «Қызыл жұлдыз» ордені мен «Ерлігі үшін» медалі бірге шықты. Сүйегі Псков облысынан табылған боздақтың бірі – Оңтүстік Қазақстан облысы, Шаян ауданы, Ақбастау ауылында 1921 жылы дүниеге келген Мұсахан Қалмырзаев. Оның да дерегі «Ерлігі үшін» медалінің номері арқылы анықталды.

Біздің еріктілер ел ішінен екі боздақтың да ет жақындарын іздеп тапты. Енді «Atamnyn Amanaty» ұйымы майдангерлер сүйегін жылдың аяғына дейін елге жеткізу қамымен жүр.

Бұл ата-баба Аманатын орындауға, ерлікті ұмытпауға, елдікті ұлықтуға, және ұлт тарихындағы тағы бір ақтаңдақты жабуға бағытталған игілікті іс болып табылады. Өйткені өскелең ұрпақтың бойында рухани-адамгершілік құндылықтарды, отансүйгіштік сезімді қалыптастыру мемлекет басшысы айтқандай ортақ парызымыз.

НҰРХАЙДАРҚЫЗЫ М.

*Атамның Аманаты қоғамдық бірлестігінің
архивтік ерікті-іздеушілер тобының жетекшісі*

**ЧАУСЫДАН ТАБЫЛҒАН ІЗ:
ТҰТҚЫН ТАҒДЫРЫН АНЫҚТАУ ТАРИХЫ**

Қазақтың көрнекті қаламгері, жазушы Бексұлтан Нұржекеев өзінің сұхбаттарының бірінде әкесінің Ұлы Отан соғысына аттанып, хабарсыз кеткенін айтып өткен еді.

Ешмұхаметов Нұржеке (1921-1943)

Іздеу жұмыстары жазушының келісімімен басталды. Әкесі Ешмұхаметов Нұржеке (*Ишмухатанов Нуржеке Ватванович* – құжатта осылай қате жазылған), 1921 жылы, Алматы облысы, Жәркент маңындағы Жамбыл ауылында туған. Әскерге 1941 жылдың мамыр айында шақырылып, 1941 жылы 2 қыркүйекте Старая Русса маңында тұтқынға түскен. Тұтқын нөмірі – 382918, әскери шені– қызыләскер (*рядовой*). Құжаттарда 1943 жылғы 25 мамырда Чаусы елді мекенінде қаза тапқан деп көрсетілген.

1. Name: *Чаймуханов*
Имя

2. Vornamen: *Нурбек*
Имя

3. Geburtstag: *1921*
День рождения

4. Geburtsort: *Драмбур*
Место рождения

5. Lager: *Stalag IV C*
Лагерь

51. im Lager eingeliefert am: *25.8.43*
Доставлен в лагерь (число)

6. Dienstgrad: *Рядовой*
Чин

7. Toppenteil: *40 смрск. п.*
Бониская часть

8. Nr. der Erkennungsmarke des deutschen Lagers: *28918*
Номер идентификационного в германском лагере

9. Vorname des Vaters: *Ват*
Имя отца

10. Name der Mutter: *Турган*
Имя матери

11. Anschrift der nächsten Angehörigen: *Джамбулск р-н*
Адрес ближайших родственников

12. Beruf: *Ван*
Профессия

<https://obd-memorial.ru/html/info.htm?id=301031332>

Бастапқы кезеңде іздеу тобы бұл «Чаусы» Белорусь аумағындағы елді мекен болуы мүмкін деп пайымдады. Алайда, мұқият салыстырмалы зерттеу барысында анықталғандай, соғыс жылдары Чехословакия аумағындағы қазіргі Мост қаласы да сол кезеңде Чаусы деп аталған. Тұтқындар осы қала маңындағы электр станциясында ауыр еңбекке жегілгені жөнінде неміс архивтік деректерінен расталды.

Зерттеу барысында ең күрделі жайт – соғыстан кейін бұл қаланың астынан қазба байлық (қоңыр көмір кен орны) табылып, қала толықтай басқа жерге көшірілгені белгілі болды. Ал бұрынғы лагерь мен тұтқындар жерленген аумақ су астында қалған. Соның салдарынан әскери тұтқындар жерленген алғашқы бауырластар зираты жойылып, мәйіттердің орны жаңа мемориалға көшірілген. Бұл дерек «Память народа» жүйесінде тіркелген материалдармен және Чехия қорларындағы мәліметтермен расталды. Бұл деректі чех және неміс тарихи мұрағаттарының мәліметтері мен географиялық карталар да растайды. Құжаттарда әкесінің аты деген орынға анасының аты Батпан (Ватванович) «отчество» ретінде қате жазылған. Батпан деген анасының есімі екенін Бексұлтан ағаның өзі айтты. Осындай жазу мен транскрипция қателіктері соғыс және соғыстан кейінгі жылдардағы деректерде жиі кездеседі. Мұрағаттық картотекалардың бұрмалануы, құжаттардың қолмен жазылып, кейін машинкамен қате терілуі – көптеген қазақстандық отбасылардың өз туыстарын ұзақ жылдар таба алмауына себеп болған.

Жазушының әкесінің тағдыры осылай анықталған соң, отбасы

балашағасы, немерелерімен Чехия жеріндегі Мост қаласына барып, арнайы құран бағыштап, рухына тағзым етті. АВАІ TV каналында «Бірегей. Бексұлтан Нұржекеұлы» деген документалды фильм түсірілді. Бұл іздеу тарихы бір ғана адамның емес, мыңдаған қазақстандық отбасылардың соғыс жылдарындағы үзіліп қалған тағдырының қайта жалғанғанының символы іспетті.

Іздеу «Атамның Аманаты» қоғамдық бірлестігінің ерікті архивтік іздеу тобы тарапынан жүргізілді.

ПАМЯТЬ, КОТОРАЯ СОЕДИНЯЕТ НАРОДЫ: ВСТРЕЧА ПОТОМКОВ ФРОНТОВИКОВ МУХТАРА КАЙШАТАЕВА И ИВАНА ЯПТИКА

Аннотация. В статье рассматривается уникальный пример восстановления исторической памяти через человеческие связи потомков участников Великой Отечественной войны – казахстанца Мухтара Кайшатаева и ненца Ивана Яптика. На основе архивных материалов, журналистских расследований и работы общественного объединения «Atamnyn Amanaty» раскрываются механизмы современного «народного поиска», объединяющего людей разных регионов и этносов в деле сохранения памяти о героях войны.

Ключевые слова: Память, боевое содружество, история Мухтар Кайшатаева и Ивана Яптика.

Память о Великой Отечественной войне – это не только история героизма и утрат, но и духовная нить, соединяющая поколения и народы. В казахском мировоззрении понятие аманат (*завет*) имеет глубокий смысл – это то, что нельзя предать забвению. Исполнение аманата – акт духовной зрелости, знак благодарности предкам и ответственности перед потомками.

Эта идея получила живое воплощение в истории встречи потомков двух фронтовиков – казаха Мухтара Кайшатаева и ненца Ивана Яптика, судьбы которых пересеклись в огне войны, а через десятилетия – в дружбе их внуков.

Боевой путь и братство на фронте. Мухтар Кайшатаев, уроженец Карагандинской области, сражался в составе 340-го стрелкового полка 46-й дивизии Ленинградского фронта. Он участвовал в боях на территории Финляндии, Прибалтики и Польши, был дважды ранен и награждён орденом Славы III степени, медалями «За отвагу» и «За оборону Ленинграда».

Его фронтовой товарищ, ненец Иван Яптик, сражался в тех же боях. На одной из сохранившихся фотографий, вырезанной из старой газеты, они изображены вместе – два солдата, читающих письмо с родины. В нём – приглашение из Казахстана, обещание встретиться после Победы. Это обещание суждено было исполнить только их потомкам.

Спустя десятилетия внук фронтовика – карагандинец Мухтар Кайшатаев – при содействии журналистов и поисковиков нашёл потомков Ивана Яптика. Российские исследователи Сергей Шулинин и Андрей Гуничев (*отряд «Ямальский плацдарм»*) помогли установить связь с Анатолием Яптиком, живущим на Ямале.

В апреле 2021 года состоялась долгожданная встреча потомков. На новом снимке они воспроизвели ту самую фронтовую фотографию: два внука, два народа, одно чувство – память, преодолевающая время и пространство.

Позже, в 2024 году, казахстанская делегация во главе с Мухтаром Кайшатаевым нанесла ответный визит на Ямал, где почтила память павших и передала землякам символический аманат дружбы.

Общественное объединение «Atamnyn Amanaty» за 6 лет своей работы привезло в Казахстан останки 21 бойца, погибших на территории России и других стран. Организация также ведёт «обратный поиск» – работу по идентификации и установлению родственников казахстанских солдат, захороненных за рубежом. Эти данные формируются на основании международного сотрудничества с поисковыми движениями России, Беларуси, Польши, Норвегии и других стран.

В основе деятельности лежит народная мудрость: «Өлі риза болмай, тірі байымайды» – пока не будут довольны ушедшие в мир иной, у живых не будет покоя. Для меня, как для исследователя, волонтера и заместителя председателя «Atamnyn Amanaty», участие в этой работе – не просто общественная миссия, а глубокий внутренний отклик. Каждый найденный солдат, каждая возвращённая история – это шаг к восстановлению целостности рода и народа.

Лично участвовать в поисковых экспедициях, в организации и сопровождении встреч потомков, координации обратного поиска, в том числе по случаю воссоединения семей Кайшатаевых и Яптик, для меня это стало живым подтверждением силы аманата – того, как духовный долг перед предками становится источником объединения, примирения и исторической памяти.

Память о войне – не только про скорбь, но и про благодарность. Через эти проекты мы возвращаем людям их корни, а Родине – имена её сыновей. Это и есть подлинная миссия Atamnyn Amanaty.

История Мухтара Кайшатаева и Ивана Яптика – это не просто пример человеческой памяти. Это свидетельство того, что подвиг Победы принадлежит всем народам, что память может быть мостом между Севером и Степью, между прошлым и будущим. Для казахстанского общества подобные инициативы – важная часть укрепления исторического самосознания, духовного единства и гражданской идентичности.

Исполняя завет предков, потомки не только возвращают имена забытых героев, но и восстанавливают живое поле благодарности, на котором прорастает будущее.

ВОЗВРАЩАЯ ИМЕНА

Иногда жизнь сама выбирает для нас путь. Мой путь начался с простого желания – помочь людям найти своих без вести пропавших родных, ушедших на фронт во времена Второй мировой войны. Так началось мое знакомство с общественным объединением «**Atamnyn Amanaty**» – «*Завет предков*».

С 2019 года объединение занимается поиском солдат, не вернувшихся с войны. За это время было получено более 12000 заявок от потомков бойцов, судьба которых оставалась неизвестной. Кто-то искал отца, кто-то деда, кто-то брата. Люди писали: «*Мы не знаем, где он погиб, не знаем, есть ли у него могила...*» Эти слова не давали покоя.

Мы работаем с различными архивами, базами данных, просматриваем тысячи фамилий, даты, места службы. И в какой-то момент в нашей работе всё чаще стали появляться имена тех, кто **попал в плен**. Тогда я впервые столкнулась с огромной базой данных – **Саксоновской базой военнопленных (Stiftung Sächsische Gedenkstätten)**. В ней – около **700 000 записей** о советских солдатах, оказавшихся в немецких лагерях.

Организовав волонтеров мы начали искать среди них наших – тех, кто был призван с территории Казахской ССР. Работа оказалась невероятно трудной. Я писала в администрацию сайта с просьбой помочь выделить казахстанцев, но ответа не получила.

Помню тот день очень хорошо. Я сидела за компьютером, глаза уже уставали от бесконечных списков немецких лагерей, фамилий, номеров. Ко мне подошёл мой сын Ахат. Он посмотрел, как я работаю, и сказал: Мама, давай я помогу тебе. И помог. Благодаря его терпению и техническим знаниям мы смогли выделить из этой базы более **шести тысяч записей** – бойцов, призванных именно из Казахстана. И каждый раз, когда мы открывали очередной документ, сердце сжималось. Это были не просто фамилии – это были судьбы. Иногда удавалось найти даже **карточки военнопленных** с фотографиями, ростом, цветом глаз, указанием профессии, адресом родителей. Всё – на немецком. Особенно больно видеть молодых мужчин – 20, 22, 25 лет. Многие казахи, по записям, были высокими – выше 180 см, статные, сильные. И думаешь: какие они были красивые, как мечтали жить, любили, надеялись вернуться домой.

Сегодня мы продолжаем эту работу.

С помощью волонтеров мы внимательно пересматриваем каждую

запись о бойцах, попавших в плен, дополняем список новой информацией, сверяем архивные данные. В Саксонской базе данных информации немного: обычно указаны ФИО, год рождения, дата смерти, место рождения и идентификационный номер. Например:

Абжанов Сабур Абжан,
1909 года рождения,
умер 17.04.1943,
Акмолинская область,
национальность – казах,
идентификатор – 341566.

Чтобы восстановить судьбу каждого бойца, мы дополняем эти данные информацией из других источников – «Память народа», «Подвиг народа» и архивных документов.

Так, по Абжанову Сабуру мы смогли установить дополнительные сведения:

- Дата пленения: 18.05.1942
- Место пленения: Керчь
- Лагерь: шталаг IV Н (304)
- Лагерный номер: 41652
- Звание: красноармеец (*рядовой*)
- Дополнительные данные: указаны фамилия и имя матери

Каждая такая запись – это восстановленная история. Имя снова обретает судьбу, человек возвращается из неизвестности, а его семья получает ответы, которых ждала десятилетиями.

Еще пример: Шакабов Абдикадыр Пхахалович

Документ о военнопленных

Дата рождения: __.__.1920

Воинское звание: красноармеец|рядовой

Дата выбытия: 11.08.1942

Причина выбытия: Погиб в плену

Место пленения: Вязьма

Лагерь: шталаг 343

Лагерный номер: 6377

Дата пленения: 09.10.1941

В карточке военнопленного на Шакабова Абдикадыра содержались не только основные военные данные, но и личные сведения – такие, какие редко можно встретить в советских документах тех времён.

Там были указаны:

- рост
- цвет глаз
- отпечаток пальца

- религиозная принадлежность
- домашний адрес

Некоторые карточки в этой базе переведены полностью на русский язык, другие – частично, что требует кропотливой работы по расшифровке и переводу.

Такие документы помогают нам восстановить не только военную судьбу, но и человеческий образ – вернуть солдату лицо, а его семье память и знание правды о его пути.

К началу следующего года планируем опубликовать обновлённый список – по областям Казахстана, чтобы каждая семья могла найти имя своего героя. В этой большой работе нам помогают акиматы, учителя истории, преподаватели начальной военной подготовки, сотрудники МВД и участковые инспекторы. В каждой области Казахстана у нас есть свои волонтеры, которые уже нашли родственников тридцати бойцов, погибших в плену. Для этих семей – это не просто найденное имя, это восстановленная память, возвращённая история.

Когда мы сообщаем потомкам, где лежит их дед или прадед, люди плачут. Плачем и мы. Потому что это не просто поиск – это возвращение памяти. Каждый найденный солдат – как ожившая страница истории, как голос из прошлого, который наконец-то услышали.

Иногда я думаю: почему именно мы занялись этим делом? Наверное, потому что кто-то должен был это сделать. Потому что это – наш долг перед теми, кто отдал жизнь за Родину. И если хотя бы одно имя будет произнесено вслух, если одна семья узнает, где покойся её предок – значит, всё было не зря.

Наш проект продолжается. И я верю, что впереди – ещё тысячи имён, которые ждут, чтобы их вернули из забвения.

Память – это не просто история. Это живая связь поколений. Это наш Аманат.

ҚАНАФИНА Г.
«Атамның Аманаты» қоғамдық бірлестігі,
Архивтік ерікті-іздеушісі

ТҮНГІ ІЗДЕНІСТЕР НӘТИЖЕСІ: АРХИВТЕГІ ҮНСІЗ ЕСІМДЕР

Түнгі тыныштықта компьютер экранының боз жарығына үңілемін. «Память народа» сайтының іздеу жолағына тағы бір есім енгіземін. Кейде экран ұзақ жүктеледі, кейде бірден шыға келеді – бірақ әр жолғы ізденіс жүрек соғысын жылдамдатады. Себебі мен үшін бұл – жай ғана зерттеу емес, бұл үнсіз қалған тағдырлардың қайта сөйлеген сәті.

Жылдар бойы архив тізімдерінен іздеген есімдердің көбі – соғыстың бастапқы жылдарында майданға аттанып, қайта оралмаған қазақ сарбаздары. Олардың кейбірі тұтқынға түскен, кейбірінің аты бұрмаланып жазылған, ал кейбірі белгісіз жерлерде жерленген. Бірақ қазір олардың есімдері қайта жарыққа шығып, туған жермен қайта қауышып жатыр.

Көпеев Зайкен – Польша жерінде, Седльце маңында жерленген. Бұл бауырластар зиратының бір бұрышында оның есімі қатардағы жауынгерлермен бірге сақталған.

Абдрахманов Алданазар – Беларусь жерінде, Минск түбіндегі Масюковщина маңында қаза тапқан. 1941 жылдың қарашасында, соғыстың ең ауыр күндерінде өмірі үзілген.

Иманқұлов Балтабай (1918 ж.т.) – Шталаг №350 лагерінде тұтқынға түскен. Лагерь нөмірі – 122300. Рига қаласында жерленген. Ол туралы жазылған соңғы жол: *«Погиб в плену.»*

Идрисов Конкак – Германияның XII-A шталагында болған. Лагерь нөмірі – 64918. Тағдыры: *погиб в плену.*

Әділов (Баймұрзаев) Сардар – тұтқыннан оралмаған. Құжаттарда оның қаза болғаны ғана тіркелген.

Жақыпбеков Шәріп – 1944 жылы 4 сәуірде Трайза қаласындағы лагерьде қаза тапқан.

Тоқсанбаев Ахметжан – Шталаг №352 лагерінде, Минск қаласының Масюковщина ауданында қаза болған.

Танірбергенов Сұлтан – тұтқынға түскен соң, Германияның Бавария жеріндегі Обермайтинген ауылына жақын **Швабштадль** бауырластар зиратында жерленген.

Қосбатыров Таухан – 1943 жылы Умань маңында тұтқынға түскен. 1945 жылы АҚШ аймағынан Владивостокқа шахта жұмысына жөнелтілген. Одан кейінгі тағдыры беймәлім.

Шалқыбасов Шайлда Колтулма – Польшаның Мазовецкое воеводствосындағы **Сосна-Козулки** ауылында жерленген.

Мирашимов Сермаханбет Абуұлы – Германияның Ремшайд қаласындағы **Блидингхаузен** зиратында жерленген.

Тапашев Хасен (Қасен) – Золотонош маңында тұтқынға түсіп, 1942 жылы **шталаг №335** лагерінде көз жұмған.

Алексеев Иван Карпович – Украинаның Каменец-Подольск облысы, Славута қаласындағы лагерьде қаза болған.

Сұлтангелдин Наурызбай – 1944 жылы наурыздың 20-сы күні тұтқында қаза болған. Құжаттарда жерленген жері – Аусиг қаласы деп көрсетілген.

Бұл есімдердің әрқайсысы – соғыстың үнсіз куәсі. Архив парақтарындағы кара сиямен жазылған деректер – олардың соңғы ізі. Олардың көбінің тағдыры ондаған жылдар бойы белгісіз болды.

Кейбірінің аты қате жазылып, басқаның қатарына кіріп кеткен. Мысалы, «Танирбергенов» орнына «Танирбеганов», «Жақыпбеков» орнына «Жақубеков», «Абдрахманов» орнына «Абдурахман» деп тіркелген. Осындай ұсақ әріптік айырмашылықтар кейде тұтас әулеттің үмітін үзді.

Бүгінгі ізденіс – сол үнсіздікті бұзу әрекеті. Архив парақтарында жатқан бұл сарбаздар енді «жоғалғандар» емес. Олар қайта табылған, аты аталған, тарихқа қайтарылған боздақтар.

Түнгі ізденістер, компьютердің боз жарығы, ашылған құжаттар – мұның бәрі жай жұмыс емес. Бұл – борыш. Өйткені әр табылған есім – бір әулеттің жүрегіне түскен жарық сәуле.

**«Польша, Ресей, Украина, Беларусь және Балтық елдеріндегі
фашистік концлагерьлерде қазақстандық әскери тұтқындардың
тағдыры және болу тарихы»**

Республикалық ғылыми-тәжірбиелік конференцияның

ҚОРЫТЫНДЫ РЕЗОЛЮЦИЯСЫ

Конференцияда төмендегідей мәселелер талқыланды:

- Екінші дүниежүзілік соғыстағы әскери тұтқындардың тарихын зерттеудің қазіргі жағдайы, Польша, Ресей, Украина, Беларусь және Балтық жағалауы елдеріндегі қазақстандық әскери тұтқындар тарихының проблемалары кешенін әзірлеуге шетелдік және отандық ғалымдардың қосқан үлесі;

- Еуропа елдерінің аумағында орналасқан концлагерьлердегі қазақстандық әскери тұтқындардың жеке деректерін іздеу бойынша ғалымдар, архив пен музей қызметкерлері арасында тәжірибе алмасу болды;

- Тұтқындағы қазақ әскери тұтқындарының жай-күйін, партизандық қозғалысқа қатысу мәселелерін, оларды босату, елге қайтару, Екінші дүниежүзілік соғыстан кейінгі оңалту мәселелерін сипаттайтын құжаттар сарапталып, талданды;

- Польша, Ресей, Украина, Беларусь және Балтық елдері аумағындағы концлагерьлерде тұтқында болған қазақстандықтар мен олардың ұрпақтарының жеке деректері мен естеліктерін болашақта пайдалану мүмкіндіктері қарастырылды.

- Конференцияға қатысушылар келесіні атап өтті:

- Екінші дүниежүзілік жылдарындағы тұтқындар тарихын зерттеу және практикалық ізденістер жүргізу бойынша тәжірибе алмасу табысты өтті, сондай-ақ алынған нәтижелерді республикадағы ғылыми және қоғамдық-саяси қызметте пайдалану мәселелері қарастырылды.

Конференция жұмысының қорытындысы бойынша келесі ұсыныстар енгізілді және жүзеге асыру ұсынылады:

- Еуропа елдерінің архив қорларынан жаңа құжаттарды анықтап, оларды ғылыми айналымға енгізу жұмысын жалғастыру;

- Концлагерьлердің қызметі мен онда болған қазақстандық әскери тұтқындардың тарихын, репатриация және реабилитация мәселелерін ғылыми зерттеулерде қарастыру барысында олардың ұрпақтарының жеке деректері мен естеліктерін пайдалану;

- Польшадағы, Ресейдегі, Украинадағы, Белоруссиядағы және Балтық жағалауындағы қазақстандық әскери тұтқындардың тарихының күрделі

мәселелерін қозғайтын жарияланған ғылыми мақалалар мен еңбектер көлемін кеңейту;

– Польша, Ресей, Украина, Беларусь және Балтық жағалауы елдеріндегі қазақстандық әскери тұтқындардың тарихын талқылауда этикалық нормаларды және зерттеу нәтижелерін ұсынуда объективті көзқарасты қатаң сақтай отырып, саясаттануға жол бермеу.

Конференция қатысушылары Ш.Ш. Валиханов атындағы Тарих және этнология институтының басшылығына конференцияны өткізуге мүмкіндік бергені үшін алғыс білдіреді және осы ғылыми бағыттағы болашақ зерттеулерге қолдау көрсетуді сұрайды. Сондай-ақ, конференция отырысында баяндама жасаған қонақтарға алғыс айтамыз.

РЕЗОЛЮЦИЯ

по итогам Республиканской научно-практической конференции на тему: «История судеб и пребывание военнопленных-казахстанцев в фашистских концлагерях на территории Польши, России, Украины, Белоруссии и стран Прибалтики».

На Конференции были обсуждены следующие темы:

- Современное состояние исследований по истории военнопленных Второй мировой войны, вклад зарубежных и отечественных ученых в разработку комплекса проблем истории военнопленных-казахстанцев на территории Польши, России, Украины, Белоруссии и стран Прибалтики;
- Состоялся обмен опытом ученых, сотрудников архивов и музеев в поиске личных данных военнопленных-казахстанцев в концлагерях располагавшихся на территории Европейских стран;
- Проанализированы имеющиеся документы, раскрывающие состояние военнопленных-казахстанцев в плену, вопросы их участия в партизанском движении, проблемы их освобождения, репатриации, реабилитации после Второй мировой войны;
- Рассмотрены дальнейшие перспективы использования личных данных, воспоминаний казахстанцев, потомков узников концлагерей, располагавшихся на территории Польши, России, Украины, Белоруссии и стран Прибалтики.
- Участники конференции считают, что:
- состоялся плодотворный обмен опытом проведения исследований и практических разработок по истории плена Второй мировой войны, а также использования полученных результатов в научной и общественно-политической деятельности в республике.

По итогам работы Конференция рекомендует и вносит следующие предложения:

- Продолжить работу по выявлению новых документов в архивохранилищах европейских стран с целью введения их в научный оборот.
- Использовать в научной разработке и исследованиях истории функционирования концлагерей и пребывания в них военнопленных-казахстанцев, вопросов репатриации и реабилитации личные данные и воспоминания их потомков;
- Расширять корпус изданных научных статей и трудов, раскрывающих комплекс проблем истории военнопленных-казахстанцев на территории Польши, России, Украины, Белоруссии и стран Прибалтики;
- Не допускать в обсуждении проблем истории военнопленных-казахстанцев на территории Польши, России, Украины, Белоруссии и

стран Прибалтики – политизации, строго придерживаясь этических норм и объективного подхода в освещении результатов исследований.

Участники конференции благодарят руководство Института истории и этнологии им Ч.Ч. Валиханова за предоставленную возможность проведения конференции и просят поддержать дальнейшие разработки в данном научном направлении, а также гостей конференции, которые выступили в заседании конференции.

**ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫ
ҒЫЛЫМ ЖӘНЕ ЖОҒАРЫ БІЛІМ МИНИСТРЛІГІ
ҒЫЛЫМ КОМИТЕТІ
Ш. Ш. УӘЛИХАНОВ АТЫНДАҒЫ ТАРИХ ЖӘНЕ ЭТНОЛОГИЯ
ИНСТИТУТЫ**

АҚПАРАТТЫҚ ХАТ

Құрметті әріптестер!

Қазақстан Республикасы Ғылым және жоғары білім министрлігі Ғылым комитетінің Ч.Ч. атындағы Тарих және этнология институты Сіздерді **2025 жылғы 22 қазанда** (*күні мен орны өзгеруі мүмкін!*) «Польша, Ресей, Украина, Беларусь және Балтық елдеріндегі фашистік концлагерьлерде қазақстандық әскери тұтқындардың тағдыры және болу тарихы» атты Республикалық ғылыми-тәжірибелік конференцияға (*бұдан әрі – Конференция*) қатысуға шақырады.

Қазақстандық әскери қызметшілер Екінші дүниежүзілік соғысқа белсене қатысты, олардың тағдыры әр түрлі жағдайда болды. Кейбіреулері жеңіске жетіп, Берлинге дейін жетті, басқалары әскери шайқастарда қаза тапты, бір бөлігі азат етілгенге дейін әртүрлі себептермен фашистік тұтқынның барлық ауыртпалығын бастан өткеруге мәжбүр болды. Әскери тұтқындардың көпшілігі Еуропаның әртүрлі елдеріндегі, соның ішінде Польшадағы және фашистік Германия басып алған кеңестік республикалардағы концлагерьлерге орналастырылды. Екінші дүниежүзілік соғыс кезіндегі олардың тағдыры өзіндік зерттеуді талап етеді, құпиясыздандырылған дереккөздердің пайда болуы, тірі қалған әскери тұтқындарының естеліктері, сонымен қатар, концлагерьлерде қайтыс болған тұтқындарының туыстары әлі күнге дейін өздерінің арғы аталарын іздеуі екінші дүниежүзілік соғыс жылдардағы тұтқындардың тағдырын терең зерттеуді қажет етеді. Осыған орай, қазақстандық әскери тұтқындардың тарихын, мемлекеттер бойынша орналасқан концлагерьлердің географиясын, фашистік тұтқынға түскен және концлагерьлерде адамгершілікке жатпайтын жағдайда ұсталған әскери

тұтқындардың тұрмыс жағдайын, сондай-ақ концлагерь тұтқындарының аман қалуының олардың отанына оралуына байланысты мәселелерін және оларды оңалту мәселелерін зерделеу қажет.

Конференцияның мақсаты – Польша, Ресей, Украина, Беларусь және Балтық жағалауы елдеріндегі фашистік концлагерьлердегі қазақстандық әскери тұтқындардың тарихын зерттеу, әскери тұтқындардың өмір сүруінің ортақ және ерекше белгілерін анықтау, ғылыми ынтымақтастықты нығайту, республика мен шет елдердің зерттеушілері арасында ғылыми диалог алаңын құру.

Конференция келесі мәселелердің бағыттарын қарастырады:

- Польша, Ресей, Украина, Беларусь және Балтық жағалауы елдерінің аумағында орналасқан концлагерьлердегі қазақстандық әскери тұтқындардың ұлттық, әлеуметтік, аймақтық шығу тегі, жасы, саны және басқа да дербес деректері;

- Польшадағы, Ресейдегі, Украинадағы, Белоруссиядағы және Балтық жағалауы елдеріндегі фашистік концлагерьлердегі қазақстандық әскери тұтқындардың жерленген жерлерінің географиясы, олардың жадысын мәңгі қалдыру жағдайы мен мүмкіндіктері;

- қазақстандық әскери тұтқындарды КСРО аумағына қайтару процесі, сондай-ақ тарихи ретроспективада қазақстандық әскери тұтқындарды реинтеграциялау және оңалту процесі және т.б.

Конференцияның жұмыс тілдері: қазақ, орыс, поляк, ағылшын.

Өткізу күні: 2025 жылғы **22 қазан** 11.00

Өткізу орны: Астана қаласы, Қазақстан

Өткізу форматы: офлайн және онлайн (*Zoom платформасында*).

Конференция идентификаторы мен құпиясөзі: 875 6371 2882; код: 123456.

Конференцияға кәсіби тарихшылар, этнологтар, заңгерлер, филологтар, философтар, архив және музей қызметкерлері, жас ғалымдар: докторанттар, магистранттар, студенттер, сондай-ақ БАҚ өкілдері шақырылады. Қатысушылардың шығындары жіберуші тарап есебінен төленеді.

Республикалық ғылыми-тәжірибелік конференцияның материалдар жинағын шығару жоспарланып отыр (*жариялау үшін төлем алынбайды!*). Конференция жинағына мақалалар мен өтінімдер электрондық түрде мына мекенжайларға жіберіледі:

e-mail: aliya.sysenbaeva@mail.ru; **e-mail:** abuovnur@mail.ru;

Тіркеу формасы мен баяндама (мақала) материалдары (*үлгілері төменде көрсетілген*) 2025 жылғы 15 қазаннан кешіктірілмей қабылданады.

Баяндама (*мақала, тезис*) жариялануы үшін материалдар мына талаптарға қатаң сәйкес рәсімделуі тиіс: конференция тақырыбына байланысты 7–10 бет көлеміндегі баяндама мәтіні; тіркеу формасы мен

мақалалар MS Word мәтіндік редакторында терілуі қажет; файл атауы мен өтінім автордың тегімен белгіленуі керек, мысалы: «Абуов_заявка», «Абуов_статья».

1. Кестелер, сызбалар, суреттер атауға ие болуы және Windows жүйесінде терілуі тиіс.

2. Бет форматы: **A4**.

3. Шеттері: жоғарғы және төменгі – **2 см**, оң жағы – **1 см**, сол жағы – **3 см**.

4. Қаріп: **Times New Roman, KZ Times New Roman**, кегль – **14**.

5. Жоларалық арақашықтық – **бір аралық**.

6. Қызыл жолдың шегінісі: **1,0 см**.

7. Ортасына **кіші әріптермен (жуан қаріппен)** автордың (*авторлардың*) тегі, аты-жөні, ғылыми дәрежесі, ғылыми атағы (*бар болса*) жазылады.

8. Төменде – автор(лар) жұмыс істейтін мекеменің толық атауы, лауазымы, қала, ел, электрондық пошта мекенжайы көрсетіледі.

9. Автордың аты-жөні астына **ортасына, БАС ӘРІПТЕРМЕН, жуан қаріппен** баяндаманың атауы жазылады.

10. Бір аралықтан кейін, абзацтық шегініспен – **Аннотация (2–3 сөйлем)** және **Түйінді сөздер (5–7 сөз)** беріледі.

Одан кейін **баяндаманың (мақаланың) мәтіні** орналасады.

1. Пайдаланылған әдебиеттер (*және дереккөздер*) тізімі мақала соңында келтіріледі және еңбектердің мәтінде келтірілу ретімен жасалады. Мәтіндегі сілтемелер әдебиеттер тізіміндегі нөмірге сәйкес **квадрат жақшада** көрсетіледі, қажет болған жағдайда дереккөз беті жазылады, мысалы: [1, 2 б.], [1, с. 2] немесе [1, р. 2].

2. Кестелер, сызбалар, суреттер атауға ие болуы және Windows жүйесінде терілуі тиіс. Барлық суреттер мен фотосуреттер жақсы контрастқа ие болуы және **300 dpi-ден кем емес** рұқсатқа (*resolution*) ие болуы қажет. Барлық иллюстрациялар сквозная нөмірленуі тиіс, сурет астындағы жазу мазмұны қысқа әрі нақты болуы керек. Егер мәтінде кесте немесе сурет жалғыз болса, ол нөмірленбейді. Мәтінде барлық кестелер мен суреттерге сілтеме болуы міндетті.

3. Жалпыға белгілі қысқартулардан басқа сөздерді қысқартуға жол берілмейді. Аббревиатуралар мәтінде алғаш рет толық жазылып, содан кейін ғана қысқаша нұсқасы қолданылады.

4. Жоғары рейтингті басылымдардағы түпнұсқа мақалаларға сілтеме жасау, дереккөздер мен заманауи ғылыми концепцияларды қолдану ұсынылады.

Ұйымдастыру комитеті конференция тақырыбына немесе қойылған талаптарға сай келмейтін материалдарды қабылдамау құқығын өзінде қалдырады.

Мақалалар рецензияланбайды. Мақаланың мазмұны мен плагиат үшін жауапкершілік авторларға жүктеледі.

Ұйымдастыру комитетінің мекенжайы: Қазақстан Республикасы, Алматы қ., Шевченко көшесі, 28, Ч.Ч. Уәлиханов атындағы Тарих және этнология институты; Петропавл қ., Пушкин көшесі 86, Ш.Ш. Уәлиханов атындағы Тарих және этнология институтының Петропавл қ. филиалы.

Байланыс деректері: Әбуов Нұрболат Әскерұлы (*e-mail: abuovnur@mail.ru* тел.: +7 775 1037681); Сисенбаева Алия Аманғалиқызы (*e-mail: aliya.sysenbaeva@mail.ru; тел.: +7 701 6320692*).

ҚАТЫСУҒА ӨТІНІМ

1. Тегі, аты-жөні (*толық*)
2. Тегі, аты-жөні (*толық*) Қала, ел
3. Ғылыми дәрежесі мен ғылыми атағы
4. Байланыс деректері: телефон; e-mail
5. Бағыты / секциясы, қатысу форматы
6. Баяндама / мақала тақырыбы

МАҚАЛАНЫ РӘСІМДЕУ ҮЛГІСІ

Панто Д, PhD докторы

**Гданьск қаласындағы Екінші дүниежүзілік соғыс мұражайы
(Польша), ғылыми бөлімінің бас ғылыми қызметкері**

ЕКІНШІ ДҮНИЕЖҮЗІК СОҒЫС КЕЗІНДЕ ПОЛЬША ЛАГЕРТЕРІНДЕГІ ҚАЗАҚ СОҒЫС ТҮТҚЫНДАРЫ

Аңдатпа.....

Түйінді сөздер:

Мәтін.....

Пайдаланылған әдебиеттер мен дереккөздер тізімі:

1. Кокебаева Г.К. Основные направления политики нацистских властей по содержанию советских военнопленных // Всемирная история и международные отношения в Евразии в свете современной интеграции и модернизации. – Алматы: Қазақ университеті, 2018. – с. 52-57.

2. Мендикулова Г.М. О компаративистике и достоверности архивных и оцифрованных документов об участии казахов во Второй мировой войне // Социо-гуманитарные науки в цифровом мире: сб. мат-лов Междунар. кругл. стола. Алматы, 2018. С. 19-23.

МИНИСТЕРСТВО НАУКИ И ВЫСШЕГО ОБРАЗОВАНИЯ
РЕСПУБЛИКИ КАЗАХСТАН
КОМИТЕТ НАУКИ
ИНСТИТУТ ИСТОРИИ И ЭТНОЛОГИИ ИМ. Ч.Ч. ВАЛИХАНОВА

ИНФОРМАЦИОННОЕ ПИСЬМО

Уважаемые коллеги!

Институт истории и этнологии им.Ч.Ч. Валиханова Комитета науки Министерства науки и высшего образования Республики Казахстан **22 октября 2025 года приглашает Вас к участию в Республиканской научно-практической конференции (далее – Конференция) на тему: «История судебных и пребывание военнопленных-казахстанцев в фашистских концлагерях на территории Польши, России, Украины, Белоруссии и стран Прибалтики».**

Военнослужащие из Казахстана приняли активное участие во Второй мировой войне, их судьбы сложились по-разному. Одни из них одерживая победы дошли до Берлина, другие погибли на полях сражений, определенная часть была вынуждена испытать все тяготы фашистского плена в силу разных причин до их освобождения. Многие из военнопленных размещались в концлагерях разных стран Европы, в том числе и Польши и на оккупированных фашистской Германией территории республик СССР. Их судьба, сложившаяся в годы Второй мировой войны требует своего исследования, так как появляются новые рассекреченные источники, выжившие военнопленные оставили свои воспоминания, родственники погибших узников концлагерей до сих пор ищут свои прадедов. В этой связи необходимо **исследовать историю** военнопленных-казахстанцев, географию расположения концлагерей по странам, условия существования военнопленных, оказавшихся в фашистском плену и пребывавших в антигуманных условиях в концлагерях, а также **проблемы выживших узников концлагерей по их репатриации на родину и проблемы связанные с их реабилитацией.**

Цель Конференции – изучение истории военнопленных-казахстанцев

в фашистских концлагерях на территории Польши, России, Украины, Белоруссии и стран Прибалтики, выявление общих и особенных черт существования военнопленных, **укрепление научного сотрудничества, а также создание платформы для научного диалога между исследователями республики и зарубежных стран.**

В рамках Конференции основное внимание будет уделено освещению следующих вопросов по направлениям:

- национальное, социальное, региональное происхождение, возраст, численность и другие личные данные военнопленных-казахстанцев в концлагерях располагавшихся на территории Польши, России, Украины, Белоруссии и стран Прибалтики;
- география мест захоронений, военнопленных-казахстанцев из фашистских концлагерей на территории Польши, России, Украины, Белоруссии и стран Прибалтики, состояние и возможности увековечивания их памяти;
- будет исследован процесс репатриации военнопленных-казахстанцев на территорию СССР, а также процесс реинтеграции и реабилитации военнопленных-казахстанцев в исторической ретроспективе и др.

Рабочие языки конференции: казахский, русский, польский, английский.

Дата проведения: 22 октября 2025 г. 11.00 (*г. Алматы, Казахстан*)

Форма проведения: **оффлайн и онлайн-конференция** на базе Zoom (*идентификатор конференции: 875 6371 2882, пароль: 123456*).

Для участия в конференции приглашаются профессиональные историки, этнологи, правоведы, филологи, философы, сотрудники архивов и музеев, молодые ученые: докторанты, магистранты, студенты, а также СМИ. Расходы участников за счет направляющей стороны.

Планируется издание сборника Республиканской научно-практической конференции (*взнос за публикацию не взимается!*). Прием заявок и статей в Сборник конференции осуществляется в электронном варианте на почту aliya.sysenbaeva@mail.ru; **e-mail:** abuovnur@mail.ru;

Регистрационная форма и материалы доклада (*статьи*) /образцы см. ниже/ принимаются не позднее 15 октября 2025 года.

Для публикации доклада (*статьи, тезисов*) материалы должны быть оформлены в строгом соответствии с требованиями: текст доклада (*связанный с тематикой конференции и объемом 7 - 10 стр.*), регистрационная форма и статьи должны быть набраны в текстовом редакторе MSWord; имя файла и заявки обозначить фамилией автора, например, «Абуов_заявка», «Абуов_статья».

1. Таблицы, схемы, рисунки должны иметь название и быть набраны в среде Windows.

2. Формат страницы: А4.

3. Поля: верхнее и нижнее – по 2 см, правое – 1 см, левое – 3 см

4. Шрифт: Times New Roman, KZ Times New Roman, кегль – 14

5. Межстрочный интервал – одинарный.

6. Отступ красной строки: 1,0 см.

7. По центру строчными буквами (*жирным шрифтом*) Ф.И.О. автора (ов), ученая степень, звание (*при наличии*)

8. Ниже – полное **название учреждения**, в котором работает автор(ы), должность(и), город, страна, эл.почта.

9. Под ФИО автора указывается название доклада по центру ПРОПИСНЫМИ БУКВАМИ жирным шрифтом.

10. Через один интервал после абзацного отступа – Аннотация (2-3 предложения) и Ключевые слова (5-7 слов).

Далее располагается Текст доклада (*статьи*).

11. Список литературы (*и источников*) помещается в конце статьи и составляется в соответствии с порядком упоминания работ. Ссылки в тексте оформляются в квадратных скобках в виде соответствующего номера по Списку литературы с указанием (*при необходимости*) страницы источника, например: [1, с. 2], [1, 2 б.] или [1, р. 2].

12. Таблицы, схемы, рисунки должны иметь название и быть набраны в среде Windows. Все рисунки и фотографии должны иметь хороший контраст и разрешение не менее 300 dpi. Все иллюстрации должны иметь сквозную нумерацию, подписанную лаконичную по содержанию. Не нумеруются таблица или рисунок, если они в тексте единственные. На таблицы и рисунки должны быть ссылки в тексте.

13. Сокращения слов не допускаются, кроме общепринятых. Аббревиатуры включаются в текст лишь после их первого упоминания с полной расшифровкой.

14. Рекомендуется делать ссылки на оригинальные статьи в высокорейтинговых изданиях; оперировать источниками и современными концепциями.

15. Унификация знаков: кавычки – «»; века в датах – обозначать римскими цифрами, годы – арабскими. Необходимо различать использование дефиса (-) и среднего тире (—).

Оргкомитет оставляет за собой право отклонять материалы, не соответствующие тематике конференции или предъявляемым требованиям.

Статьи не рецензируются. Ответственность за содержание статей и плагиат несут авторы.

Адрес оргкомитета: Республика Казахстан, г. Алматы, ул. Шевченко,

28; ИИЭ им. Ч.Ч. Валиханова; 010000, г. Петропавловск, ул. Пушкина 86. Филиал Института истории и этнологии имени Ч.Ч. Валиханова в г. Петропавловск.

Контакты: Абуов Нурболат Аскерович (*e-mail: abuovnur@mail.ru* *тел.: +7 775 1037681*); Сисенбаева Алия Амангалиевна (*e-mail: aliya.sysenbaeva@mail.ru; тел.: +7 701 6320692*).

ЗАЯВКА НА УЧАСТИЕ:

1. Ф.И.О. полностью
2. Место работы, должность, город, страна
3. Ученая степень и звание
4. Контакты: телефон; e-mail
5. Направление / секция, форма участия
6. Тема доклада / статьи

ОБРАЗЕЦ ОФОРМЛЕНИЯ СТАТЬИ

Панто Д, **PhD доктор**
Музей Второй Мировой войны в Гданьске (*Польша*),
главный научный сотрудник Научного Отдела

ВОЕННОПЛЕННЫЕ КАЗАХИ В ЛАГЕРЯХ ПОЛЬШИ В ГОДЫ ВТОРОЙ МИРОВОЙ ВОЙНЫ

Аннотация.....

Ключевые слова:

Текст.....

Список литературы и источников:

1. Кокебаева Г.К. Основные направления политики нацистских властей по содержанию советских военнопленных // Всемирная история и международные отношения в Евразии в свете современной интеграции и модернизации. – Алматы: Қазақ университеті, 2018. – с. 52-57.

2. Мендикулова Г.М. О компаративистике и достоверности архивных и оцифрованных документов об участии казахов во Второй мировой войне // Социо-гуманитарные науки в цифровом мире: сб. мат-лов Междунар. кругл. стола. Алматы, 2018. С. 19-23.

MINISTRY OF SCIENCE AND HIGHER EDUCATION
REPUBLIC OF KAZAKHSTAN
SCIENCE COMMITTEE
VALIKHANOV INSTITUTE OF HISTORY AND ETHNOLOGY

INFORMATION LETTER

Dear colleagues!

Institute of History and Ethnology named after Ch.Ch. Valikhanov of the Science Committee of the Ministry of Science and Higher Education of the Republic of Kazakhstan October 22, 2025 (*date and venue may be subject to change!*) invites you to participate in the Republican scientific and practical conference (*hereinafter referred to as the Conference*) on the topic: «The history of the fates and stay of Kazakhstani prisoners of war in fascist concentration camps on the territory of Poland, Russia, Ukraine, Belarus and the Baltic countries».

Servicemen from Kazakhstan took an active part in the Second World War, their fates were different. Some of them, winning victories, reached Berlin, others died on the battlefield, a certain part was forced to experience all the hardships of fascist captivity for various reasons before their liberation. Many of the prisoners of war were placed in concentration camps in various European countries, including Poland and the territories of the USSR republics occupied by Nazi Germany. Their fate, which developed during the Second World War, requires its own study, as new declassified sources appear, surviving prisoners of war left their memories, and relatives of deceased concentration camp prisoners are still looking for their great-grandfathers. In this regard, it is necessary to study the history of Kazakhstani prisoners of war, the geography of concentration camps by country, the living conditions of prisoners of war who found themselves in fascist captivity and were kept in inhumane conditions in concentration camps, as well as the problems of surviving prisoners of concentration camps regarding their repatriation to their homeland and problems associated with their rehabilitation.

The purpose of the conference – studying the history of Kazakh prisoners of war in fascist concentration camps in Poland, Russia, Ukraine, Belarus and

the Baltic countries, identifying common and specific features of the existence of prisoners of war, strengthening scientific cooperation, and creating a platform for scientific dialogue between researchers from the republic and foreign countries.

The Conference will focus on the following areas of issues:

- national, social, regional origin, age, number and other personal data of Kazakh prisoners of war in concentration camps located on the territory of Poland, Russia, Ukraine, Belarus and the Baltic countries;
- geography of burial sites of Kazakh prisoners of war from fascist concentration camps on the territory of Poland, Russia, Ukraine, Belarus and the Baltic countries, the state and possibilities of perpetuating their memory;
- the process of repatriation of Kazakh prisoners of war to the territory of the USSR will be studied, as well as the process of reintegration and rehabilitation of Kazakh prisoners of war in historical retrospect, etc.

Working languages of the conference: Kazakh, Russian, Polish, English.

Date: October 22, 2025. 11:00 (*Almaty, Kazakhstan*)

Format: offline and online conference based on Zoom (*conference ID: 875 6371 2882, password: 123456, additional information will be provided*).

Professional historians, ethnologists, anthropologists, jurists, philologists, philosophers, employees of archives and museums, young scientists: doctoral students, undergraduates, students, as well as the media are invited to participate in the conference.

The expenses of the participants are at the expense of the sending party.

It is planned to publish the collection of the Republican Scientific and Practical Conference (*there is no publication fee!*). Applications and articles for the Conference Proceedings are accepted electronically by e-mail: aliya.sysenbaeva@mail.ru; e-mail: abuovnur@mail.ru;

The registration form and the materials of the report (*articles*) / see samples below/ will be accepted no later than October 15, 2025.

For publication of the report (*articles, abstracts*) materials should be designed in strict accordance with the requirements: the text of the report (*related to the conference topic and 7-10 pages long*), the registration form and articles should be typed in the MSWord text editor; the file name and applications should be indicated by the author's surname, for example, «Bayalieva_ Application», «Bayalieva_ article».

1. Tables, diagrams, and figures must have a name and be typed in a Windows environment.

2. Page format: A4.

3. Margins: top and bottom – 2 cm each, right – 1 cm, left – 3 cm

4. Font: Times New Roman, KZ Times New Roman, size – 14

5. The line spacing is single.

6. Red line indentation: 1.0 cm.
7. In the center, in lowercase letters (*bold*), full name of the author(s), academic degree, title (*if any*)
8. Below is the full name of the institution where the author(s) works, position(s), city, country, e-mail.
9. Under the full name of the author, the title of the report is indicated in the center in CAPITAL LETTERS in bold.
10. One interval after the paragraph indentation is an Abstract (*2-3 sentences*) and Keywords (*5-7 words*).

Next is the text of the report (*article*).

11. The list of references (*and sources*) is placed at the end of the article and compiled in accordance with the order in which the works are mentioned. References in the text are placed in square brackets in the form of the corresponding number in the List of References, indicating (*if necessary*) the source page, for example: [1, p. 2], or [1, 2024: 2].

12. Tables, diagrams, and figures must have a name and be typed in a Windows environment. All drawings and photos must have good contrast and a resolution of at least 300 dpi. All illustrations should have end-to-end numbering and a caption that is concise in content. A table or drawing is not numbered if they are the only ones in the text. Tables and figures should be referenced in the text.

13. Abbreviations of words are not allowed, except for the generally accepted ones. Abbreviations are included in the text only after their first mention with a full explanation.

14. It is recommended to link to original articles in highly rated publications; to use sources and modern concepts.

The Organizing Committee of the conference reserves the right to reject materials that do not correspond to the topic of the conference or the requirements

Articles are not reviewed. The authors are responsible for the content of articles and plagiarism.

APPLICATION FOR PARTICIPATION

Last name, first name, patronymic (<i>in full</i>)	
Name of the institution (<i>in full</i>)	
Title of the report (<i>article</i>)	
Position (<i>in full</i>)	
Academic degree	
State, city	
Contacts (<i>address, phone number, e-mail</i>)	

Contacts of the Organizing Committee:

Editorial office address:

28 Shevchenko str., Almaty, Valikhanov Institute of History and Ethnology;
Petropavlovsk Pushkin str, Petropavlovsk. Branch of the Valikhanov Institute
of History and Ethnology in Petropavlovsk

Republic of Kazakhstan, Nurbolat (*e-mail: abuovnur@mail.ru* *mel.: +7 775 1037681*), Aliya (*e-mail: aliya.sysenbaeva@mail.ru; mel.: +7 701 6320692*).

SAMPLE ARTICLE DESIGN

Panto D, PhD doctor

Museum of the Second World War in Gdansk (*Poland*),
Chief Researcher of the Scientific Department

KAZAKH PRISONERS OF WAR IN POLISH CAMPS DURING WORLD WAR II

Summary.....

Keywords:

The text.....

Literature and sources:

1. Kalybekova M.Ch. Concentration camps in the territory of Kazakhstan in the 30-50s of the XX century . Norwegian Journal of development of the International Science. №35, 2019 , C.21-25.
2. D. Panto, Podwójnie deportowani... Żołnierze Polskich Sił Zbrojnych w Związku Sowieckim w latach 1945–1951, Gdańsk 2022.

**Sincerely,
the Organizing Committee**

ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫ ҒЫЛЫМ ЖӘНЕ
ЖОҒАРЫ БІЛІМ МИНИСТРЛІГІ
ҒЫЛЫМ КОМИТЕТІ
Ш.Ш. УӘЛИХАНОВ АТЫНДАҒЫ ТАРИХ ЖӘНЕ ЭТНОЛОГИЯ
ИНСТИТУТЫ

**«Польша, Ресей, Украина, Беларусь және Балтық елдері
аумағындағы фашистік концлагерьлерде қазақстандық әскери
тұтқындардың тағдыры мен болу тарихы» тақырыбындағы
Республикалық ғылыми-тәжірибелік конференцияның
БАҒДАРЛАМАСЫ**

22 қазан 2025 жыл

PROGRAM
of the Republican scientific and practical conference
«The history and fate of Kazakh prisoners of war in Nazi concentration
camps in Poland, Russia, Ukraine, Belarus, and the Baltic states»

october 22, 2025

ПРОГРАММА
Республиканской научно-практической конференции на тему
«История судеб и пребывание военнопленных-казахстанцев в
фашистских концлагерях на территории Польши, России, Украины,
Белоруссии и стран Прибалтики»

22 октября 2025 г.

Жұмыс форматы: оффлайн және ZOOM форматында онлайн
ID: 875 6371 2882
Password: 123456

Алматы, 2025

Өтетін орны: 050100, Алматы қ.,
 Өткізілетін күні: 22 қазан 2025 ж.
 Басталатын уақыты: сағ. 11:00
 Ұйымдастырушылар: Ш.Ш. Уәлиханов атындағы Тарих және этнология институты

Модераторлар:

Әбуов Н.Ә. –институт филиалының директоры, Петропавл қ.

Іс-шараны өткізу тілдері: қазақ, орыс, поляк, ағылшын

ЖҰМЫС РЕГЛАМЕНТІ

Кіріспе сөз – 5 минут

Құттықтаулар – 5 минут

Баяндамалар – 7-10 минутқа дейін

Пікір алмасу, талқылаулар – 5 минутқа дейін

КІРІСПЕ СӨЗ

Уақыты	Құттықтау сөзі	Баяндамашылар
11.00-11.10		Қабылдинов Зиябек Ермұханұлы – <i>Ш.Ш. Уәлиханов атындағы Тарих және этнология институтының бас директоры, ҚР ҰҒА академигі, тарих ғылымдарының докторы, профессор</i>
11.10-11.20.		Арунас Бубнис мырза – <i>Литва тұрғындарының геноциді мен қарсылығын зерттеу орталығының директоры, тарих ғылымдарының докторы, профессор.</i>

БАЯНДАМАЛАР

Уақыты	Баяндаманың тақырыбы	Баяндамашылар
11.20-11.30	Зарубежные и отечественные авторы о судьбах военнопленных во Второй Мировой войне: историографический обзор	1. Нұрболат Әскерович Әбуов – Ш.Ш. Уәлиханов атындағы Тарих және этнология институтының Петропавл қаласындағы филиалының директоры
11.30-11.40	Индивидуальные истории казахских военнопленных на территории оккупированной Польши: судьба партизана Сатымбека Тулешева	2. Дмитрий Панто мырза – Гданьск қаласындағы Екінші дүниежүзілік соғыс мұражайының бас маманы
11.40-11.50.	Новые архивные документы о военнопленных-казахстанцах во Второй Мировой войне	3. Мендікүлова Гүлнар Малбағарқызы ханым – тарих ғылымдарының докторы, тарих профессоры, Қазақстан Республикасының Тарих және әлеуметтік ғылымдар академиясының академигі
11.50-12.00	Военнопленные казахстанцы в движении Сопротивления «Курмашева-Джалиля»	4. Картова Зауре Кеңесқызы ханым – тарих ғылымдарының кандидаты, М.Қозыбаев атындағы Солтүстік Қазақстан университетінің профессоры

12.00-12.10	Эгодокументы об участии казахстанцев во Второй мировой войне	5. Алимғазинов Қайрат Шәкәрімұлы мырза – Қазақстан Республикасы Президенті Архиві директорының орынбасары 6. Асиров Нуртаза Турабекұлы мырза – PhD философия докторы, қауымдастырылған профессор, Қазақстан Республикасының Ұлттық қорғаныс университетінің оқу-әдістемелік басқармасының бастығы.
12.10- 12.20	Әскери тұтқындар тағдыры, Перденің ашылуы.	7. Сейтқасымов Аманбай Асылбайұлы- мырза – тарих ғылымдарының кандидаты, ас-соц. профессор, Ш.Уәлиханов ат. Көкшетау университеті ректорының кеңесшісі.
12.20-12.30	Военнопленные северо-казахстанцы второй мировой войны, деятельность по их выявлению и воспоминания потомков	8. Мәлікова Сауле Зейноллақызы ханым – тарих ғылымдарының кандидаты, Солтүстік Қазақстан мемлекеттік архивінің директоры
12.30-12.40	Түркістан легионында болған қазақтар	9. Самат Жұматайұлы – Ш.Ш. Уәлиханов атындағы Тарих және этнология институтының Астана қаласындағы филиалы директорының орынбасары, PhD докторанты
12.40-12.50	Екінші дүние-жүзілік соғыс жылдарындағы Польша территориясындағы қазақ-стандық әскери тұтқындар	10. Алия Сисенбаева – Ш.Ш. Уәлиханов атындағы Тарих және этнология институтының PhD докторанты
12.50-13.00.	Конференцияның қорытындысы	

050010 Алматы қ., Шевченко қ., 28 /
ҚР ҒЖБМ ҒК Ш.Ш. Уәлиханов ат. ТЭИ
тел. +7727-261-67-19
e-mail: kazhistory@bk.ru

Место проведения: 050100, г. Алматы, ул

Дата проведения: 22 октября 2025 ж.

Время начала: 11:00 ч.

Организаторы: **Институт истории и этнологии имени
Ш.Ш. Уалиханова**

Модератор:

Абуов Н.А.— директор филиала Института истории и этнологии им.
Ч.Ч. Валиханова в г. Петропавловск

Языки проведения мероприятия: казахский, русский, английский,
польский

РЕГЛАМЕНТ РАБОТЫ

Вступительное слово – 5 минут

Поздравления – 5 минут

Доклады – до 7-10 минут

Обмен мнениями, обсуждения – до 5 минут

ВСТУПИТЕЛЬНОЕ СЛОВО

Время	Приветственное слово	Докладчики
11.00-11.10		Кабульдинов Зиябек Ермуханович – Генеральный директор Института истории и этнологии им. Ш. Ш. Уалиханова, академик НАН РК, д.и.н., профессор
11.10-11.20.		г-н Арунас Бубнис – директор Центра исследования геноцида и сопротивления жителей Литвы, доктор исторических наук, профессор

ДОКЛАДЫ

Время	Тема доклада	Докладчики
11.20-11.30	Зарубежные и отечественные авторы о судьбах военнопленных во Второй Мировой войне: историографический обзор	1. Нурболат Аскерович Абуов – директор филиала Института истории и этнологии им. Ч.Ч. Валиханова в г. Петропавловск
11.30-11.40	Индивидуальные истории казахских военнопленных на территории оккупированной Польши: судьба партизана Сатымбека Тулешева	2. Дмитрий Панто – главный специалист Музея Второй Мировой войны Гданьска
11.40-11.50.	Новые архивные документы о военнопленных-казахстанцах во Второй Мировой войне	3. Мендикулова Гульнар Малбагаровна – доктор исторических наук, профессор истории, Академик Академии истории и социальных наук Республики Казахстан
11.50-12.00	Военнопленные казахстанцы в движении Сопротивления «Курмашева -Джалиля»	4. Картова Зауре Кенесовна – к.и.н., асс. профессор Северо-Казахстанский университет им. М.Козыбаева
12.00-12.10	Эгодокументы об участии казахстанцев во Второй мировой войне	5. Алимгазинов Кайрат Шакаримович – заместитель директора Архива Президента Республики Казахстан 6. Асиль Нуртаза Турабекович – Доктор философии PhD, ассоц. профессор, Начальник учебно-методического управления Национального университета обороны Республики Казахстан

12.10- 12.20	Әскери тұтқындар тағдыры, ашылуы. Перденің	7. Сейтқасымов Аманбай Аманбайұлы – профессор, советник ректора, Кокшетауского университета им. Ч. Валиханова
12.20-12.30	Военнопленные северо-казахстанцы второй мировой войны, деятельность по их выявлению и воспоминания потомков	8. Маликова Сауле Зейнуллиновна – к.и.н., директор Северо-К а з а х с т а н с к о г о государственного архива
12.30-12.40	Түркістан легионында болған қазақтар	9. Самат Жұматайұлы □ заместитель директора филиала Института истории и этнологии им. Ч.Ч. Валиханова в г. Астана, PhD докторант.
12.40-12.50	Екінші дүниежүзілік соғыс жылдарындағы Польша территориясындағы қазақстандық әскери тұтқындар	10. Алия Сисенбаева – PhD докторант Института истории и этнологии им. Ч.Ч. Валиханова
12.50-13.00.	Подведение итогов конференции	

050010 г. Алматы, ул. Шевченко, 28 /
 КН МНВО РК Институт истории и этнологии им. Ч.Ч. Валиханова
 тел. +7 (727) 261-67-19

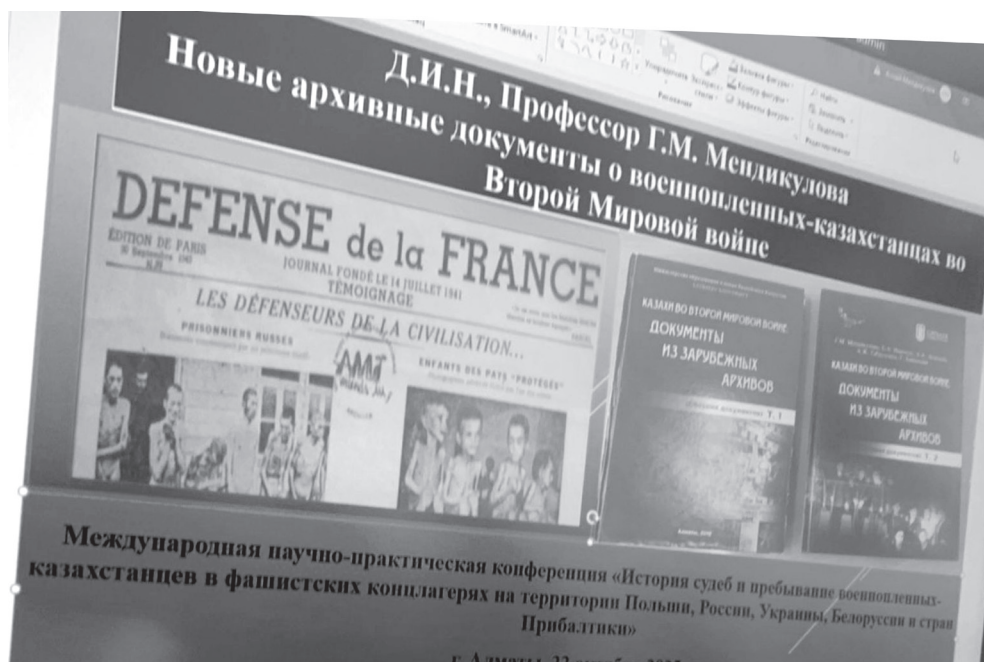
e-mail: kazhistory@bk.ru

Ш.Ш.Уәлиханов атындағы тарих және этнология институтының Бас директоры З.Е.Қабылдиновтың конференцияны ашып, сөзі сөйлеуі

Жоба жетекшісі, модератор Абуов Н.А. «Зарубежные и отечественные авторы о судьбах военнопленных во Второй Мировой войне: историографический обзор» баяндамасы

*Т.г.д., профессор Г.М.Мендикулованың
«Новые архивные документы о военнопленных-казахстанцах во
Второй Мировой войне» баяндамасы*

Конференцияның аяқталуы/Заккрытие конференции.

RLER, ÄSKERI TÜTKYNDAR - QAZAQS'

KUNCLAGERLER VOENNIPLENNINE KAZAQSTANCIILAR

МАЗМҰНЫ

Қабылдинов З.Е. КІРІСПЕ СӨЗ.....	3
Абуов Н.А. ЗАРУБЕЖНЫЕ И ОТЕЧЕСТВЕННЫЕ АВТОРЫ О СУДЬБАХ ВОЕННОПЛЕННЫХ ВО ВТОРОЙ МИРОВОЙ ВОЙНЕ: ИСТОРИОГРАФИЧЕСКИЙ ОБЗОР.....	5
Панто Д. ИНДИВИДУАЛЬНЫЕ ИСТОРИИ КАЗАХСКИХ ВОЕННОПЛЕННЫХ НА ТЕРРИТОРИИ ОККУПИРОВАННОЙ ПОЛЬШИ: СУДЬБА ПАРТИЗАНА САТЫМБЕКА ТУЛЕШЕВА.....	13
Картова З.К. ВОЕННОПЛЕННЫЕ КАЗАХСТАНЦЫ В ДВИЖЕНИИ СОПРОТИВЛЕНИЯ «КУРМАШЕВА-ДЖАЛИЛЯ».....	25
Бимаканова З.Ш., Муканова Г.К. ПОЛИТРУК ТУСКЕЙ КЕНТА-НАУОВ РЕАБИЛИТИРОВАН БЛАГОДАРЯ УКРАИНСКИМ ПО ИСКОВИКАМ.....	31
Сейтқасымов А.А. ӘСКЕРИ ТҮТҚЫНДАР ТАҒДЫРЫ. ПЕРДЕНІҢ АШЫЛУЫ.....	39
Ильясова Г.С. ПОЛОЖЕНИЕ ВОЕННОПЛЕННЫХ В ПОЛЬШЕ В ГОДЫ ВТОРОЙ МИРОВОЙ ВОЙНЫ.....	49
Бекмурзина А.Н. КЕҢЕСТІК ТҮТҚЫНДАРДЫҢ ТАҒДЫРЫ: ҚАЗАҚ-СТАНДЫҚ ЛЕГИОНЕРЛЕР КОНТЕКСТІНДЕ.....	58
Жәкежан С.А. ЕКІНШІ ДҮНИЕЖҮЗІЛІК СОҒЫС КЕЗІНДЕГІ КЕҢЕСТІК ӘСКЕРИ ТҮТҚЫНДАР ХАЛЫҚАРАЛЫҚ ҚҰҚЫҚ ШЕҢБЕРІНДЕ: ДЕКЛАРАЦИЯЛАР ЖӘНЕ НАҚТЫ ЖАҒДАЙ.....	67
Алимжанов А.Х. ВОЕННОПЛЕННЫЕ КРАСНОЙ АРМИИ В БЕЛАРУСИИ: МАССОВАЯ ТРАГЕДИЯ И ЛИЧНАЯ ИСТОРИЯ В. Ф. КОВЯЗИНА.....	73
Жұматай С., Қабылтаева С., Ерденбекова Ж. ТҮРКІСТАН ЛЕГИОНЫНДА БОЛҒАН ҚАЗАҚТАР.....	80
Аубакирова Г.Р. КЕҢЕСТІК ТҮТҚЫНДАРДЫҢ ТАҒДЫРЫ: ЗЕРТТЕУШІЛЕРІНІҢ ТАРИХИ БАҒАСЫ.....	94
Сандыбаева Д. ИЗУЧЕНИЕ СУДЕБ КАЗАХСТАНЦЕВ В ПЛЕНУ ВО ВТОРОЙ МИРОВОЙ ВОЙНЕ: ИСТОРИОГРАФИЧЕСКИЙ ОБЗОР И ИСТОЧНИКОВАЯ БАЗА.....	104
Шарипов А., Салимов А., Мукажанов Н. СПИСКИ ВОЕННОПЛЕННЫХ-КАЗАХСТАНЦЕВ АКМОЛИНСКОЙ ОБЛАСТИ КАК ИСТОЧНИК ПО ИЗУЧЕНИЮ ИСТОРИЧЕСКОЙ ПАМЯТИ О ВТОРОЙ МИРОВОЙ ВОЙНЕ.....	110
Сисенбаева А.А. ЕКІНШІ ДҮНИЕЖҮЗІЛІК СОҒЫС КЕЗІНДЕ ПОЛЬША ЛАГЕРЛЕРІНДЕГІ ҚАЗАҚСТАНДЫҚ СОҒЫС ТҮТҚЫНДАР.....	117
Утешова А.С. ЕКІНШІ ДҮНИЕЖҮЗІЛІК СОҒЫС КЕЗЕҢІНДЕГІ КЕҢЕСТІК ӘСКЕРИ ТҮТҚЫНДАРЫНЫҢ ПОЛЯК ТАРИХНАМАСЫНДА ЗЕРТТЕЛУІ.....	123

Сатыбалдина М.Б., Джакет А.Б. ЕКІНШІ ДҮНИЕЖҮЗІЛІК СОҒЫС ЖЫЛДАРЫНДАҒЫ ПОЛЬША АУМАҒЫНДАҒЫ КОНЦЛАГЕРЬЛЕРДЕГІ ҚАЗАҚСТАНДЫҚ ӘСКЕРИ ТҰТҚЫНДАРДЫҢ ТАҒДЫРЫ.....	131
Оголиков А. Б. ҚАЗАҚСТАНДЫҚ ӘСКЕРИ ТҰТҚЫНДАРДЫҢ ФАШИСТІК КОНЦЛАГЕРЬЛЕРДЕГІ ТАҒДЫРЫ: СТАТИСТИКАЛЫҚ ДЕРЕКТЕР.....	136
Холдоров З. В. ЖИЗНЬ ТУРКЕСТАНСКИХ ПЛЕННЫХ В ФАШИСТСКИХ ЛАГЕРЯХ	140
Сағимбаева А. О ДЕЯТЕЛЬНОСТИ ОБЩЕСТВЕННОГО ОБЪЕДИНЕНИЯ «АТАМНЫҢ АМАНАТЫ».....	145
Смайылов Ә. «АТАМНЫҢ АМАНАТЫ» ҰЙЫМЫ – ҰРПАҚ САБАҚТАСТЫҒЫ МЕН ПАТРИОТТЫҚ ТӘРБИЕНІҢ ҰЙТҚЫСЫ.....	149
Нұрхайдарқызы М. ЧАУСЫДАН.....	153
Мушанова Р. ПАМЯТЬ, КОТОРАЯ СОЕДИНЯЕТ НАРОДЫ: ВСТРЕЧА ПОТОМКОВ ФРОНТОВИКОВ МУХТАРА КАЙШАТАЕВА И ИВАНА ЯПТИКА ТАБЫЛҒАН ІЗ: ТҰТҚЫН ТАҒДЫРЫН АНЫҚТАУ ТАРИХЫ.....	156
Сүлейменова М. ВОЗВРАЩАЯ ИМЕНА.....	158
Қанафина Г. ТҮНГІ ІЗДЕНІСТЕР НӘТИЖІЕСІ: АРХИВТЕГІ ҮНСІЗ ЕСІМДЕР.....	161
РЕЗОЛЮЦИЯ.....	165
ҚОСЫМША А. Ақпараттық хат.....	167
ҚОСЫМША Б. Конференция бағдарламасы	179
ҚОСЫМША В. Конференция фотолары.....	186

**«Польша, Ресей, Украина, Беларусь және Балтық
елдеріндегі фашистік концлагерьлерде қазақстандық
әскери тұтқындардың тағдыры мен болу тарихы»
Республикалық ғылыми-тәжірбиелік конференцияның
МАТЕРИАЛДАРЫ**

(Алматы қ., 22 қазан 2025 ж.)

МАТЕРИАЛЫ

**Республиканской научно-практической конференции
на тему «История судеб и пребывание военнопленных-
казахстанцев в фашистских концлагерях на территории
Польши, России, Украины, Белоруссии и стран
Прибалтики»**

(г. Алматы., 22 октябрь 2025 г.)

**Құрастырушылар:
Н.А. Абуов, А.А.Сисенбаева**

**«Нұрлы Әлем» баспасының директоры –
Жарылқасын Дәулет**

*Редакторы – Р. Өскенқызы
Дизайнері – Б. Жарылқасынұлы
Тех. редакторы – Н. Дәулет*

*Басуға 25.11.2025 ж. қол қойылды. Қалпы 70x100^{1/16}.
Қағазы офсеттік. Қарпін түрі «KZ Times New Roman».
Офсеттік басылыс. Баспа табағы 12.
Таралымы 200 дана. Тапсырыс №27.*

Автордың дайын файлынан «Нұрлы Әлем»
баспасының баспаханасында басылды.
Баспа кітаптың ішкі мазмұнына жауап бермейді.

*«Нұрлы Әлем» баспасының телефоны:
Алматы: 8 (727) 230 18 00; 8 702 713 5005
E-mail: nurly_alem@inbox.ru;
instagram: @nurly_alem*

ISBN 978-601-205-850-5

